
UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 09 08 03 15 012 3

סאקראטעס

זיין לעבען זיין פילאזאפיע און זיין צייט.

—פון—

ד״ר. ק. פארנבערג

איינלייטונג.

סאָקראַטעס, — זיין לעבען, זיין פילאָזאָפיע און זיין צייט.

סאָקראַטעס! מיט דער גרויקייט פון 23 יאהרהונדערטע איז בעדעקט דער נאָמען, און דאָך ווי יונג, ווי פריש ער איז, ווי העל ער לייכט נאָך היינט אויך אויף דעם הימעל פון דער מענשהייט!

אין א גאַנץ אלטער וועלט, צווישען גאַנץ פרעמדע מענשען, אונטער גאַנץ אנדערע אומשטענדען האָט סאָקראַטעס געלעבט, געווירקט, געליטען און געשטאָרבען, — און דאָך, ווי נאָהענט, ווי טייער, ווי ליעב ער איז נאָך היינט אונז!

אין דעם ספר־היחוס פון דער מענשהייט, צווישען די בעליעבטע, מיט אונשטערבליכקייט געקרוינטע, גייסטיגע העלדען איז סאקראטעס׳עס בלאט פערשריעבען מיט די שענסטע בוכשטאבען אין דער ערהאבענסטער שפראך.

סאקראטעס׳עס גרויסקייט, סאקראטעס׳עס אונשטערבליכקייט און סאקראטעס׳עס בעליעבטקייט זיינען ניט געשאפען פון איין סאָרט מאטעריאל און האלטען זיך ניט אויף איין גרונדשטיין. סאָקראטעס שטעהט פאר דער וועלט אין דער דרייפאכיגער פרעכטיגער געשטאלט: אלס פילאָזאָף, אלס מענש און אלס מארטירער.

אין דער געשיכטע פון דעם מענשליכען געדאנק איז ער בעוואוסט אלס דער בענייער פון דער פילאָזאָפיע. אין דער צייט, ווען א גייסטיגער תהו־ובהו און א מאָראלישער חורבן האָבען געהערשט אין דער פילאָזאָפיע; ווען מען האָט אויפגעהערט צו האָבען פעסטע איבערצייגונגען און אָנגעהויבען צו צווייפלען אין די געטער ווי אין די מענשען, אין שכל, ווי אין געפיהל, דאן איז געקומען סאקראטעס און האָט — ווי דער בעריהמטער רוימער

ציצערא דריקט זיך אויס — „אראפגעבראכט די פילאזאפיע פון הימעל אויף דער ערד און פערפלאנצט זי אין די שטעדט און אין די הייזער און געצוואונגען די מענשען צו פארשען, וואס איז דאס לעבען און וואס איז די מאראל, וואס איז גוט און וואס איז שלעכט".

און דאס וואס סאקראטעס האט געבראכט און געשיינקט דער מענשהייט, דאס האט די מענשהייט צוגענומען און טייער געהאל־טען און געהיט. די וויטערדיגע געשיכטע פון דער פילאזאפיע ציהט זיך אין דירעקטער ליניע פון סאקראטעסען. ניט נור די „ריינע סאקראטיקער", די 4 שולען, וועלכע זיינען געגרינדעט גע־ווארען דורך 4 שילער (אוקלידעס, פעדא, אנטיסטהענעס און אריס־טיפפוס) האבען זיך בעמיהט פארטצוזעצען יעדע אויף איהר ארט דאס, וואס זיי האבען געפונען פאר דעם וויכטיגסטען טייל פון סאקראטעס'עס לעהרע, נאר אויך די גרויסע פילאזאפישע סיסטע־מען פלאטא'ס און אריסטאטעל'עס שטאמען פון סאקראטעס'ען. און דאס איז נאך מערקווירדיגער, ווייל סאקראטעס אליין האט קיין איינציגע שורה פון זיין פילאזאפיע ניט אויפגעשריעבען אויף זיין לעבען און קיין מאל ניט אויסגעארבייט קיין פאלשטענדיג פילא־זאפיש סיסטעם.

אבער נאך גרעסער פיעלייכט איז דער איינפלוס און די צו־ציהונגס־קראפט פון זיין פערזאן. סאקראטעס'עס פילאזאפיע איז פאר דער מענשהייט היינט נישט מעהר ווי אן ערינערונג פון די קינדער־יאהרען. סאקראטעס'עס פערזאן אבער איז פאר אונז נאך היינט פול מיט אינטערעס און א בעזונדערען צויבער.

„יעדער יאהרהונדערט האט זיין חלק אין דער שאפונג פון שטארקע, קלארע און קאלטע קעפ. און עס האט געוויס קיין מאל ניט געפעהלט קיין ווארמע הערצער. אבער זעלטען טרעפט דאסביידע מעלות זאלען זיין פערבונדען צוזאמען, און עס איז איינע פון די זעלטענסטע ערשיינונגען צו זעהן, ווי א הארץ, פול מיט מעכטיגער קראפט, זאל ארבייטען כדי צו האלטען דעם קאפ אויי־בען קאלט. אזא פערבינדונג טרעפט איין מאל אין טויזענדע יאה־רען. דערפאר, ווען אזא זאך טרעפט, האלט אן דער איינפלוס און די מעכטיגע ווירקונג פון אזא פערזאן פאר א לאנגער רייהע יאהר־

הונדערטע". דערמיט ערקלערט דער פּראָפעסאָר פון „די גריעכישע דענקער", פּראָפעסאָר גאָמפּערץ דעם פאַקט, וואָס דער גלאַנץ פון סאָקראַטעס'עס וואונדערבאַרער פּערזאָן איז עד היום ניט דונקעלער געוואָרען און ניט בלאַסער.

עס איז דאָ א דריטע אורזאַכע, פאַר וואָס די מענשהייט קאָן קיין מאָל סאָקראַטעס'ען ניט פערגעסען. „דאָס בעסטע, וואָס איז געוועזען אין סאָקראַטעס'עס פילאָזאָפיע, איז געוועזען זיין לעבען, און דאָס בעסטע פון זיין לעבען איז זיין טויט", בעמערקט גאַנץ וויציג פּראָפעסאָר לודוויג שטיין. די געשיכטע פון דעם מענשליכען פּראָגרעס איז, צום אונגליק, אויסגעוואַקסען אין דעם בלוט, דורכגענומען פון די צרות און ענוים פון איהרע בעסטע, איידעלסטע קינדער, פון די אַלע גרויסע און קליינע, סיי בעריהמטע און סיי אין גאַנצען אונבעקאַנטע און פערגעסענע קעמפּפער און מאַרטירער פאַר רעכט, פרייהייט און וואהרהייט. סאָקראַטעס'עס גרויסקייט ווערט פאָלשטענדיג דורך דעם, וואָס, אָבלעבענדיג זיין לעבען אין דיענסט פון דער וואהרהייט, האָט ער געענדיגט זיין לעבען אַלס איינער פון די ערהאַבענסטע מאַרטירער פאַר וואהרהייט. — —

אין פערלויף פון די 2300 יאָהר, וואָס זיינען אַוועק נאָך סאָקראַטעס'עס טויט, איז א גאַנצע ביבליאָטעק אָנגעשריעבען געוואָרען וועגען איהם. מען קאָן אָבער ניט זאָגען, אז דאָס טעמא איז שוין אויסגעשעפּט, אז אַלץ אין זיין לעבען איז שוין בעלויכטען אין פעסטגעשטעלט געוואָרען, און אז עס איז גאָר ניט געבליעבען קיין נייעס וואָס צו זאָגען וועגען איהם. גראָד פערקעהרט, די נייעסטע גרעסערע פאָרשונגען וועגען סאָקראַטעס, האָבען געשאַפען אָריגינעלע בילדער פון סאָקראַטעס'ען און אויסגעפונען נייע שטריכען.

אין אַלגעמיין ווערט סאָקראַטעס'עס פּערזאָן געשילדערט פון צוויי ענטגעגענגעזעצטע שטאַנדפּונקטען. „פריהער, אין 18-טען יאָהרהונדערט — דערצעהלט עדמאונד פּפליידערער — האָט מען געהאַלטען סאָקראַטעס'ען פאַר א פאָלקס-פילאָזאָף, פאַר א מאָראַלפּרעדיגער, וועלכער האָט ניט געהאַט קיין אייגען סיסטעם און ניט געשאַפען קיין נייע געדאַנקען. מען פלעגט סאָקראַטעס'ען שילדערן,

ווי א הייליגען, ווי א נזיר, אהן בלוט און אהן לעבען, אבגעריסען פון זיין פאלק און פון זיין צייט, א פערקערפערונג פון „אייביגער מאראל.“

געגען אט דער אויבערפלעכליכער מיינונג איז ארויסגעטרא־טען זעהר שטארק אין דער ערשטער העלפט פון 19־טען יאהרהונ־דערט דער דייטשער פילאזאף שלייערמאכער. ער האט גענומען בע־וויזען, אז סאקראטעס איז געוועזען איין עכטער און גערעכטער פי־לאזאף, א גרויסער זעלבסטשטענדיגער דענקער, א מאן, וועלכער האט געשאפען א ניי סיסטעם. און די דאזיגע מיינונג איז אנגע־נומען געווארען עד היום.

אבער פון שלייערמאכער אן האט די היסטארישע וויסענ־שאפט געמאכט גרויסע פארטשריטע, און די היסטארישע פאר־שונגען — גרויסע ענטדעקונגען. מען האט זיך דערוואוסט א סך סודות פון דער פערגאנגענהייט. מען האט אויך גענומען פערשטעהן בעסער ווי צו קוקען אויף די געגענווארט און די פערגאנגענהייט, אויף דאס היינט און דאס אמאל. „ווען דו ווילסט דעם דיכטער קענען, מוזטו אין דיכטער׳ס לאנד געהן“. דעם גרעסטען מענשען קאן מען ניט ריכטיג בעגרייפען, ווען מען זאל ניט וויסען די צו־שטענדע פון דער צייט און פון דעם לאנד, וואו ער האט געלעבט. און די צושטענדע פון לאנד — אפילו די ריין גייסטיגע — קאן מען ניט ריכטיג פערשטעהן, ווען מען זאל ניט וויסען די בעדינ־גונגען, אונטער וועלכע עס קומט דארטען אויס צו לעבען און צו ליידען די גרויסע פאלקס־מאסען. מיט אנדערע ווערטער: כל זמן מען פערשטעהט ניט ריכטיג, פון וואס און ווי עס בעשטעהט דער פונדאמענט פון דער געזעלשאפט — די עקאנאמישע און סאציאלע פערהעלטניסע — קאן מען ניט ריכטיג פערשטעהן און אבשאצען די העכערע שטאקען פון דעם געביידע — די גייסטיגע צושטענדע. און כל זמן מען ווייס נישט דעם עקאנאמישען און סאציאלען אונ־טערבוי, קאן מען נישט בעגרייפען די איינצעלנע פערזאנען, ווארום יעדער איינצעלנער מענש, ווי גרויס און געניאל ער זאל ניט זיין, איז א קינד פון זיין פאלק, און דער כאראקטער פון זיין וועלט־

אנשויאונג הייגגט זעהר שטארק אָב פון דעם כאראקטער פון דער צייט און פון די בעדינגונגען פון דער ארומיגער וועלט.

בעזונדערס וויכטיג איז צו וויסען און קענען די ארומיגע וועלט, ווען עס האנדעלט זיך וועגען סאָקראטעס׳ען, ביי וועמען דאָס לעבען איז, ווי געזאָגט, „דאָס בעסטע פון זיין פילאָזאָפיע און דער טויט דאָס בעסטע פון זיין לעבען". און אין סאָקראטעס׳עס טויט שפיעלט דאָך דאָס פאָלק אליין שוין די הויפּטראָלע.

סאָקראטעס׳עס בעציהונגען צום פאָלק פון אטהען איז אליין איינע פון די אינטערעסאנטעסטע פראגען וועלכע בעטען זיך גע־דרש׳נט צו ווערען. זייענדיג אליין — ווי מיר וועלען זעהן — איין עכטער אטהענער, און צוציהענדיג צו זיך אזוי פיעל הערצער, האָט ער דאָך צו דערזועלבער צייט אזוי שטארק דערווייטערט פון זיך און פערבייזט דאָס אטהענער פאָלק, אז ער האָט געמוזט ענדיגען זיין לעבען אלס מארטירער פון גיפט־בעכער.

סאָקראטעס׳עס ביאָגראפיע צו שרייבען איז ניט געוועזען קיין לייכטע און איינפאכע זאך. די קוועלען פון וועלכע מיר ווייסען עפּעס איבער סאָקראטעס׳עס לעבען, זיינען ערשטענס ניט פאָלשטענדיג און צווייטענס זיך סותר איינע די אנדערע. נאָר צוויי פון זיי פאר־דיענען צוטרויען (אויסער אייניגע קורצע בעמערקונגען פון אריס־טאָטעלעסען). יעדע פון זיי האָט איהרע מעלות, אָבער אויך איהרע חסרונות, און יעדע פון זיי גיט א בעזונדער בילד פון סאָקראַ־טעס׳עס לעבען און פילאָזאָפיע. די צוויי קוועלען זיינען: קסענאָ־פאנ׳ס ערינערונגען וועגען סאָקראטעס׳ן („מעמאראביליען") און פלאטא׳ס „געשפּרעכען" („דיאלאָגען").

קסענאפאן איז געוועזען א שילער פון סאָקראטעס און א גריע־כישער היסטאָריקער. ער דערצעהלט אין זיינע זכרונות וועגען סאָק־ראטעס׳ען קאלט, גלאט וואָכעדיג אליז, וואָס ער האָט געזעהן און געהערט פון איהם. אָבער די צרה איז, וואָס קסענאפאן אליין איז א מענש מיט א פלאכען קאָפּ, און עס איז א גרויסער ספק, צו איז ער געוועזען פעהיג טיעף גענוג און ריכטיג גענוג צו פערשטעהן סאָק־ראטעס׳עס לעהרע. אויסערדעם איז זיין ווערק געשריעבען געוואָ־רען מיט דעם צוועק צו פערטיידיגען סאָקראטעס׳ען געגען די אנ־

קלאגען פון זיינע שונאים. און עס פאלט אריין א ספק: צו האט ער נים בעהאלטען פאקטען, וועלכע זיינען געוועזען געגען סאָק־ראַטעס'ען?

פון א גאנץ אנדער סאָרט איז די צווייטע קוועלע — פּלאַ־טאָ'ס ווערק. אז פּלאַטאָ האָט שוין גוט פערשטאנען דעם רבי'ן איז קיין ספק נים. אָבער די צרה איז, וואָס ער האָט שוין צופיעל פער־שטאנען, וואָס ער איז אוועק פיעל ווייטער פאר'ן רבי'ן; וואָס אוים בעגייסטערונג פאר דעם רבי'ן לעגט ער אין יענעמ'ס מויל אריין אפילו זיינע אייגענע נייע געדאנקען. זיינע געדאנקען זיינען אָבער אָפט אזוי ווייט פון סאָקראַטעס'עס געדאנקען ווי דער הימעל פון דער ערד. פון פּלאַטאָס שריפטען אויפבויען סאָקראַטעס'עס סיס־טעם איז יעדענפאלס א שווערע זאך.

עס איז דערפאר אנגענומען געווארען צו שרייבען סאָקראַ־טעס'עס ביאָגראַפיע אויף איינעם פון די פאָלגענדע 2 אופנים: אָדער מען נעהמט קסענאפאן פאר די הויפּטקוועלע און מען פּרו־בירט אוים אלץ, וואָס ער רעדט אין סאָקראַטעס'עס נאָמען, אויף דעם פּרוביר־שטיין פון פּלאַטאָ'ס שריפטען, אָדער מען בענוצט אלס פונדאמענט פּלאַטאָ'ס שריפטען און מען געברויכט קסע־נאפאנ'ס ערינערונגען אלס א זיפּ אום אָבצוזונדערן סאָקראַטעס'עס אלטע געדאנקען פון פּלאַטאָ'ס נייע.

דער אונטער־שיעד קומט ארויס ניט קיין גאנץ גרויסער, ווארום — ווי עס בעמערקט דער בעוואוסטער פּאָרשער עדוואַרד צעלער — „עס ווייזט זיך ארויס, אז קסענאפאנ'ס ערצעהלונגען פון איין זייט און די היסטאָרישע פאקטען, וועלכע מיר געפינען ביי פּלאַטאָ פון דער צווייטער, שטימען אין דער הויפּטזאך איינס מיט דאָס אנ־דערע". אָדער — ווי פפלאדער מיינט — „מען דארף נעהמען קסע־נאפאנ'ס ניט־בעארבייט מאטעריאל און דאָס לאָזען פערגייסטיגען דורך פּלאַטאָ". אויף אזא אופן בעקומען מיר א ריכטיג בילד פון סאָקראַטעס'עס לעבען און לעהרע.

ערשטער קאפיטעל.

דאָס אטהאנער פאָלק און סאָקראטעס׳עס יוגענד.

סאָקראטעס איז געבאָרען געווארען אין אטהען, דער הויפּט־שטאדט פון דער גריעכישער פּראָווינץ אטטיקא, אין יאָהר 471, אָדער 470 פאר קריסטוס׳ געבורט. זיינע עלטערן זיינען געוועזען ארימע בעלי־מלאכות: דער פאטער סאפראניסקאס א סקולפּטאר, די מוטער — א הייבאם.ביידע עלטערן האָבען געשטאמט פון אטהענער בירגער, אָבער ביידע זיינען ניט געוועזען קיין גרויסע מיוחסים.

די שפּעטערדיגע שרייבער האָבען אפילו געוואָלט מאכען פון סאפראניסקאס׳ן א שטיקעל נגיד. זיי האָבען געזאָגט, אז ער האָט געהאט א גוט הויז מיט א רעכטען שטיקעל ערד, פון וועלכע סאָקראטעס האָט דערנאָך געצויגען זיין חיונה. אָבער סאָקראטעס אליין לייקענט עס אָב. ער גיט אָן זיין גאנץ פערמעגען אין פינף מינען (אן ערך פון 80 דאָלאר), א סומא, וואָס איז געוועזען גאנץ קליין אפילו פאר יענער צייט. אויך קסענאפאן בעשטעטיגט, אז דאָס פער־מעגען איז געוועזען א זעהר קליינס.

געבאָרען צו ווערען פון א פּראָסטע פאמיליע אין ארימע אומשטענדען איז זיכער ניט קיין גרויסע ערבות פאר א העכערער צוקונפט. פאר סאָקראטעס׳ען איז די זאך געוועזען נאָך שווערער, ווייל זיין פאטער אליין האָט, ווי עס ווייזט אויס, גאָר ניט גע־טראכט וועגען דעם, ווי צו שאפען פאר זיין זוהן אן אנדערע, בע־סערע צוקונפט. ער האָט געהאלטען, אז פאר זיין זוהן איז גוט גענוג צו זיין א סקולפּטאר.

סאָקראטעס איז געוואָרען א בעל־מלאכה, און האָט געארבייט צוזאמען מיט׳ן פאָטער א סך יאָהרען. ער איז פערבליעבען ביי זיין

מלאכה, ביז ער איז אלט געווארען 35 יאהר. דאס איז כמעט אלץ, וואס מיר ווייסען וועגען סאקראטעס'עס יוגענד.

סאקראטעס איז אלזא געוועזן א קינד פון פאלק, און די ערשטע העלפט פון זיין לעבען האט ער פערבראכט אין שווערער ארבייט. ווי זשע קומט עס, אז ער האט געקאנט ווערען דאס, וואס ער איז שפּעטער געווארען? ווי אזוי האט ער געקאנט זיך אויף אזוי ווייט אויסבילדען און ענטוויקלען, צו ווערען דער לעהרער און אויפקלערער פון פאלק?

אויף די פראגען איז דא איין תשובה: סאקראטעס איז געווען איין אטהאנער בירגער, זאגאר א בירגער מיט פולע רעכט, א פאלבירגער (דאס הייסט, אז זיינעביידע עלטערן זיינען געווען געבארענע אטהענער), און ער איז געבארען געווארען אין יאהר 71—470 פאר קריסטוס. אין די צוויי אויסערליכע פאקטען ליעגט דער גאנצער שליסעל צו פערשטעהן סאקראטעס'עס פערזאן, זיין ענטוויקלונג און זיין פילאזאפיע.

* * *

„א גאנץ קליינעם שטח ערד האט פערנומען די גריעכישע שטאדט אטהען צוזאמען מיט דער פּראווינץ אטיקא. ניט גרויס איז אויך געוועזן איהר מאכט אלס שטאט. אבער ניט אויסצומעסטען איז די ווירקונג, וועלכע אטהען האט געהאט אויף דאס לעבען פון דער ציוויליזירטער וועלט. די כחות, וועלכע אטהען האט געשיינקט דער וועלט, קומען פון אונשטערבליכע אידעען: פילאזאפיע, וועלט-פארשונג, וויסענשאפטען, שפּראך, ליטעראטור, קונסט, פּעראייי-רעלונג אין פערפיינערונג פון דער מענשהייט. דאס אלץ זיינען די אונשטערבליכע מתנות, וועלכע אטהען האט איבערגעלאזען דער מענשהייט בירושה.

„אין דער צייט, ווען אטהען האט דערגרייכט די העכסטע מדרגה פון איהר ענטווירלונג, דאט איהר גרעסטער שטאטסמאן גערופען זי די שול פון גריעכענלאנד... דער גייסט, דורך וועלכען די גריעכען צייכנען זיך אייס, דער גייסט פון דער אטהענישער בילדונג, פעראייניגט אלע גריעכען אין איין נאציאן פון העלענען; מעהר ווי די אבשטאמונג פון איין פאלק... אזוי האט ארויסגע-

שטעלט זיין נאציאָנאַלעס פּראָגראַם איין אנדער גרויסער גריעכע, איזאקראַטעס.

ווען איזאקראַטעס איז ארויסגעטראָטען מיט דעם פּראָגראַם, דאַן זיינען די גרויסקייט און שטאַרקייט פון דער גריעכישער נאַציאָן שוין געווען צושטערט, אַלע פּאָליטישע בענדער זיינען שוין געווען צוריסען. די פערשיעדענע גריעכישע שבטים און מלוכות האָבען געהאַלטען אין איין אויסקיילענען און אויפפרעסען איינע די אנדערע. אַלץ איז שוין געווען פערניכטעט. נאָר די נאַציאָנאַלע גריעכישע בילדונג איז געבליעבען. די נאַציאָנאַלע גריעכישע בילדונג איז געווען די אטהענער בילדונג. און זי אליין איז געווען גענוג צו פעראייניגען און פעסטצוהאַלטען די נאַציאָן. דיזעלבע בילדונג איז געוואָרען שפּעטער די בילדונג פון דער גאַנצער ציוויליזירטער וועלט און זאָגאַר אונזער נייעסטע קולטור שטעהט מיט ביידע פיס פעסט אויף דעם אטהענישען באָדען.

די אמת'ע שאַפונגס־קראַפט פון אטהען האָט געדויערט א גאַנץ קורצע צייט. זי העבט זיך אָן נאָך די גרויסע זיעגען איבער די פערסער, וועלכע האָבען דאַמאָלס בעהערשט די גריעכען אין אזיען און געוואָלט הערשען אויף זיי אויך אין איירופּא. זי ענדיגט זיך מיט די גרויסע מפּלות אין קלעפּ, וועלכע אטהען האָט בעקומען אין מערדערישען ברודער קריעג, וועלכער איז בעקאַנט אונטער דעם נאָמען „דער פּעלאָפּאָנעזיישער קריעג“. אין יאָהר 479 פאַר קריסטוס האָבען די פעראייניגטע בירגער פון אטהען און פון דער אנדער גרויסער גריעכישער שטאָדט ספּאַרטא, דער הויפּטשטאָדט פון דער פּראָווינץ לאַקאָניען ארויסגעטריעבען די לעצטע שפּיירען פון די פערסער פון דער באַלקאַנישער האַלב־אינזעל. אין יאָהר 431 האָט א ספּאַרטאַנישער חיל שוין געמאַכט דעם ערשטען אָנפּאַל אויף אטהענ'ס לאַנד, אויף אטיקא.

קיין אנדער פּאָלק האָט קיינמאָל אין דער געשיכטע ניט ארויסגעוויזען אזא גלייכמעסיגע פערבינדונג פון העלדענמוט אין דער צייט פון מלחמה און פון גייסטיגער בילדונג אין די צייטען פון שלום. קיין אנדער פּאָלק האָט זיך ניט איינגעגעבען אזוי שנעל און אזוי גלענצענד אויפצובליהען. אָבער אויך קיין אנדער פּאָלק

איז אזוי גיך ניט אריבער זיין העכסטע שטופּע און אזוי מורא'דיג געקומען פאַלען ווי דאָס גריכישע, דערהויבט ווי דאָס פאָלק פון אטהען. א פּראָצעס, וואָס דויערט אנדערטהאַלב הונדערטער יאָהרען, איז דאָרט אָבגעלאָפען אין עטליכע צעהנדליג יאָהרען". (עדואַרד צעללער. „דיא פילאָזאָפיע פון די גריעכען").

און אָט אין דער לעבעדיגער, טהעטיגער, גלענצענדער עפּאָכע איז דאָס באָקראַטעס געבאָרען געוואָרען און פערבראַכט די ערשטע העלפט פון זיין לעבען.

אין יענער צייט האָט אטהען שוין נעהאַט דורכגעמאַכט די גרויסע רעוואָלוציאָן אין איהר עקאָנאָמישען לעבען און אין איהרע פּראָדוקציאָנס־אופנים. אין יענער צייט האָט אטהען שוין אויפגעהערט צו זיין א לאַנד פון פויערים און פון לאַנדווירטשאַפט. זי איז געוואָרען א לאַנד פון בליהענדער אינדוסטריע און האַנדעל. זי איז געוואָרען א לאַנד פון פאַרצייטיגען קאַפּיטאַליזמוס, דער קאַפּיטאַליזמוס, וועלכער איז געווען געבויט אויף שקלאַפענארבייט.

נור אין פיערטעל פון לאַנד איז געווען פערזייט מיט תבואות. פון איהרע תבואות אליין האָט אטהען ניט געקאָנט לעבען און אויך ניט געקאָנט קאָנקורירען מיט אנדערע לענדער פון יענער זייט ים. אטהען האָט געמוזט צוקויפען תבואות דאָפּעלט אזויפיעל ווי זי אליין האָט געשאַפען. דער פויער האָט זיך גענומען מיאש זיין אין די גליקען פון אקערבוי און לויפען אין שטאָדט. דערמיט איז אויך צוריסען געוואָרען דער צובונד צו זיין שבט. די אלטע טיילונג אין שבטים האָט געמוזט אויפהערען צו שפּילען די וויכטיגע ראָלע אין פּאָליטישען לעבען. די אלטע טיילונג אין אריסטאָקראַטען און פּראָכטע האָט פערלאָרען איהר ווערטה. און א נייע טיילונג אין קלאַסען האָט פערנומען דעם ערשטען פּלאַץ: אין יענער צייט האָט דער קלאַסענגעגענזאַץ צווישען שטאָדט (אינדוסטריע און האַנדעל) און דאָרף (ערדאַרבייט) גענומען שפּילען די וויכטיגסטע ראָלע אין דער געזעלשאַפט און פּאָליטיק.

די בעפעלקערונג האָט זיך געצויגען אלץ מעהר צו דער שטאָדט. דאָרט האָבען די פערארמטע און פערהונגערטע פויערים געפונען א סך בעשעפטיגונגען. זיי זיינען געוואָרען בעלי־מלאכות, קרעמער,

מאטראָזען, פּיהרלייט, א. ד. גל. די שטאדט איז דער האַפען האָבען געפּאָרדערט מענשען. דאָרט האָט שטענדיג געקאָכט. האנדעל און אינדוסטריע האָבען געבליהט. די עשירות איז געוואקסען שנעל. די פאבריקאציאָן האָט זיך ענטוויקעלט און גענומען ארויסרופען גרויסע אונטערנעהמונגען, וועלכע פלעגען שאפען סחורות פאר פרעמדע לענדער.

די שטאדט האָט געפאָדערט פיעל ארבייטס קרעפטען. דאָס אטהענער פאָלק איז אָבער געווען צו קליין צו בעפריעדיגען דעם בעדארף אין ארבייטס־הענד. און די אטהענער בירגער זיינען געקומען אויפ'ן שכל צו לאָזען ארבייטען ביי די שווערע מיני ארבייט שקלאפען און פרייע פרעמדע, אדער פרייגעלאָזענע שקלאפען (מעטעקען).

פאר זיך האָבען זיי געפונען א בעזונדערע בעשעפטיגונג: פּאָליטיק. זיי האָבען זיך גענומען ענטוויקלען אלס א פאָלק פון הערשער, א פאָלק פון דורכאויס פּאָליטיקער. אטהענ'ס עשירות, אטהענ'ס מסחר און אינדוסטריע זיינען געוואקסען גיך, און צוזאמען מיט דעם איז די שטאדט געוואקסען מיט דער זעלבער מערקווירדיגער שנעלקייט. 365.000 שקלאפען און 45.000 פרייע פרעמדע האָט אטהען געהאט. אטהעניישע בירגער, קינדער פון אטהענישען פאָלק, זיינען אָבער געווען אין שטאדט נור פון 20 ביז 30 טויזענד (אין ערך פון 90.000 מיט ווייבער און קינדער). מען פערשטעהט פאר וואָס די אטהענער האָבען געקאָנט האָבען פיעל ארבייט ביי דער רעגיערונג, אפילו אין אטהען גופא.

דערצו איז נאָך אטהען געוואָרען דער מיטעלפּונקט פון א גרויסער און שטארקער מלוכה. די געוואלטיגע נצחונות פון אטהען איבער די פּערסער, צוזאמען מיט איהר גרויסען ערפאָלג אין דער אינדוסטריע און האנדעל האָבען געעפענט ניי וועלטען פאר איהר פּאָליטישער און עקאָנאָמישער הערשאפט. די 300 שטעדט און קאָלאָניען פון די פערבינדעטע גריעכען, וועמעס מיטעלפּונקט און פערזאמלונגסאָרט איז געווען די אינזעל דעלאס, זיינען מיט דער צייט געוואָרען אונטערטהאנען פון אטהען, וועלכע איז געווען לכתחילה נאָר איינע פון די פערבינדעטע. די בונדעס־קאסע

האט מען אריבערגעפיהרט צו איהר און די גרויסע הכנסות צוזאמען מיט די הכנסות פון די זייבע־גרובען אין פערשידענע געגענדען זיי־נען געווען א רייכע קוועלע, פון וועלכער מען האט געקאנט שעפען אי אויף צו פערגרעסערן אטהענ׳ס מאכט, אי אויף צו פערשענערען און אויסצופוצען די שטאדט, אי אויף אויסצוהאלטען גאנצע מחנות פון פאליטיקער און „הערשער“.

אונטער אזעלכע אומשטענדען איז געווען גאנץ נאטירליך, וואס די דעמאקראטיע האט געביוזט זיך ענטוויקלען ווייטער, און וואס די פריווילעגיען פון די אריסטאקראטען האבען געמוזט פא־לען איינע נאך די אנדערע.

די קאפיטאליסטישע שטאדט אטהען האט געוואוכט נאר פון איין גרויסער טיילונג: דער טיילונג אין רייך און ארים. די גרוי־סע ים־מאכט אטהען האט זיך גענויטיגט אין דער צופריעדענהייט פון איהרע איינענע בירגער, כדי מיט זייער הילף צו קאנען האל־טען אין צאם די פרעמדע: די פיעלע שקלאפען אין אייגענעם לאנד און די פרייע און שקלאפען אין די לענדער פון די „פערבינ־דעטע“ אונטערטהאנען.

דער אטהענער קאפיטאליזמוס האט געפאדערט די הערשאפט פון דער דעמאקראטיע, און זי האט געהערשט. אין אטהען האט עקזיסטירט נאר איין רעגיערונג, נאר איין מאכט, און דאס איז געווען די רעגיערונג און די מאכט פון דער פאלקס־פערזאמלונג, אין וועלכער יעדער געבארענער אטהענער (וועמעסביידע על־טערן זיינען געווען אטהענער) האט געהאט דאס רעכט און זא־גאר די פפליכט אנטייל צו נעהמען. די פאלקס־פערזאמלונג איז געווען די איינצעלנע געזעצגעבערין, די אדמיניסטראציאן, דאס גע־ריכט. זי פלעגט אויסקלייבען בעאמטע, פיהרען די אינערליכע און אויסערליכע פאליטיק, בעשליסען וועגען די הוצאות און הכנסות פון דער רעגיערונג. יעדער בירגער האט ניט נאר געהאט דאס רעכט צו נעהמען אנטייל אין דער פערזאמלונג, נאר ער האט געהאט אויך דאס רעכט צו מאכען פארשלעגע. יעדער האט געהאט די מעגליכ־קייט אויסגעקליבען צו ווערען אין דעם ראטה פון די 500 דער העכסטער רעגיערונג אין שטאדט, און געהאט דעם צוטריט צו אלע

גמטער. כדי די דעמאקראטיע זאָל ניט ליידען, האט מען זאגאר איינגעפיהרט, אז אלע עמטער — אויסער די, ביי וועלכע עס פאר־דערן זיך ספּעציעלע קענטניסע אזוי גוט ווי די מיליטערישע — זאָלען בעזעצט ווערען דורך ווארפען גורל.

* * *

דאס גאנצע אטהענישע פאָלק האט רעגיערט. דאס גאנצע פאָלק איז געווען פערפּפליכטעט צו דיענען אין דער ארמעע און אין דער פלאָטע. דאס גאנצע פאלק האט זיך בעשעפטיגט מיט פּאָ־ליטיק. עס איז זאגאר פערדעכענט געווארען פאר א פערברעכען געגען דער מאראל און געגען פאלק זיך ניט צו אינטערעסירען מיט פּאָליטיק. צו דער דאזיגער ראָלע האט דאס פאלק זיך געמוזט ערנסט פּארבערייטען. דערפאר איז אזוי פיעל מיה אוועקגעלעגט געווארען אויף די ערציהונג און אויסבילדונג פון דער יוגענד.

כאטש אין אטהען זיינען קיין רעגיערונגס־שולען ניט געווען, דאך פלעגט יעדעס קינד אין אטהען פון די גאנץ יונגע יאהרען אן בעזוכען די פאלקס־שול. דארט פלעגט מען לערנען לעזען, שרייבען, רעכענען, מוזיק און מעהר ווי אלץ גימנאסטיק. די אטהענער דע־מאקראטיע האט ניט געוואלט האבען קיין אונוויסענדע בירגער. זי האט אבער אויך ניט געוואלט האבען קיין פערצערטעלטע שוועכלינגע. גימנאסטיק האט געהאט א פּראקטישע בעדייטונג. מו־זיק האט געהאט א מאראלישע ערציהונגס־קראפט. ווארום מוזיק איז געווען פערבונדען מיט דעם גאנצען מאראליש־רעליגיעזען סיס־טעם. צו מוזיק האט געהערט ניט נאר זינגען און שפּיעלען, נור אויך דעקלאמירען די געדיכטע פון די נאציאנאלע פּאעטען, בע־זונדערס פון האמער. די מוזיק איז אויך געווען בעגלייט פון טאנץ, וועלכער איז געווען פערבונדען מיט די פיעלע רעליגיעזע פּראצע־סיאנען, וואס האבען געשפּיעלט אזא גרויסע ראָלע אין אטהענ'ס סאציאלען לעבען.

די ערציהונג אין פאלקס־שול האט געדויערט ביז 16 יאהר. אבער קונסט און וויסענשאפט, פילאזאפיע און בילדונג האבען דער־

גרייכט אזא הויכע מדרגה, אז די מאַטעמאַטיק אַליין האָט שוין ניט נעקאָנט בעפריעדיגען דעם גריעכישען בירגער, בעזונדערס דעם אטהענישען.

„וואָס העכער און שנעלער די אַלגעמיינע בילדונג איז גע־שטיעגען, אַלץ שטאַרקער האָט זיך געפֿונען פיהלען דאָס בעדירפֿניס צו בעקומען א בעזונדערע פֿאָרבערייטונג פאר די פּאָליטישע טהעטיג־קייט. און וואָס מעהר די דעמאָקראַטיע האָט צושטערט און פער־ניכטעט אַלע בעשרענקונגען און פּריווילעגיען און דערמיט געעפענט גלענצענדע אויסזיכטען פאר יעדען, וואָס האָט געוואָלט האָבען איין איינפֿלוס אויפ׳ן פֿאָלק, אַלץ נויטיגער און ניצליכער איז געוואָרען צו בעקומען אזא סאָרט בילדונג, אז מען זאָל קאָנען זיין א רעד־נער און א פֿאָלקס־פיהרער. די בעדירפֿניס האָבען בעפריעדיגט די מענער, וועלכע מען האָט דאַמאָלס גערופען די „חכמים“ אָדער סאָפיסטען. זיי פֿלעגען געוועהנליך ארומפאָהרען פון שטאָדט צו שטאָדט און אָנבאָטען זייער אונטערריכט יעדען איינציגען, ווער עס האָט נאר געוואָלט און נעקאָנט בעצאָהלען. זיי פלעגען לער־נען אַלערליי חכמות, וויסענשאַפט און קונסט. זייער הויפּט־לעהרע איז בעשטאַנען פאַרצובערייטען צו פּראַקטישער טהעטיגקייט“ (עדואַרד צעללער).

די צאָהל פון אזוינע לעהרער איז געווען גרויס אין אלע שטעדט פון גריעכענלאַנד. אין אטהען האָט עקזיסטירט א גאַנצע מחנה פון זיי. די סאָפיסטען פלעגען אפילו זיך לאָזען גוט בעצאָהלען. זיי זיי־נען געווען די לעהרער פון די רייכע. אָבער אויסער פּריוואַט־אונ־טערריכט פלעגען זיי האַלטען אויך עפענטליכע פאָרלעזונגען. אוי־סערדעם פלעגען זיי זיך ארומרינגלען מיט גרויסע סוויטעס פון פערעהרער און שילער, און ווער עס האָט נאָר געהאַט חשק, האָט געהאַט א צוטריט צו די „קוועלען פון תורה און חכמה“.

עס האָט אין אטהען אויך ניט געפעהלט קיין אנדערע הילפס־מיטלען צו בילדען דעם גייסט און דעם געשמאַק פון די בירגער. איין זאַך האָט זיך ראַן געוואָרפען אין די אויגען: אלע עפענט־ליכע געביידעס האָבען זיך אויסגעצייכענט דורך זייער פּראַכט,

רייכקייט און שיינהייט. די פּריוואַט־וואָהנונגען אָבער זיינען געוועזן קליין, ניט שיין, ניט רייך, ניט בעקוועם. דאָס ווייזט, אַז דער הויפּט־אינטערעס איז ביי די אטהענער געוועזן דאָס עפענטליכע לעבען. דעם גרעסטען טייל פון זיין צייט פלעגט דער אטהענער פארברייינגען אין גאַס, אויף די עפענטליכע פּלעצער.

די אטהענער האָבען ניט אומזיסט אוועקגעלעגט אַזויפיעל כחות אויף פּוצען און בעציערען די שטאָדט. שיין איז אטהען געוועזן. די גרעסטע קינסטלער, וועלכע די מענשהייט האָט געהאַט, ווי צום ביישפּיעל, דער סקולפּטאָר פידיאַס, די אַרכיטעקטאָרען מנעזיקלעס, איקטינאַס און קאַלליקראַטעס, די מאָלער פּאָליגנאָטאַס און פּאַררהאזיאָס האָבען זייערע גאַנצע געניאַלע פעהיגקייטען, זייער גאַנצע שאַפונגס־קראַפט אויסגענוצט אויף בעציערען אטהען מיט וואונדערבאַרע עפענטליכע געביידעס און די געביידעס מיט וואונדערבאַרע קונסטווערק. אַזוי זיינען בעשאַפען געוואָרען גרויסאַרטיגע טעמפּלען, סטאַטועס, רעליעפען, א. ז. וו., וועלכע האָבען ניט נאָר געמאַכט אטהען פאַר איינע פון די שענסטע שטאָדט אין דער וועלט, — זיי האָבען אויך ענטוויקעלט דעם קינסטלערישען געשמאַק צווישען די אטהענער בירגער.

ניט ווייניגער הויך ווי די קונסט איז דאָן געשטאַנען אין אטהען די פּאָעזיע. דער גרעסטער לירִיקער פּינדאַר; די גרעסטע דראַמאַטיקער פון דער אַלטער וועלט עסכילאַס, סאָפאָקלעס און אויריפּידאַס; די בעריהמטע קאָמעדיענשרייבער און חוזק־מאַכער קראַטעס, קראַטינאַס און בעזונדערס אַריסטאָפאַנעס; דער בעריהמטער היסטאָריקער העראָדאָטאַס; דער גרויסער פילאָזאָף אַנאַקסאַגאָראַס, און אַ סך אַנדערע גרויסע מענער זיינען געבאָרען געוואָרען אָדער געוואָהנט אין אטהען און — וואָס נאָך וויכטיגער איז — זייערע אַלעמענס ווערק זיינען געשאַפען געוואָרען ניט פאַר יחידי סגולה, נאָר זיי זיינען לכתחילה געוועזן בעשטימט פאַר׳ן גאַנצען פאָלק און האָבען געהערט צום גאַנצען פאָלק. צו בעזאָרגען די אָרמע אטהענער בירגער מיט טהעאַטער־בילעטען איז, צ. ב., געוועזן איינע פון די אויפגאַבען, וועלכע די דעמאָקראַטיע אין אטהען האָט געהאַלטען פאַר איהר הייליגע פפליכט.

* * *

ווי בענאבט פון דער נאטור דאָס אטהענער פאָלק איז גיט געוועזן, און ווי גינסטיג די אומשטענדען זיינען ניט געוועזן פאר זיין שנעלע ענטוויקלונג, דאָך איז עס געוועזן א שווער שטיקעל ארבייט אין אזא קורצער צייט פאר אזא קליינעם פאָלק צו שאַפען און אויפצוטהון אזויפיעל גדלות אויף יעדען געביעט פון מענשליכער טהעטיגקייט: אין אינדוסטריע, האנדעל, פאָליטיק, פילאָזאָפיע, קונסט, פאָעזיע, ליטעראטור און וויסענשאַפט. אלע כחות פון פאָלק האָבען געמוזט ארבייטען מיט א זעלטענער אנשטריינגונג. יעדער אטהענער מיט וויפיעל עס איז פעהיגקייטען און ענערגיע האָט געמוזט זיך בעמיהען ארויסצוזוקען זיך. און דערצו איז נייטיג געוועזן וואָס מעהר קענטניסע, וואָס מעהר בילדונג.

טאלאנטען זיינען אין יענער צייט ניט פערלאָרען געגאנגען צווישען די אטהענער בירגער. בפרט נאָך ווען די טאלאנטען זיינען געוועזן געבענשט מיט אזא אייזערנעם ווילען און מיט אזא וואונדערבארער ענערגיע, ווי סאָקראטעס האָט געהאט.

די גרויסע פראגע, וועלכע האָט ארויסגערופען אזויפיעל קאָפּברעכעניס ביי א סך ביאָגראפען פון סאָקראטעס, נעמליך: פון וואנען האָט דער זוהן פון איין ארמען סקולפטאר, דערצו נאָך פון א פּראָסטער פאמיליע און ביז שפּעט אין דער יוגענד אליין א סקולפּטאר, פון וואנען האָט ער געקאָנט בעקומען די בילדונג און ערציהונג, וואָס זיינען אין יענער געבילדעטער, אויפגעקלערטער צייט שוין אזוי נויטיג געוועזן צו האָבען כדי צו ווערען א פילאָזאָף און פּאָקט לעהרער, — אָט די פראגע וועט ניט זיין שווער צו פערענטפערן. מען דארף זיך נאָר דערמאָנען, אז סאָקראטעס איז געבאָרען געוואָרען אין יאָהר 469 אדער 470 און געוועזן איין אטהענישער פּאָלבירגער, דאן ווערט שוין קלאָר, אז סאָקראטעס האָט געקאָנט ווערען א געבילדעטער מענש, און עס איז גאנץ נאַטירליך, אז ער איז געווארען א געבילדעטער מענש.

די ביאָגראפען פון דער אלטער וועלט, וועלכע האָבען געלעבט א צייט נאָך סאָקראטעס'ען, האָבען אָבער ניט געוואָלט און ניט געקאָנט זיך בערוהיגען מיט דער אלגעמיינער ערקלערונג. דער־

פאר האָבען זיי געזוכט פאר סאָקראטעס'ען דורכאויס א רבי'ן, און — אז מען זוכט געפינט מען. צו איז די מציאה איין אמת'ע צו ניט, איז שוין דאן ניט וויכטיג.

דער היסטאָריקער פּלוטארך דערצעהלט אזא מין געשיכטע: דער רייכער קריטאן, שפּעטער סאָקראטעס'עס א שילער, האָט נאָך יונגערהייט זיך בעגעגענט אמאָל מיט סאָקראטעס'ען. פאַר־נאנדערדערענדיג זיך מיט איהם, איז ער אזוי ענטציקט און אי־בערראשט געווארען פון יענעם'ס וואונדערבארע פעהיגקייטען און גלייכען שכל, אז ער האָט סאָקראטעס'ען צוגענומען פון פאטער'ס ווערקשטאט און איהם אוועקגעשיקט צו די בעסטע לעהרער.

עס געפינען זיך זאָגאר ביאָגראפען, וועלכע בעהויפּטען, אז זיי ווייסען, ווער די לעהרער זיינען געוועזען. איינע זאָגען: דער גרוי־סער פילאָזאָף אנאקסאגאראס, און אנדערע זאָגען: ארכעלאאָס, מיט וועלכען סאָקראטעס האָט געלעבט א געוויסע צייט אין ענ־גער פריינדשאפט:

די אלע ערצעהלונגען ווערען אָבער צוליעב זעהר וויכטיגע גרינדע אָבגעלייקענט דורך די בעסטע פאָרשער. עס ווערט בעווי־זען אז אנאקסאגאראס האָט גאר ניט געקאָנט זיין סאָקראטעס'עס לעהרער, ווייל עס שטימט ניט מיט דער צייט, ווען אנאקסאגאראס האָט געלעבט אין אטהען. וועגען ארכעלאאָס זאָגט מען, אז אויב סאָקראטעס וואָלט אפילו ביי איהם טאקי געלערנט, וואָלט ער ווייניג וואָס נוצען ארויסגעטראָגען, ווארום ארכעלאאס אליין איז געוועזען א פלאכער קאָפּ און א קנאפּער פילאָזאָף.

אויף דער פראגע, פון וואנען האָט סאָקראטעס פאָרט געשעפּט זיין בילדונג, ענטפערט דער באריהמטער היסטאָריקער פון דער גריעכישער פילאָזאָפיע צעלער אזוי: סאָקראטעס האָט טאקע קיין גרויסע בילדונג ניט געהאט; זיין יוגענד־בילדונג איז על כל פנים ניט געשטאנען פיעל העכער, ווי די בילדונג פון דעם געוועהנ־ליכען, ענטוויקעלטען אטהענער בירגער.

מיר ווייסען אבער שוין, אז די מיטעלמטע בילדונג אין אטהען איז אין יענער צייט געווען ווייט פון ניעדעריג און, וואָס איז די

הויפטזאך, דער, וואס האט געהאט חשק, האט געקאנט בעקומען די בעטסטע בילדונג.

אז סאָקראטעס האט פון קינדרווייס אויף געהאט א שטארקען חשק צו קענטניסע, קאן זיך יעדער פאָרשטעלען, ווער עס האט נאר א שטיקעל השגה וועגען דעם שפּעטערדיגען סאָקראטעס׳ן. סאָקראטעס׳עס גייסט האט קיין מאָל ניט גערוהט, זיין מוח האט שטענדיג געארבייט. ער האט פון די יונגע יאָהרען אן געזוכט ריי־כער צו מאכען זיין גייסטיגע וועלט און האט געשעפּט קענטניסע פון וואנען ער האט נאר געקאנט. אמת, קיין ספּעציאליסט, קיין געלעהרטער איז ער ביז זיינע לעצטע טעג ניט געוואָרען. ער איז אָבער שוין אין די יונגע יאָהרען געוועזען איין ערנסט געבילדעטער מענש פאר זיין צייט.

זיין בילדונג איז געקומען פון ביכער און פון די פילאָזאָפישע פאָרלעזונגען. נאָך מעהר האט ער אָבער געזוכט צו לערנען פון די מענשען נופא. ער פלעגט גערן זיך בעקאנען מיט אלערליי סאָר־טען מענשען, פערפיהרען מיט זיי א געשפרעך, זיך צוהערען צו זייערע מיינונגען, שטענדיג האָבענדיג אין אויג צו לערנען עפּעס נייעס, צו פערברייטערן דעם געזיכטס־קרייז. און נאָך מעהר ווי פון אלץ און פון אלעמען האָט ער געלערנט פון זיך אליין. פון זיין איינענעם גאונ׳ישען קאָפּ, פון זיין אייגענעם ברייטען הארץ האָט ער געשעפּט טיעפע, קלאָרע געדאנקען און איידעלע געפיהלען וועגען מענשליכען לעבען און די בעציהונגען צווישען איין מענשען און דעם צווייטען. מיט אָפענע אויגען און מיט א קריטישען בליק אויף זיך און אויף אנדערע איז ער שטענדיג ארומגעגאנגען איבער דער וועלט.

אָט אזוי, ארבייטענדיג ווי די ביהן, האט סאָקראטעס אָב־געלעבט רוהיג און שטיל די ערשטע העלפט פון זיין לע־בען, אונבעקאנט פאר דער גרויסער וועלט. אָבער ביסלעבווייז, צוזאמען מיט די קענטניסע, צוזאמען מיט דער קלאָרהייט און טיעפקייט פון זיינע אייגענע אנשויאונגען, איז אין איהם אויך גע־וואקסען דער בעשלוס ארויסצוטרעטען אָפען פאר דער וועלט. ענד־ליך עס איז געקומען דער געווינשטער טאָג, און סאָקראטעס איז

ארויסגעטראָטן אין פאָלשטענדיגען גלאַנץ פון זיינע נייע פילאָ־זאָפישע איבערצייגונגען, מיט א פעלזענפעסטען גלויבען אין זיך, אין זיין גרויסער אויפגאבע, אין דער וואָרהייט און אין דער מענשהייט.

אין יענעם טאָג איז אין די לוחות פון דער וועלטגעשיכטע אריינגעטראָגען געוואָרען דער נאָמען פון א נייעם אונשטערבלי־כען גייסטיגען העלד און עס האָט זיך אָנגעהויבען א נייע עפּאָכע אין דער געשיכטע פון דעם מענשליכען דענקען.

צווייטער קאַפּיטעל.

סאָקראַטעס דער מענש און דער לעהרער.

פינף און דרייסיג יאָהר איז סאָקראַטעס אַלט געווען, ווען ער האָט זיך בעשלאָסען צו מאַכען אַ גרויסען שטריך דורך זיין לעבען. ער האָט אַוועקגעוואָרפען זיין מלאכה און איז אַרויסגעטראָטען אויף דער עפענטליכער ביהנע. דאָס שטילע, איינגע וועלטעלע פון איינענע פּריוואַטאינטערעסען האָט ער פערלאָזען און איז אַריבער אין די ברייטע, שיינע וועלט פון אידעאַלען, פון לעבען פאַר די וואַרהייט און פאַר די מענשהייט.

אין איין גרויסען צוג איז סאָקראַטעס דורכגעגאַנגען דעם געוואַלטיגען מהלך און האָט מיט איין ענערגישער האַנד פערנומען די פּאָזיציאָן, אויף וועלכער ער איז געבליעבען שטעהן פעסט, מוטיג, ענטשלאָסען ביז צו זיין לעצטען אָטעם צוג.

און אַ שיינע, ערהאַבענע פּאָזיציאָן איז עס געווען. סאָקראַטעס איז געוואָרען אַ לעהרער פון דער מענשהייט. ער האָט בעשלאָסען, אַז ער — און נאָר ער — איז בעשטימט און אויסערוועהלט געוואָרען צו לערנען די מענשען, וואָס איז מאָראַל, וואָס איז רעכט, וואָס איז טוגענד און וואָס הייסט אויפקלערונג.

אַ מערקווירדיגע רעטענים, אַ מערקווירדיגע איראָניע! סאָקראַטעס איז בעריהמט דורך זיין שפּרוך: „איך ווייס אַז איך ווייס נאָר נישט“. אין זיין פּרעטיידיגונגס-רעדע האָט ער פאַר זיינע ריכטער געזאָגט: „איין זאַך ווייס איך קלאָר, אַז ניט אין גרויסע זאַכען, ניט אין קליינע בין איך ניט קיין חכם“. סאָקראַטעס איז אַלזאָ ניט געווען קיין בעל-גאוה. ער איז זאָגאַר געווען אַ גרויסער עני. זיין גאַנץ לעבען פיהרט ער זיך ווי איין איינפאַכער, פּראָסטער, גוטער מענש. און אָט דער ענו קומט נאָך אַ לאַנגע רייהע פון יאָה־

רען צו דעם פעסטען בעשלוס, אז ער איז פון גאָט אויסערוועהלט צו ווערען דער לעהרער און אויפקלערער פון די מענשען. און דיעזע טהעטיגקייט זיינע האלט ער אזוי הויך און וויכטיג און פיהרט זי אויס מיט אזא וואונדערבארער ענערגיע, אז אין דער לעצטער שעה פאר דעם פסק פון זיין פראָצעס זאָגט ער צו די ריכטער: „אין מיין לעבען האָב איך קיין מאָל ניט געוואוסט פון קיין רוה. איך האָב זיך אָבער ניט געקימערט וועגען עשירות, נט געוואָלט ווערען ניט קיין גענעראל, ניט קיין פאָלקסרעדנער, ניט געוואָלט אָננעהמען קיינע פון די איבעריגע עמטער פון דער שטאדט, ווייל איך האָב מיך געהאלטען פ א ר צ ו ג ו ט זיך צו בעשעפטיגען מיט אזוינע זאכען. איך האָב נור געטראכט וועגען איין זאך: ווי קאָן מען יעדען איינצעלנעם ארויסווייזען די גרעסטע וואהלטהאט". און די גרעסטע וואהלטהאט, די גרעסטע טובה איז נאָך זיין מיינונג געוועזען פאר יעדען איינעם יענעם צו לערנען און אויפצוקלערען.

פון וואנען־זשע האָט סאָקראטעס געשעפּט די איבערצייגונג אין זיין מיסיאָן? ווי אזוי קומט ער גאָר צו אזא איבערצייגונג? פון וואנען דעם מוט און ענערגיע אזוי ענטשלאָסען און פעסט צו זאָגען: „אזוי לאנג ווי איך אָטעם און וועל נור זיין אימשטאנד עס צו טון, וועל איך ניט אויפהערען צו זוכען די חכמה און וועל ניט אויפהערען אויך צו מוסרן און צו לערנען"?

סאָקראטעס אליין האָט אויף דעם איין תשובה: א געטליכע שטימע רעדט אין איהם. זי הייסט איהם גערן צו די מענשען און זיי לערנען חכמה און מידות טובות. זי גיט איהם עצות, ווי זיך צו האלטען ביי פערשיעדענע געלעגענהייטען. ער איז א שליח פון גאָט. ער דערפילט גאָטס וואונש און דערפאר, „כאָטש איך בין צוגעבונדען צו אייך אטהענער מיט ליעבע און אכטונג און בין בערייט אייך צו פאָלגען, דאָך וועל איך גאָט מעהר געהאָרכען, איי־דער אייך". און דאָס איז — זאָגט ער — ניט קיין איינבילדונג, ניט קיין זעלבסטטוישונג. גאָט אליין האָט עס דורך זיין אראקעל (אורים־ותומים) אין דעלפי אָפען און קלאָר געזאָגט. — „איהר קענט דאָך בערעפאנען — זאָגט ער. — ער איז געוועזען מיין פריינד פון דער יוגענד אָן. איין מאָל, ווען ער איז געקומען אין דעלפי,

האָט ער זיך בעשלאָסען צו פרעגען דעם אראקעל, אויב עס איז דאָ א קלינערער מענש פאר מיר? און אויף דעם איז געווען דער ענטפער: „קלוג איז סאפאקלעס, קלוגער איז אוריפידעס, אָבער דער קלוגסטער פון אַלע מענשען איז סאָקראטעס".

עס איז קיין ספק ניט, סאָקראטעס האָט שטארק געגלויבט אין די געטליכע שטימע, אין דעם געטליכען גייסט, וואָס וואָהנט אין איהם (דער דעמאָן רופט ער עס). עס איז פאר אונז איבעריג צו זאָגען, אז זיין גלויבען איז געווען איין איינבילדונג. די פראגע איז נור: פון וואנען קומט ער צו אזא מין איינבילדונג? און אין וואָס איז בעשטאנען די געטליכע שטימע, דער דעמאָן?

וועגען סאָקראטעס'עס „דעמאָן" עקזיסטירט שוין א גאנצע ליטעראטור. די פאָרשער געהען זיך פערנאנדער אין דער ערקלערונג וועגען דיעזען דונקעלען פונקט אין סאָקראטעס'עס לעבען.

זיכער איז איין זאך. שוין פון די יונגע יאָהרען אָן פלעגט סאָקראטעס פון צייט צו צייט האָבען שטארקע אָנפעלע פון אזא מין עקסטאז, ביי וועלכען ער פלעגט פערליערען אלע חושים. וואָס פאר א כאַרט אָנפעלע דאָס זיינען געווען, קאָן מען היינט ניט ווי־סען. אָנהייענגער פון פראָפעסאָר לאָמבראזא זאָגען איינפאך: סאָקראטעס האָט געליטען פון חולי־נופלים, פון די פאליגע. אנדערע אַלטע שרייבער זאָגען: סאָקראטעס'עס שטים איז געווען די שטים פון געוויסען. דאָס געוויסען פלעגט איהם אָבהאַלטען פון א סך זאכען, און והא ראיה, די שטים פלעגט הויפּטזעכליך איהם אָב־האַלטען פון צו טון געוויסע זאכען, ניט אָבער איהם געבען עצות וואָס צו טון. נאָך אנדערע זאָגען, די „שטים" איז געווען דאָס גע־פיהל, דער אינסטינקט פון אינערליכען טאקט, וועלכער פלעגט איהם טרייבען אין געוויסע פעלע, וואו דער שכל האָט ניט געהאט קיין קלאָרע גרינדע. נאָך אנדערע ווילען האָבען, אז די אָנפעלי פלעגען קומען ביי איהם נאָך דעם ווי ער פלעגט זיך טיעף און לאנג פער־טראכטען.

סאָקראטעס אליין האָט אָבער — ווי געזאָגט — גאנץ פעסט געגלויבט, אז די „שטימע" איז א געטליכע שטימע. פאר איהם, וועלכער האָט איבערהויפּט געגלויבט שטארק אין די געטליכע

השגחה און זאָגאר אין השגחה פרטית, ד. ה. אז די געטער זאָר־גען זיך וועגען יעדען מענשען בעזונדער איז דאָס בכלל ניט קיין וואונדער. אויף די פראגע, ווי קומט ער צו אזא סאָרט הויכער מיינונג פון זיך, גיט סאָקראטעס אליין די שליסעל אין האנד ווי דאָס צו דערקלערען גאנץ רעאליסטיש. מען דאַרף נור א קליי־ניגקייט טון: מען דארף ענדערן דעם סדר פון זיין ערצעהלונג; דאָס, וואָס ער האלט פאר א רעזולטאט, דארף מען אננעהמען פאר אין אורזאכע פון זיין פעסטען גלויבען אין זיך. מען דארף נור אומבייטען אביסעל די דאטען און די זאך ווערט קלאָר, אז אויף דער עלטער האָט סאָקראטעס זיך נעקאָנט אזוי שטארק איינלעבען אין דעם גלויבען, אז גאָטס שטימע איז געוועזן די אורזאכע ניט דאָס רעזולטאט.

דער שליסעל, וועלכען סאָקראטעס גיט אונז צו פערשטעהן דעם פראָצעס, וואָס איז פאָרגעגאנגען אין זיין נשמה, איידער ער — דער ענו — האָט ביי זיך פעסט בעשלאָסען צו ווערען דער לעהרער און אויפקלערער פון די מענשען, בעשטעהט אין פאָל־גענדעם: „ווען איך האָב זיך דערוואוסט — דערצעהלט ער אין זיין פערטיידיגונגס־רעדע — פון דעם אראקעלס מיינונג, אז איך בין דער קליגסטער מענש, בין איך נשתומם געווארען. איך ווייס דאָך, אז איך בין ניט קלוג ניט אין גרויסע, ניט אין קליינע זאכען, וואָס־זשע מיינט ער דערמיט? איך האָב גענומען אונטערזוכען די זאך אויף אזא אופן: איך בין אוועק צו איינעם, וועמען אלע האל־טען און ווער נאָך מעהר פאר אלעמען האלט אליין זיך פאר א חכם, א פקוח. איך האָב מיט איהם געהאט א שמועס, איך האָב גענומען אויספרובירען זיינע חכמות, און דער סוף איז געווען, איך האָב זיך ארומגעזעהן, אז ער איז גאָר קיין חכם ניט. קלוג ווי דו ביזט, בין איך אודאי, האָב איך מיר געטראכט. עס קאָן זיין, אז מיר ביידע ווייסען ניט מי יודע וואס, אָבער ער מיינט, אז ער איז עפּעס וואָס, כאָטש ער ווייס גאָר ניט. איך ווייס, אז איך בין גאָרנישט און בילד מיר גאָר נישט איין".

דיזעלבע זאך, ווי מיט יענעם „וועלט־חכם", האָט ער געטון מיט אנדערע. ער איז נעגאנגען צו די שטאאטסמענער. פון זיי איז

ער אוועק צו די פּאָעטען. פון די פּאָעטען צו די בעלי־מלאכות. „און אפילו איצט — ענדיגט ער — געה איך ארום צווישען די מענשען, בירגער און פרעמדע, וואו עס איז נור דאָ ווער עס איז, וועמען איך האלט פאר א חכם און פרוביר איהם“. אָט אזוי האָט סאָקראטעס א גאנץ לעבען געפּרובירט די מעניִשען און פאר זיין טויט האָט ער מיט פאָלקאָמענער איבערציינונג און זיכערהייט געזאָגט: „לא מצאתי. איך האָב קיין איינציגען חכם ניט געפונען, ניט געפונען יעדענפאלס קיינעם קליגער פאר זיך“.

סאָקראטעס איז אלזאָ ניט געווען צופריעדען מיט די „וועלט־חכמים“. ער איז אויך ניט געווען בעפריעדיגט מיט די אלע פילאָ־זאָפישע סיסטעמען, וועלכע האָבען עקזיסטירט פאר איהם. ער רעדט מיט א געוויסען כאָרט פעראכטונג וועגען זיי. שוין דאָס אליין, וואָס זיי גערען זיך אזוי שטארק פערנאנדער, אז וואָס איינער זאָגט פייער, זאָגט דער אנדערער וואסער, שוין דאָס אליין שטופּט איהם אָב פון זיי. פאר איהם איז דער הצד השוה געווען, אז זיי אלע טויגען ניט און אָט אויף אזא אופן איז ער געקומען צום בעל־שלום, אז מען דארף ערשט אָנהויבען לערנען די מענשען דענקען, לערנען טיגענד און אז דער לעהרער און אויפקלערער מוז ער אליין זיין, ער, וועלכער זעהט איין די אלע פעהלערן פון אלע אלטע סיס־טעמען.

* * *

סאָקראטעס האָט זעהר שטארק געגלויבט אין די וויכטיגקייט און ערהאבענהייט פון זיין געטליכער שליחות. ער האָט זי אבער גענומען איינפיהרען אויף א גאנץ פשוטען, מען קאָן זאָגען, וואָ־כעדיגען, פּראָזאאישען אופן.

מיט גאנצע כוויטעס, מיט גרויס פאראד און גלאנץ, אויסגע־פּוצט אין עסיג און אין האָניג, פלעגען ארויסטרעטען די אנדערע לעהרער פון „חכמה“, די אָבנאָרער, די סאָפיסטען. זיי פלעגען מאַ־כען פון זייערע פּאָרטרעגע ווער ווייס וואָס פאר א ווערדע, און פלעגען זיך לאָזען בעצאהלען גאנץ גוט פאר זייער „תורה“.

סאָקראטעס האָט געהאנדעלט געראדע פערקעהרט פון זיי. קיין ווערד האָט ער פון זיך אויף אהאָר ניט געמאכט. אויסזעהן

פלעגט ער שוין צו פראַסטם. שטענדיג אָנגעטאָן אין זיין פראַסטעו, נים געריינינגטען אָנצוג, באָרפוס, — די שיך פלעגט ער זעלטען אָנטון — פלעגט ער שטענדיג זיך אויפהאלטען אין אלע ערטער, וואו מען האָט געקאָנט געפינען וואָס מעהר עולם: אויף די מארק־פלעצער, ביי די טישען פון די געלדוועקסלער, אין די ווארקשטא־טען פון די בעלי־מלאכות, אין די קראָמען פון די הענדלער און מעהר ווי איבעראל אין די עווענויס, נעבען די גימנאזיען, וואו די יונגוואַרג פלעגט זיך אויפהאלטען.

דער סדר־היום איז געווען ביי איהם אזוי: פון אין דער פריה אָן ביז מיטאָג צייט פלעגט ער זיך ארומטרייבען ארום די גימ־נאזיען אין די זיילען־אלעען, וואו עס איז געווען א שפאציער־פלאץ. שפּעטער פלעגט ער אוועק אין די האַלען, וואו מען פלעגט לערנען גימנאַסטיק. פון דאָרט — צום מארק. דער פרינציפּ איז געווען: צו יעדער צייט זיין דאָרט, וואו עס געפינען זיך וואָס מעהר מענשען. יעדער אָרט איז פאר איהם געווען דער מכובד'יגער און פאסיגער פלאץ, יעדע מינוט — די פאסיגע צייט, יעדער מענש — די פאסיגע פערזאָן פאר זיינע געשפרעכען; ווארום אין געשפּרע־כען, אין רעדען און איבעררעדען איז פון איצט אָן בעשטאנען זיין גאנצער לעבען און זיין שווערע ארבייט.

ער פלעגט רעדען הויך, אָפען און קלאָר פאר אלעמען, אזוי אז אלע זאָלען איהם הערען און פערשטעהן. און שטענדיג פלעגען טאקע ארום איהם שטעהן גאנצע קופקעס מענשען.

די טעמאס פאר זיינע געשפרעכען זיינען שטענדיג געווען פון זעלבען סאָרט: וועגען מאָראל, וועגען געזעץ, וועגען רעכט, וועגען שטאאט, מיט איין וואָרט וועגען די אלע זאכען, וואָס זיינען שייך צום מענשען און צום מענשליכען צוזאמענלעבען. אָבער דער אינ־האלט פון די געשפרעכען איז געווען תמיד פערשיעדען. ער פלעגט זיך זוכען צוצופאסען צו דעם גייסטיגען צושטאנד פון דעם, מיט וועמען ער פלעגט פיהרען דאָס געשפרעך און צו די אומשטענדען, אונטער וועלכע דאָס געשפרעך פלעגט געפיהרט ווערען.

סאָקראטעס פלעגט ניט אָנהעבען דאָס געשפרעך פון הויכע דרכים, כדי יענעם ניט אָפּצושרעקען. ער פלעגט געראדע פערקערט

אונהעבען פון די איינפאכסטע, לייכטעסטע פראגען. און געראדע פארהונדרט, ווי די פֿאָפיסטען פֿלעגט ער ניט אוועקשטעלען זיך אויף דער בימה אלס לעהרער און קוקען פון אויבען אראָב אויף דעם אונוויסענדען „המון“, נור ער פֿלעגט תמיד ארויסטרעטען אין דער ראָלע פון א ניט-וויסענדען, אין דער ראָלע פון א מקשן. ער פלעגט בעטען, מען זאָל איהם די זאך דערקלערען.

קודם כל פֿלעגט ער א פרעג טהון — דערצעהלט קסענאפאן — צו מיינען זיי, אז זיי קענען שוין גענוג די אלע זאכען, וואָס זיינען שייך צו מענשען, און צו רעכענען זיי, אז די אלע זאכען דארף מען לאָזען צירוה, אום צו בעשעפטיגען זיך מיט געטליכע זאכען. ער פלעגט גלייך זוכען צו בעווייזען, ווי נאריש עס איז צו פערלאָזען די אייגענע זאכען, וואָס ליעגען אונטער דער נאָז און געהן זיך קריעגען ווענען זאכען, וועלכע מען קאן גאָר קיין מאָל דעם עיקר ניט דערוויסען, ווי צ. ב.: וואָס איז נאטור, וואָס איז גאָט א. ז. וו.? אריבערפיהרענדיג דאָס געשפרעך אויף מענשליכע זאכען, פלעגט ער בענוצען יעדע פאסירונג, כדי צו קאָנען אָנקניפען א געשפרעך אויף דאָס פאסענדע טהעמא.

ווען ער האָט צ. ב. איין מאָל געזעהן ניקאָמאכידיס, איין אל־טען, טאפפערען, פראָסטען סאָלדאט, בעת יענער איז געגאנגען צו־ריק פון א וואהל פערזאמלונג, האָט ער איהם א פרעג געטהון: וואָ־סערע גענעראלען זיינען אויסגעקליעבען געווארען? ניקאמאכידיס האָט זיך געפונען בעליידיגט: „וואָס הייסט, און ווער בין איך? ווי וואָלט עס געפאסט פאר די אטהענער ניט מיך אויסצוקלייבען?“ זעהענדיג אזא כאָרט גלויבען אין זיך, לאָזט זיך סאָקראטעס תיכף אריין אין א געשפרעך. ער העבט איהם אָן צו שטעלען פראגען און צו מאכען חשבונות אין דאָס געשפרעך ענדיגט זיך דערמיט, וואָס ניקאמאכידיס מוז מודה זיין, אז ער איז אייגענטליך גארניט דער פאסענדער מענש פאר א גענעראל.

איין אנדערס מאָל האָט געטראָפען אז זיינען א פריינד, דיאָ־דאראס האָט ניט געוואָלט ארויסהעלפען א גוטען פריינד. סאָקראַ־טעס לאָזט זיך מיט איהם אריין אין א געשפרעך וועגען די פפליכ־

טען פון א מענשען צו זיינע גוטע פריינד, און דיאדאראס לויפט ארויסהעלפען דעם גוטען פריינד.

אין געשפרעך גופא פלעגט סאָקראטעס זיך בענוצען מיט די פראקטישעסטע משלים און בעווייזע פון טאָג־טעגליכען לעבען. אין דעם דערמאָנטען געשפרעך מיט ניקאמאכידיס צ. ב. ברייננט סאָקראטעס משלים פון א סוחר, פון א כארפיהרער, פון בעלי־בית'שקייט. אין געשפרעך מיט דיאדאראס ברייננט ער ביישפיעלע פון שקלאפען, פון סטאדעס א. ז. וו., אלע משלים, וועלכע, זיינען פערשטענדליך פאר די מענשען, מיט וועמען ער פיהרט דאָס גע־שפרעך, אלע בעווייזע, וועגען וועלכע עס קאָנען קיין צוויי פער־שיעדענע מיינונגען ניט געבען. יענער לאָזט זיך אויף אזא אופן אריינציהען אין געשפרעך. ער מוז מסכים זיין צו די משלים. דאן טוט סאָקראטעס זיך א וואָרף מיט דער גאנצער מאכט פון זיין טיעפען, קלאָרען, לאָגישען קאָפּ אויפ'ן נמשל. ער געפינט אויס דעם הצד־השוה צווישען ביידע זאכען, ציהט זיינע שליסע און שפארט יענעם צו צו דער וואנד. פון דעם פראָסטאק, דעם סתם מקשן, ווערט א ביטערער אונערבארעמדיגער געגנער, וועלכער פאָר־דערט: גיב זיך אונטער, אָדער זיי מודה, אז דו ווייסט גאָר נישט, אז דו פערשטעהסט גאָר ניט, אז דו ביזט אונגערעכט. איינס פון די ביידע. קיין דריטער אויסגאנג איז ניטאָ.

דורך דעם סאָרט געשפרעכען פלעגט סאָקראטעס פרובירען „דאָס הארץ און די ניערען פון די מענשען און וועלען פון זיי ארויס־ציהען דאָס בעסטע, וואָס איז דאָ אין זיי“. דאָס איז די בערימטע סאָקראטישע „מענשענפרופונג“ — (מעאייטיק). אָבער פרובירענ־דיג אזוי די מענשען, פלעגט ער זיי, ווילענדיג אָדער ניט ווילענדיג, מאכען צום נארען. צום סוף געשפרעך פלעגט יענער זיך דאָך מו־זען ארומזעהן, אז ער איז מאוס אריינגעפאלען, אז ער איז דער נאר און אז סאָקראטעס פיהרט איהם פאר'ן נאָז. די איינפאכע משלים און פראגען הייבען אָן אויסצוזעהן אין זיינע אויגען ווי חוזק מאכען „איראָניע“. צו סאָקראטעס האָט עס מיט א כיון גע־טון צי ניט, יעדענפאלס פלעגט אין זיינע ווערטער קלינגען דער

איראָנישער טאָן. דאָס פלעגט מאכען די געשפרעך־פיהרער אש־להבה.

סאָקראַטעס'עס איראָניע איז געוואָרען בעריהמט און מען האָט אָנגעהויבען פאר איהר צו ציטערן. זי האָט איהם אויך פער־שאַפט ניט איין צעהנדליג שונאים. סאָקראַטעס האָט עס אליין געוואוסט. אין זיין פערטיידיגונגס־רעדע זאָגט ער: „פון די נאָכ־פאָרשונגען זיינען מיר ארויס פיעל ביטערע שונאים, און פיעל רכלות איז דערפון ארויסגעוואַקסען“. ער האָט געוואוסט, אז די שונאים קאָנען ווערען געפעהרליך פאר איהם. אָבער דאָס האָט איהם ניט אָבגעהאלטען פון זיין טהעטיגקייט, ווארום די איראָניע פלעגט — ווי מיר האָבען געזעהן — קומען ממילא פון זיין „מענ־שענפרופונג“, און דאָס איז געווען פאר איהם דאָס הויפּט־ציעל פון זיין לעבען.

אין רעדען איז אוועק סאָקראַטעס'עס צווייטע העלפט פון לעבען. ער האָט אויך געהאט א געוואלטיגען ערפאָלג אלס רעדנער. זיין געוועזענער שילער אלקיביאדעס, דער שטאָלענער, קאלטער שטאאטסמאן און גענעראל, אלקיביאדעס וועלכער איז געווען בכח גאנץ קאלטבלוטינערהייט צו שטעלען דאָס שיקזאל פון זיין פאָלק און פון זיין לאנד אין געפאהר צוליעב זיינע עגאָאיסטישע ציע־לען, אַט דערזעלבער אייזערנער מענש שילדערט אין פאָלגענדע ווער־טער דעם איינדרוק, וואָס סאָקראַטעס'עס רעדנערקראפט פלעגט מאכען אויף איהם. „איך האָב — זאָגט ער — גענוג רעדנער גע־הערט, קיינער פון זיי, אפילו דער בעסטער פון די בעסטע — האָט אָבער אויף מיר קיין בעזונדערן איינדרוק ניט געמאכט. גאנץ אנדערש איז, ווען סאָקראַטעס רעדט. ווער עס זאָל סאָקראַטעס ניט הערען, גאנץ גלייך צו איז עס א מאן, אָדער א פרוי אָדער א קינד, אפילו ווען מען גיט איבער זיינע ווערטער דורך א טריטע מויל, יעדער פיהלט דאן עפּעס איין אונערקלערליכע אויפרעגונג און בע־וואונדערונג. איך אליין וואָלט געשוואָרען —ווען איך וואָלט נור ניט מורא געהאט, אז איהר וועט מיך האלטען פאר שכור, אז יעדעס מאָל, ווען איך הער איהם רעדען, קלאפּט דאָס הארץ ביי מיר ווי א צווישעטע און טרעהרען גיסען זיך ביי מיר טייכען־

ווייז. איך האָב נאָכגעקוקט נאָך אנדערע אויך, און איך קאָן אייך פערזיכערן, אז דיזעלבע זאך איז אויך מיט זיי. איך האָב געהערט פעריקלעס (דעם גרויסען שטאאטסמאן און געניאלען רעדנער) און אנדערע בעריהמטע רעדנער, איך האָב אָבער קיין מאָל עפּעס אזוינס ניט געפיהלט. זיי האָבען ניט אויפגעקאָכט מיין נשמה, זיי האָבען מיך ניט געצוואונגען צו פּעראכטען זיך אליין פאר מיין שקלאפענגאטור. אָבער ער פלעגט מיך ארייגבריינגען אין אזא צו־שטאנד, אז איך פלעג פיהלען: איך קאָן ווייטער אזוי ניט לעבען ווי ביז איצט. און איך בין זיכער: ווען איך וואָלט ניט פערשטאָפּט די אויערן געגען זיינע רעדער און וואָלט ניט ענטלאָפען פון זיין שטים, דאן וואָלט מיט מיר פאסירט דיזעלבע זאך, ווי מיט אנדערע: איך וואָלט אלט געווארען, זיצענדיג ביי זיינע פיס. און וויפיעל מאָל האָב איך איהם געוואונשען וואָס גיכער דעם טויט און צו דערזעל־בער צייט האָב איך געפיהלט, אז ווען ער וואָלט שטארבען, דאן וואָלט צו מיין קומער קיין ברעג ניט געווען. עס וואָלט געווים גע־ווען גרעסער איידער מיין פרייד. אָט אזוי האָב איך מיט זיך אליין געקעמפּפט און אליין ניט געוואוסט וואָס צו ווינשען".

דיעזע געוואלטיגע רעדנער־קראפט סאָקראטעס'עס פלעגט זיך ניט אויסדריקען אין שיינע, ריהרענדע פראזען, ניט אין א גלענצענדען סטיל. פערקעהרט, איינפאך, פּראָסט, אָבגעקלערט, ניט געקינסטעלט, ווי אין אלץ, איז סאָקראטעס געווען אויך אין זיין רעדען. אפילו אין זיין בעריהמטער פערטיידיגונגס־רעדע, ווען אין קאָן איז געשטאנען זיין לעבען און זיין עהרע, איז ער געבליעבען דערזעלבער אונגעקינסטעלטער רעדנער. „איך וועל ניט האלטען פאר אייך — זאָגט ער צו זיינע ריכטער — קיין רעדען. צוזאמענגע־שטעלט פון שיינע, בעפּוצטע, אויסגעקליעבענע ווערטער, נור גאנץ איינפאך און פּראָסט וועל איך רעדען צו אייך".

סאָקראטעס'עס בעצויבערנדער איינפלוס אויף זיינע הערער פלעגט קומען ערשטענס דורך די טיעפע ערנסטקייט און הערצליכ־קייט פון זיינע ווערטער. יעדער האָט געפיהלט, אז דאָס, וואָס ער רעדט, געהט ארוים ביי איהם טיעף, טיעף פון הארצען, און דער־פאר פלעגען די רעד ארייננעהן טיעף אין הארצען פון די הערער.

צווייטענס פלעגט ער צובינדען די מענשען דורך די קייטען פון זיין וואונדערבארער, אייזערנער לאָגיק.

סאָקראטעס האָט פיעל צייט פערבראכט און פיעל כחות אוועקגעלעגט אויפצוקלערען דעם גרויסען עולם פון זיינע מיט־בירגער. דערמיט אָבער איז זיין לעהרער־טהעטיגקייט ניט געווען געענדיגט. ער איז געווען ניט נור א פאָלקס־לעהרער, זאָנדערן אויסערדעם נאָך א שול־לעהרער. ער האָט געהאט א גרויסען קרייז פון ענגערע שילער מיט וועלכע ער פלעגט פיהרען ניט קיין צו־פעליגע געשפרעכען, נור טיעפער אונטערזוכען די אלע פראגען, וועלכע האָבען איהם אינטערעסירט.

אויך מיט זיי — דערצעהלט קסענאָפאָן — האָט ער זיך גע־האלטען ניט ווי קיין לעהרער, נור ווי א פריינד. סאָקראטעס האָט איבערהויפט געלעגט זעהר פיעל געוויכט אויף די פריינדשאפט צווישען מענשען. ער ערקלערט אפילו, אז די בעדייטונג און וויכ־טיגקייט פון פריינדשאפט ליעגט אין דעם נוצען, וואָס זי ברייננט, אָבער מען קאָן דייטליך זעהן, אז זי האָט א פיעל ערנסטערע און טיעפערע בעדייטונג פאר איהם און פאר זיין פילאָזאָפיע.

כאָטש סאָקראטעס'עס שולע האָט ניט געהאט קיין בעהאל־טענע סודות, דאָך איז זי געווען אייניגערמאסען איין אבגע־שלאָסענע, בעזונדערע וועלטעלע. די זיטליכע און וויסענשאפטליכע אינטערעסען זיינען געוועזען אייננ צוזאמענגעקניפט; און דער צו־בונד צווישען לעהרער און שילער איז געווען זעהר גרויס.

איין ענגער צובונד צווישען מענשען איז נור מעגליך, ווען די מענשען זיינען מאָראליש ריין. אמת'ע ליעבע, אמת'ע פריינד־שאפט — זאָגט ער — עקסיסטירט דאן, ווען מען ווינשט דעם גע־ליעבטען אדער דעם פריינד דאָס בעסטע ניט צוליעב איינענע עגאָאיסטישע צוועקען. אין דערצו דארף מען זיין א מאָראליש־ריינער מענש.

סאָקראטעס האָט פון זיינע שילער אויך קיין מאָל ניט גענו־מען קיין סענט בעלאָהנונג. דערפאר האָט ער נעקאָנט אויסקלייבען פון די גרויסע קרייזען נור די, וועלכע זיינען איהם געפעלען געווארען צון אויף וועמען ער האָט געלעגט האָפנונגען. כאָטש זיי־

דריטער קאַפּיטעל.

סאָקראַט דער פילאָזאָף.

די גמרא דערצעהלט, אז צו הלל הזקן איז געקומען א גער־צענדריענער און געבעטען, אז ער זאָל איהם אויסלערנען די גאנ־צע תורה אויף איין פוס. הלל האָט זיך ניט פערלאָרען, ניט אין כעס געוואָרען, ניט ארויסגעטריבען איהם מיט צאָרן, נור אויס־געלערנט איהם די גאנצע תורה אויף איין פוס. ער האָט געזאָגט: „וואָס דו האָסט אליין פיינד, זאָלסטו אויף דעם אנדערן ניט טון"...

אין איין קורצען זאַץ האָט הלל אַלזאָ אויסגעדריקט דעם תמצית פון דער תורה. אין איין קליינעם זאַץ דריקען די קריסטען אויף אוים דעם תוך פון זייער מאָראל („דו זאָלסט האָלט האָבען דעם נאָהענטען ווי זיך אליין"). אין איין וואָרט ווערט אויסגע־דריקט דער עיקר פון דער בודהיסטישער רעליגיאָנס און מאָראַל לעהרע („נירוואנא" — דער תהום פון ניט־עקזיסטענץ. אין וועל־כען עס ווערט פערזונקען אלץ וואָס עקזיסטירט, די העכסטע גליק־זעליגקייט דורך דאָס אויפהערען פון דעם עקזיסטענץ־בע־וואוסטזיין).

אין איין קליינעם זאַץ קאָן מען אויסדריקען אויף דעם תוך פון סאָקראטעס'עם גאנצער פילאָזאָפיע. דער זאַץ הייסט: „קיין מענש טוט ניט קיין שלעכטס מיט'ן גוטען ווילען". ווען מען זעהט א מענש טוט שלעכטס אָדער בעגעהט א פערברעכען, דאַרף מען די אורזאכע דערפון זוכען ניט אין הארצען, ניט אין זיין שלעכטען ווילען, נור אין זיין קאָפּ: אין זיין אונוויסענהייט, אָדער אין זיין אונגעבילדעטקייט.

דער קאָפּ, דאָס איז דער מאיאק, דער לייכטטורעם פון די מענ־שען. מיט א קלאָרען קאָפּ און ליכטיגען מאָרך וועט דער מענש שטענדיג געפינען דעם ריכטיגען גוטען וועג.

מיט אנדערע ווערטער הייסט עס: ווען א מענש ווייס און פערשטעהט נור, וואָס גוט איז, דאן איז שוין זיכער, אז ער וועט אויך טון, וואָס גוט איז. און ווי באלד אז אזוי, איז דאָך קלאָר, וואָס מען דארף טון, כדי צו מאכען די מענשען גוט: מען דארף זיי אויפקלערען, לערנען; מען דארף אָנצינדען דאָס פייער פון וויסען און דייכטען אין מאיאק — אין קאָפּ. די ווינטיגסטע, די הייליגסטע אויפגאבע און ציעל פאר דער מענשהייט איז צו ענט־וויקלען דעם שכל.

מאכען מענשען פערשטענדליך, קלוג, פערנינפטיג, אויפגע־קלערט, וויסענד, הייסט זיי שוין מאכען גוט, מאָראליש. אויפקלע־רונג, וויסען, דאָס איז שוין די טוגענד, מאָראל. וויסען און טו־גענד הייגגען צוזאמען, זיינען איינע און דאָסזעלבע.

עס קאָן ניט זיין מאָראליש דער, וואָס גיט זיך ניט אָפּ קיין דין־וחשבון איבער זיינע האנדלונגען. ווארום ווען איין אונוויסענ־דער מענש טוט אפילו אָב א גוטע זאך, האָט עס אויך קיין ממשות ניט: אזוי ווי ער ווייס ניט, וואָס גוט איז און וואָס שלעכט, קאָן ער ביי דער ערשטער געלעגענהייט אבטון גערארע קאפויר.

און נאָך מעהר קאָן ניט זיין מאָראליש דער, וואָס ווייס יא, וואס גוט איז און וואָס שלעכט. ווארום גוט איז דאָס, וואָס איז נוציליך און אזוי ווי יעדער מענש ווינשט זיך אליין דאָס בעסטע, דערפאר מוז ער עס טון, ווען ער ווייס נור און פערשטעהט אין וואָס דאָס גיטע בעשטעהט. דער מענשליכער שכל מוז זיין דער בעל־הבית איבערן מענשען. די געפיהלען, די ליידענשאפטען זיי־נען די דיענסטען, וואָס מוזען געהאָרכען זייער בעל־הבית, דעם מארך. דער טרייבענדער געדאנק און דאָס לעבענסציעל פאר יע־דעם איינצעלנען מענשען און פאר די גאנצע געזעלשאפט איז די הערשאפט פון שכל. (סאָקראטיס).

* * *

די פילאָזאָפיע איז איינע פון די פאָרמען, אין וועלכע עס ווערט אויסגעדריקט די מענשליכע קולטור. ווי יעדער אנדערער אויסדרוק פון דער קולטור איז אויך יעדעם פילאָזאָפישע סיסטעם

מיט פעסטע פעדים צוגעבונדען צו איהרעפּאָרגענגער, און צו די ארומיגע כּאַציאַלע און עקאָנאָמישע אומשטענדען.

אזא אויפקלערונגס פילאָזאָפיע ווי סאָקראַטעס'עס סיסטעם האָט געקאָנט געבאָרען ווערען נור אין איין אויפקלערונגס צייט, אין א צייט, ווען די מענשען האָבען זיך שוין בעפרייט פון די אלטע אבערגלויבענס; אין א צייט ווען דער מענשליכער שכל האָט מיט חוצפּה זיך געקאָנט שטעלען נעגען אלע אויטאָריטעטען, רע־ליגיעזע, מאָראַלע און פּאָליטישע, און אראָפּוואַרפען זייערע אלטע פעראָסטע קייטען. און אזא אויפקלערונגס־צייט איז מעגליך נור דאן, ווען אין דעם עקאָנאָמישען און סאָציאַלען פונ־דאמענט פון דער געזעלשאפט איז אריינגעטראָטען א גרויסע ענ־דערונג און א וויכטינער פּאָרטשריט.

דעם צושטאנד אין דעם עקאָנאָמישען, סאָציאַלען און פּאָ־ליטישען לעבען פון אטהען אין סאָקראַטעס'עס צייטען האָבען מיר שוין געשילדערט אין אונזער ערשטען קאפּיטעל. עס בלייבט אונז נור נאָך איבעריג צו וואַרפען א בליק אויף דעם צושטאנד פון דער פילאָזאָפיע פאר איהם. ערשט דאן וועלען מיר קאָנען האָבען א ריכטיגען בעגריף וועגען סאָקראַטעס'עס סיסטעם. ערשט דאן, וועלען מיר קאָנען ארויסהעבען די וויכטיגסטע פונקטען, וועלכע זיינען כאראקטעריסטיש פאר סאָקראַטעס'עס לעהרען און ערשט דאן וועלען מיר קאָנען פערשטעהן סאָקראַטעס'עס היסטאָרישען פערדיענסט.

סאָקראַטעס איז ניט געוועזען דער ערשטער, אויך ניט דער ראדיקאלסטער און שאַרפסטער אָבריינינגער און צושטערער פון אלע אלטע בעגריפען און איבערציינונגען. פערקעהרט, סאָקרא־טעס מיט זיין שטארקען גלויבען אין די געטער און אין השגחה פּרטית, מיט זיין אכטונג און פעסטהאלטונג אָן די געזעצען, איז נאָר ניט געוועזען דער פאסענדער מאן פאר די ראָלע פון א צושטערער.

סאָקראַטעס'עס פלאמענדער גלויבען אין מענשליכען שכל איז געוועזען נעגרינדעט אויף א פאזיטיווען פונדאמענט און האָט גע־פיהרט צו דער אויפבויאונג פון א נייעם געבידע פון מענשליכער מאָראַל. אזא סאָרט ארבייט איז געוועזען מעגליך ערשט נאָך דעם

.וי די ראַדיקאַלען האָבען צושטערט די אַלטע הורבות. אָט די היס־טאָרישע אויפגאַבע פון אבריינינגער און צושטערער האָבען אַ קורצע צייט פאַר סאָקראַטעס'ען אָבגעשפּיעלט די סאָפיסטען.

איידער די סאָפיסטען זיינען געקומען, האָט די אַלטע פילאָ־זאָפיע זיך בעשעפטיגט הויפּטזעכליך מיט די פראַגען: פון וואַ־נען און ווי אזוי איז בעשאַפען געוואָרען די וועלט? ווי אזוי פיהרט זיך די וועלט? פון וואָס בעשטעהט דער תוך פון אַלע זאכען א. ז. וו. זי איז געווען נאַטורפילאָזאָפיע: די פילאָזאָפיע איבער הימעל און ערד, איבער די כחות פון דער נאַטור און וואָס איבער דער נאַטור א. ז. וו. אָבער דער צושטאַנד פון די דאַמאָלסדיגע נאַטורוויסענשאַפטען איז בכלל געווען זעהר א ניעדעריגער און נאָך וויניגער האָט די פילאָזאָפיע געקאָנט וויסען איבער דעם אָנהעב פון אַלע אָנהעבען. די ווידערשפּרעכונגען צווי־שען די פילאָזאָפען איז געווען צו גרויס, די נאַטורפילאָזאָפיע האָט דערזעהן פאַר זיך אַ וואַנד, וועלכע זי האָט ניט געקאָנט ניט דורכ־האַקען, ניט אריבער. זי איז געווען באַנקראָט שוין דורך דעם, וואָס זי האָט ניט געקאָנט געהן ווייטער. זי איז געוואָרען דאָפּעלט באַנקראָט, ווען די נייע צושטענדע אין די גריעכישע שטעדט־רע־פּובליקען האָבען ארויסגערופען נייע אינטערעסען, נייע שטרע־בונגען, נייע בעדירפניסע און א ברייטערען גייסטיגען געזיכטס־קרייז, ווען די פּערשיעדענע שטאַדט־רעפּובליקען זיינען אריין אין איינגעריע בעציהונגען און אין קאַמפּף מיט די אנדערע צוליעב קאָלאָניען, מסחור, פּאָליטישען איינפלוס און מאַכט.

די פראַגען וועגען דעם זין און דער בעדייטונג פון דער וועלט־אָרדנונג זיינען פּערשטופּט געוואָרען צוליעב די פראַגען וועגען דעם זין און בעדייטונג פון דער מענשליכער אָרדנונג, פון דער מענשליכער געזעלשאַפט, שטאַאט, רעכט, געזעץ און מאָראַל. אויף די אַלע נייע פראַגען האָבען די סאָפיסטען געגעבען נייע, שאַרפע, ראַדיקאַלע תשובות. צוזעהענדיג דעם באַנקראָט פון דער אַלטער נאַטורפילאָזאָפיע, האָבען זיי אין גאַנצען זיך מיאש גע־ווען אין דער מעגליכקייט פון אַזאַ פילאָזאָפיע. ניט וויסענדיג, ווי צו ערקלערען די נאַטור, האָבען זיי געגומען]לייקענט אין איהר

עקזיסטענץ. דער סאָפיסט גאָרגיאַס זאָגט: „קיין זאַך עקזיסטירט ניט. ווען עס וואָלט אפילו יאָ עקזיסטירט עפּעס, וואָלטען מיר עס ניט געקאָנט ערקענען און ווען מיר וואָלטען שוין אפילו יאָ עס ערקאָנט, וואָלטען מיר ניט געקאָנט מיטטיילען דעם אנדערן, וואָס מיר ערקענען".

אנשטאָט דער נאַטור קרוינט מען דעם מענשען פאַר דעם הערשער איבער אַלץ. דער צווייטער גרויסער סאָפיסט פּראָטאַ־גאָראַס זאָגט: „דער מענש איז דאָס מאָס פון אַלע זאַכען". דער מענש, דער איינצעלנער, ער איז דער האַר און זיינע אינטערעסען זיינען דאָס העכסטע געזעץ. ניטאָ קיין אַלגעמיינע וואַהרהייטען, ניטאָ אויך קיין אַלגעמיינע געזעצען. דאָס נאַטירליכע רעכט איז דאָס רעכט פון שטאַרקערען. די געזעצען זיינען געשאַפען געוואָ־רען פון די שטאַרקע, פאַר די שטאַרקע, כדי צו קענען האַלטען די שוואַכע אין צאַם. אויך דער גלויבען אין די געטער שטאַמט פון מענשען, אָדער — ווי קריטיאַס זאָגט — דער גלויבען אין די געטער איז אויסגעטראַכט געוואָרען פון פּאָליטיקער, כדי אָבצו־שרעקען די מענשען פון פערברעכענס.

די צייט האָט געפאָדערט וואָס מעהר פּראַקטישע קענטניסע, גוטע רעדנער, טיכטיגע מענשען און די סאָפיסטען האָבען עס אַלץ געלערנט פאַר גוט געלד.

די סאָפיסטען זיינען געוועזען גוטע צושטערער און אָרונטער־רייסער. זיי האָבען דורך זייער בייסענדען, פערניכטענדען צווייפעל צושטערט די טהעאָרעטישע פילאָזאָפיע, דעם אַלטען גלויבען אין די געטער, די היילינקייט פון די היסטאָרישע טראַדיציאָנען, די אַכטונג צו די געזעצען.

זיי זיינען אָבער געוועזען זעהר שלעכטע אַרכיטעקטען. אויף דעם אָרט פון די אַלע אָרונטערגעריסענע פּאַלאַצען האָבען זיי ניט געהאַט וואָס אויפצובויען. מעהר ווי קליינע הייזקאַלאַך פון נור פערזענליכע, עגאָאיסטישע אינטערעסען זיינען זיי ניט געוועזען בכח אויפצובויען. דער איינצעלנער מענש איז געוואָרען דער מיטעל־פונקט פון דער וועלט און אויף דעם איינצעלנעם מענשען האָבען

זיי אװעקגעגעבען אין די מאכט פון זיינע לײדענשאפטען און געפיהלען.

סאָקראטעס איז ארױסגעטראָטען אלס יורש פון דער סאָפיסטישער אױפקלערונג, אָבער צו דערזעלבער צייט איז דער ביטערסטער געגנער פון דער סאָפיסטישער מאָראל. נור אין דער דאָזיגער דאָפעלטער ראָלע קען סאָקראטעס ערקלערט און ריכטיג פערשטאַנען װערען.

בירושה האָט ער פון די סאָפיסטען אריבערגענומען דאָס, װאָס די גאַנצע פילאָזאָפיע איז פאר איהם געװען א פּראקטישע, מענשליכע פילאָזאָפיע, ניט קיין נאטור פילאָזאָפיע. ער רעדט זאָגאר מיט א געװיסען סאָרט פעראכטונג װעגען די אלטע פילאָזאָפישע סיסטעמען. אויך פאר איהם איז דער מענש דאָס מאָס פון אלע זאכען.

אָבער ער איז דער שארפסטער געגנער פון די סאָפיסטען דאַן, װען זיי האבען געמאכט א געשעפט פון דער פילאָזאָפיע. האנדלען מיט דער תורה איז נאָך זיין מיינונג די גרעסטע שאנדע. מיט שטאָלץ זאָגט ער צו זיינע ריכטער: „מיין ארמקייט איז מיין בעסטער פערטיידיגער“.

ער איז זייער שארפסטער געגנער װייל זיי האָבען געבױט די גאנצע מאָראל אויף דעם איינצעלנען. אויף אזא פונדאמענט איז איבערהױפּט געװען אונמעגליך צו בויען א װיסענשאפטליכע געביידע. סאָקראטעס האָט דאָס מענשליכע מאָס אױסגעצױגען פּיעל װייטער. דער מענש איז פאר איהם דער טיפּישער מענש, דאָס מענשליכע געשלעכט, דער מענש און זיין צוזאמענלעבען מיט אנדערע מענשען.

געפיהלען, לײדענשאפטען זיינען די רעדעל־פיהרער ביי ד סאָפיסטען. דער שכל, דער קאלטער, קלאָרער חשבון — ביי סאָקראטעס'ען. קיין אלגעמיינע געזעצען, קיין אלגעמיין־גילטיגע נאָרמען דאָרט. אלגעמיינעס װיסען, אלגעמיינע געזעצען און נאָרמען — ביי סאָקראטעס'ען. די װעלט פון צושטערונג דאָרט, די װעלט פון פּאזיטיװער ארבייט דאָ.

סאָקראטעס האָט ניט נור אױסגעשפּרייט דאָס מענשליכע

מאָס פון אלע זאכען אויף די אלגעמיינע מענשהייט. ער האָט די אונטערזוכונג אויף פערטיעפט און האָט אין מענשליכען „איך" אריינגעהויכט דעם פעראיידעלענדען און בעציערענדען גייסט פון אידעאליזמוס און פון פערפאָלקאָמונג. דער בעריהמטער שפּרוך: „דערקען דיך אליין". וועלכער איז געוועזען אויפגעשריעבען איבער דעם אריינגאנג אין טעמפּעל פון דעם גאָט אפּאללאָ אין דעלפי, האָט געהייסען ביי איהם צו דערוועלבער צייט אויך: מאַך דיך אליין בעסער, ריינער, פאָלקאָמענער.

„דערקען דיך אליין" האָט געהייסען צו דערזעלבער צייט דערקען די וועלט ארום דיר, האַלט אָפען די אויגען צו פערשטעהן אלץ וואָס עס טוט זיך ארום דיר.

„ערקענען, וויסען, פערשטעהן". אָבער ווי קומט מען דערצו? וואו נעהמט מען די געוויסהייט, אז דאָס וואָס איך וויים איז ריכטיג און ניט פאלש?

„אין וויסען ליעגט די העכסטע טוגענד". אָבער ווי קומט מען צו אזא סאָרט וויסען?

דער ערשטער טריט, וועלכען סאָקראטעס האָט נעמווזט מאַכען, נעהמענדיג זיך אויפצובויען זיין פערנונפט־פילאָזאָפיע האָט נעמוזט בעשטעהן אין דעם וועג, אין דער מ ע ט ה אָ ד ע, ווי אזוי צו קומען צו דער וויסענשאפט, ווי אזוי צו קענען אבזונדערן דאָס ריינע קערנדל אמת פון די פיעל פסולת, די טעותן.

און עס איז זיכער ניט דער קלענסטער פערדיענסט פון סאָקראטעס'ען, וואָס ער האָט אויף זיך גענומען אויסצובויען די וויסענשאפטליכע פילאָזאָפישע מעטהאָדע, דורך וועלכע מען זאָל קענען קומען צו דער וואהרהייט: אמת ניט פאר איהם און ניט פאר זיין צייט איז געוועזען בעשערט די שווערע אויפגאבע דורכצופיהרען אזוי, אז מיר זאָלען היינט זיין בעפריעדיגט. שפּעטער, אין א סך הונדערטע יאָהרען נאָך איהם האָט איין אנדער בעניייער פון דער פילאָזאָפיע, דער ענגלענדער בעקאָן, אויך אָנגעהויבען פון דעם פונקט און איז אוועק פיעל, פיעל ווייטער. אָבער מען קאָן ניט לייקענען, אז סאָקראטעס האָט אוועקגעשטעלט די

פילאָזאָפיע פיעל ווייטער און געמאַכט זי פיעל פעסטער דורך דעם, וואָס ער האָט אויסגעפונען דעם נייעם וועג, די נייע מעטהאָדע.

אויך אין דעם האָט איהם שטאַרק ארויסגעהאָלפען זיין געזונדער פּראַקטישער פערשטאַנד. סאָקראַטעס, דער גרויסער מענשען־פּרובירער, איז געבליעבען אין זיין מעטהאָדע טריי צו זיך אליין „פּרוביר זיך, פּרוביר יעדען זאַץ, יעדעס וואָרט, יעדען בעגריף צו זיינען זייער ריכטיג“.

די אונטערזוכונג העבט זיך אָן פון א פאקט, פון איין ערשיינונג, פון א בעגריף. מיר ווילען עס פערשטעהן. וואָס דאַרפען מיר טהון? דער שפּעטערדיגער ענטפער איז געוועזן: צוזאַמענקלייבען אַלע פאַקטען פון זעלבען סאָרט, זיי סאָרטירען, פערגלייכען און דאַן ארויסגעפינען דעם תמצית דערפון. דערצו איז סאָקראַטעס נאָך ניט דערגאַנגען. דאָס איז פאַר זיין צייט אויך געוועזן אונמעגליך.

סאָקראַטעס בעגנוגט זיך דערמיט, וואָס ער נעהמט דעם איינצעלנעם פאַקט, פערגלייכט איהם מיט אנדערע בעוואוסטע פאַקטען פון דעם זעלבען סאָרט, און געפינט אויס, וועלכע איינענשאַפטען עס זיינען פאַרהאַנדען צו יעדער צייט אונטער אַלע אומשטענדען אין אַלע גלייכע פאַקטען. דאָס קאָן מען אויסגעפינען נאָכזוכענדיג צו עקזיסטירט ניט די זעלבע זאַך אָהן די בעשטימטע איינענשאַפטען און אויך פּרובירענדיג אראָפּוואַרפען פון דער זאַך פערשיעדענע איינענשאַפטען. דאַן זעהט מען, וואָס עס בלייבט פון דער זאַך. אויף אזא אופן קריעגט מען ארויס, אין וואָס עס בעשטעהט דער עיקר, דער תוך פון דער זאַך, וועלכען מיר רופען בעגריף. און ווען מיר האָבען שוין דעם ריכטיגען בעגריף, קאָנען מיר איהם נעהמען פאַר א פּרובירשטיין און אויספּרובירען יעדע ערשיינונג, יעדע זאַך, וואָס טראָגט אויף זיך דעם זעלבען נאָמען און אויסגעפינען אויף וויפיעל זי איז ריכטיג, אָדער פאַלש.

סאָקראַטעס האָט געמיינט — דערצעהלט קסענאָפאָן — אז „ווער עס האָט א ריכטיגען בעגריף פון א זאַך, דער קאָן די זאַך ערקלערען אנדערע אויך. ווען דער בעגריף פעהלט אבער, דאַן איז קיין וואונדער ניט, ווען איינער נאַרט זיך און אנדערע“.

דאָס איז אָבער ניט דער איינצעלנער וועג פון סאָקראַטעס'עס אונטערזוכונג. זיין ארט ערקלערען אין בעווייזען א זאך נעהמט אָן פערשיעדענע פאָרמען. איין מאָל בעמיהט ער זיך צו איבערציי־גען דעם גיגנער, אז יענער זאָל מודה זיין דעם אלגעמיינעם כלל. דאן ברייננט ער שוין ארונטער דעם נעגעבענעם פאל אונטער יע־נעם אנערקענטען כלל. איין אנדערס מאָל צוקלאפט ער פרעמדע בעהויפטונגען דורך דעם, וואס ער בעווייזט, אז זיי ווידערשפרעכען זיך אליין, אָדער אז זיי שטעהען אין ווידערשפרוך מיט אנדערע אנערקאַנטע און פון אלעמען אָנגענומענע פאקטען. ער פערפעס־טיגט און בעווייזט זיינע בעהויפטונגען ענטוועדער דורך אנדערע פאקטען, אָדער דורך קלאָרע פערגלייכע (צד השוה).

אָט אזוי געהט סאָקראַטעס אויף פערשיעדענע וועגען ארויס־צוגעפינען דעם אמת. ער רופט עס די קונסט פון דער הייבאם, די קונסט צו העלפען געבאָרען געדאנקען (מעאייטיק). אָבער ער איז נאָך אליין ניט אימשטאנד קלאָר צו אונטערשיידען איין סאָרט בעווייזע פון די אנדערע. ער האָט אינסטיקטיוו געשטרעבט דער־צו, צו בעגרינדען די קונסט פון ריכטיגע שליסע און קלאָרע בע־ווייזע (לאָגיק) ער טאפּט ארום ארום איהר, אָבער ער קען זי אליין נאָך ניט קלאָר. דאָס אויסצופיהרען האָט ער איבערגעלאָזען זיין גייסטיגען אייניקעל אריסטאָטעל'עס.

* * *

פראַקטיש איז געווען סאָקראַטעס אין זיין מעטהאָדע. פּראַק־טיש איז ער אויך געבליעבען, — ווי מיר וועלען — אין די ציע־לען און שטרעבונגען פון זיין פילאָזאָפיע. נור מיט די מענשליכע זאכען האָט ער זיך אינטערעסירט, נור דאָס איז געווען דאָס פעלד פון זיינע אונטערזוכונגען. זיין העכסטען אידעאל, דאָס וויסען, האָט ער אוועקגעשטעלט אין גאנצען אין דיענסט פון מענשען און פון זיינע נוצען. ער האָט מקריב געווען זיין גאנץ לעבען און אלע זיינע כחות און פעהיגקייטען צו גרינדען א פעסטע וויסענ־שאפטליכע מאָראל. אמת, דאָס ציעל האָט איהם זיך ניט איינגע־געבען. מעהר ווי עטליכע אלגעמיינע גרונד־געדאנקען און פילאָ־

זאָפּישע בעשטימונגען האָט ער ניט איבערגעלאָזען. אָבער זיי אליין זיינען אויך ווערטה אויף זיי אביסעל לעננער זיך אָבצושטעלען.

מיר ווייסען שוין זיין הויפט געדאַנקען: „טוגענד איז וויסען". דאָס אמת'ע וויסען האָט צוויי ישונאים: די אונוויסענ־הייט און דאָס פאַלשע וויסען. סאָקראַטעס האַלט דאָס צווייטע פאר שעדליכער און געפעהרליכער איידער די ערשטע. דער מענש דארף נור וויסען אין וואָס עס בעשטעהט די טוגענד און ער וועט שוין זיין טוגענדהאפט.

אין אום די מענשען טוגענהאפט צו מאכען, אום צו מאכען זיי זאָלען געהן בדרך הישר, דארף מען זיי נור אויפקלערען, וואָס גוט איז. די טוגענד קומט צו אונז דורך בעלעהרונג, און אלע טוגענדען בעשטעהן אין וויסען.

אָבער וואָס איז דאָס אזוינס דאָס גוטע וואָס מאכט טוגענד־האפט, ווען מען ווייס עס?

און סאָקראַטעס בעמיהט זיך צו בעווייזען דעם גרונד פון די זיטליכע געזעצען אין דער צוועקמעסיגקייט: אין דעם ערפאָלג פון די האנדלונגען, וועלכע שטיצען זיך אויף זיי, אין זייער נוצען פאר די מענשען. ווארום גוט איז נור, וואָס איז נוצליך פאר די מענשען. שאַדען און נוצען זיינען דאָס מאָס פאר גוט און שלעכט.

פאר סאָקראַטעס'ען איז דאַן געבליעבען נאָך איין אויפגאבע: נאָכצואווייזען אז צו זיין מאָראַליש איז נוצליכער, געזינדער ווי צו זיין ניט מאָראַליש. און ער פּרובירט דאָס טון. איינגעהאַלטען זיין, נישט לעבען ברייט, איז א טוגענד, ווארום ווען מען האלט זיך איין איז לייכטער צו לעבען אויף דער וועלט. מען איז וועניגער אבהייני־גיג פון אנדערע. זיך פארהארטעווען איז א טוגענד, ווייל עס איז געזינדער, מען קען לייכטער ביישטעהן און אריבערטראָגען גע־פאַהרען. זיין בעשיידען איז א טוגענד, ווארום בעריהמעריי ברינגט שאנדע און שאָדען. מיר מוזען האָבען גוטע פריינד, ווייל זיי זיינען נויטיג אין א עת־צרה. מיר דארפען אנטייל נעהמען אין עפענטליכען לעבען, ווייל אין דעם אלגעמיינעם נוצען האָבען מיר אונזער חלק אויך, מיר דארפען נעהאָרכען די געטער, ווייל

זיי קענען אונז בעלְאַהנֶען אָדער בעשטראפען. אָט אזוי גנהט עס ווייטער און ווייטער ווּאָכערינ, פראָזאאיש.

ווען מען קוקט אויף סאָקראטעס'עס מאָראל לעהרע פון דער זייט, פירליערט זי איהר גאנצען חן און איהר גאנצען אידעאליס־טישען גלאנץ. עס מאכט זאָגאר דעם איינדרוק, אז זי אונטער־שיידט זיך ניט פיעל פון דער סאָפיסטישער מאָראל. מען דארף זיך אָבער ניט לאָזען פערפיהרען פון דער וואכעדיגער אויסערליכ־קייט. איהר קערן, איהר נשמה איז פון א גאנץ אנדערען, העכ־כערען סאָרט. אין דער צייט ,ווען די סאָפיסטען האָבען דורך זייער מאָראל געוואָלט דיענען נור דעם גוף, איז פאר סאָקרא־טעס'ען די הויפטזאך די נשמה, דער גייסט פון מענשען. די נשמה פון מענשען איז דער שכל און דערפאר האָט נור א שכל'דיגע זאך א ווערטה, און נור פאר'ן שכל, פאר די נשמה דארף מען זאָר־גען. מען דארף זאָרגען, אז דער דיינקענדער גייסט זאָל ניט גע־שטערט ווערען פון גוף און דערפאר מוז מען אין זיך זעהן אונ־טערדריקען איבעריגע בעדירפניסע, זיך מאכען אונאבהייננינ פון דער אויסערליכער וועלט, ניט וויסען פון דער וועלט, נור בליי־בענדיג אין דער וועלט זיין פריי פון איהרע קייטען, קאָנען הער־שען איבער זיך.

סאָקראטעס מיינט, אז דאָס איז ניט אזוי שווער צו דער־גרייכען. ווארום די וועלט אָרדנונג איז געשאפען געווארען דורך א קלוגען שעפער, וועלכער איז גוט צו אלע ברואים. און בעזונדערס האָט דער מענש פון דער נאטור בעקומען אזוינע מעלות, וועלכע מאכען איהם גליקליכער פאר אלע ברואים אויף דער וועלט. דאָס לעבען איז א זאך וואָס האָט דעם העכסטען ווערטה.

די הערשאפט פון דער נשמה, פון גייסט, פון שכל, איבער דעם גוף, געפיהלען און ליידענשאפטען איז איין פונדאמענטאלער פונקט, דורך וועלכען סאָקראטעס'עס מאָראל לעהרע אונטערשיי־דעט זיך פון דער סאָפיסטישער און בעקומט א אידעאלען אויס־זעהן. די הערשאפט פון אלגעמיינעם נוצען, פון אלגעמיינע אינ־טערעסען איבער די ריין־פערזענליכע, עגאָאיסטישע, איז דער צוויי־

טען פונדאמענטאלער פונקט אין וועלכען זיי געהען זיך פאר־נאנדער.

אויך אין דעם איז סאָקראטעס א גרויסער אָפּטימיסט. גלויבענדיג אז די וועלט איז בעשאפען געוואָרען פון א קלוגען, גוטען גייסט, איז ער איבערצייגט, אז ווען דער מענש שטרעבט צו ערפילען זיין העכסטע פפליכט, דאָס הייסט צו מאכען זיך בעסער, פערנינפטיגער, פאָלקאָמענער, קומט ער ניט אריין אין קיין סכסוך מיט די אנדערע מענשען. פערקעהרט, דער גליק פון איינצעלנעם מענשען הייגנט זעהר פיעל אָב פון גליק און גוטע ארדנונגען פון שטאט. אזוי ווי אין א גוטער בעל־הבית'שקייט מוז הערשען אהדות און צופריעדענהייט; אזוי מוז זיין אויך אין שטאאט. דאָס אלגעמיינע גליק און די אלגעמיינע צופריעדענהייט ליגען שוין א קוועלע פון מוטה און ענערגיע פאר יעדען איינצעלנען. די אלגעמיינע צושטענדע האָבען אויסער דעם נאָך א גרויסען איינפלוס אויף יעדען איינצעלנען.

סאָקראטעס'עס מאָראל־לעהרע בויט זיך דערפאר אויף דעם געזעלשאפטליכען מענשען, דעם מענשען אין זיין צוזאמענלעבען מיט אנדערע. און סאָקראטעס'עס טהעמעס דרעהען זיך דאס רוב ארום די פראגען פון לעבען און שטאאט און געזעלשאפט; נאָך מעהר צו פערענטפערן די פראגע: ווי ערציהט מען גוטע פאָלקס טוער און פאָלקס פיהרער איז פאר איהם איינע פון די שווערסטע און וויכטיגסטע אויפגאבען.

* * *

וואָס איז אזוינס א שטאאט און ווער איז א גוטער שטאאטס־מאן? סאָקראטעס האָט פיעל געשפרעכען געהאט וועגען דעם מיט זיינע שילער.

דער שטאאט, דער אמת'ער ריכטיגער שטאאט, וועלכער קאָן ברייננען ארדנונג צווישען די בירגער האָט פיער פאָרמען. די ערשטע פאָרם איז די מאָנארכיע. די הערשאפט ליעגט דאן אין די הענד פון איין איינצעלנער פערזאָן. זי איז געגרינדעט אויף דער פרייוויליגער געהאָרכזאמקייט פון די בירגער, און אויף דער געבונדענקייט פון הערשער צום געזעץ. פון דער מאָנארכיע אונ־

טערשיידעט זיך דערבאו די טיראנייע, וואו די בירגער ווערען גע־צוואונגען צו געהארכען און דער הערשער האלט זיך ניט צוגע־בונדען צו קיין געזעץ.

די צווייטע פארמע איז די אריסטאקראטיע, וואו עטליכע יחסנים פון געבורט הערשען. די דריטע פארמע פון שטאאט איז די פלוטאקראטיע, וואו עטליכע אויפגעקומענע גבירים פיהרען די הערשאפט. די פיערטע פארמע איז די דעמאקראטיע, וואו אלע האבען א צוגאנג צו דער הערשאפט, וואו אלע האבען א דעה אין דער רעגיערונג אהן אונטערשיעד פון געבורט און עשירות.

אויף די פראגע, וועלכע פון די פיער פארמען איז די ריכ־טיגערע, די בעסערע, ענטפערט סאקראטעס: די דעמאקראטיע, די רעפובליק. ער איז אבער ניט בלינד צו איהר, ער טענה'עט, אז די דעמאקראטיע נויטיגט זיך אין רעפארמען. ער גלויבט ניט, אז די פעהלערן ליעגען אין דעם עצם פון דער דעמאקראטיע אדער אין דעם כאראקטער פון דעם אטהענישען פאלק. דאס אטהענישע פאלק לויבט ער אין זעהר ווארמע ווערטער. די דעמאקראטיע — זאגט ער — איז אין אמת'ן זעהר שטארק אבהייננגיג ניט פון דער פאלקס פערזאמלונג, וועלכע בעשטעהט דאס רוב פון בויערן, קליי־נע סוחרים, בעלי־מלאכות, וואס טראכטען נור וועגען זייערע פער־זענליכע, מאטעריעלע אינטערעסען, נור פון די פאלקס־פיהרער. די פאלקס־פיהרער זיינען דאס רוב די פאלקס־הערשער. און דערפאר פאדערט סאקראטעס, אז די פאלקס־פיהרער זאלען טאקע זיין די טיכטיגסטע און פעהיגסטע מענשען. און דערפאר טרעט ער שטארק ארויס געגען דעם, וואס די רעגיערונגס־עמטער ווערען פערטיילט דורך'ן גורל. אנשטאט דעם שכל בעשטימט דאן דער צופאל דאס שיקזאל פון שטאאט. דער צופאל קאן וועלען אז דווקא די אונ־פעהיגסטע זאלען ביקומען די וויכטיגסטע עמטער און די פע־היגסטע זאלען בלייבען אויסגעשטעלט.

אויסערדעם וויל ער, אז די מאסען זאלען ניט ווערען צולא־זען און אויסגעלאסען און ער געפינט, אז דאס בעסטע מיטעל גע־גען דעם איז די בעשעפטיגונג מיט נוצליכע ארבייטען. מיט גרויסע ליעבע בערופט ער זיך אויף א פערז פון איינעם פון די

עלטסטע גריעכישע זינגער, העזיאד: „ארבייט איז קיין מאָל קיין שאַנדע ניט. לעדיג גייען איז א שאַנדע". און דאָס — זאָגט ער — איז ריכטיג אי בנוגע צו דער אייגענער בעל־הבית׳שקייט, אי בנוגע צום שטאאט.

ווענען די שטאאטסמענער, אָדער פאָלקספיהרער זאָגט ער אזוי: זיי מוזען האָבען דאָס פערטרויען פון די פאָלקסמאסען. זיי מוזען פערשטעהן און וועלען טון, וואָס עס איז גוט און נוצליך פאר׳ן פאָלק, ניט אָבער, ווי געוועהנליך, זיך לאָזען פערפיהרען פון זייערע עגאָאיסטישע, עקספלואטאטאָרישע אינטערעסען און שטרעבונגען.

די מעלות און קענטניסע, וואָס א פאָלקספיהרער דארף האָבען רופט ער „די קעניגליכע קונסט", „די שענסטע און פרעכטיגסטע טוגענד". ער מאכט חוזק פון די אריסטאָקראטען, וועלכע מיינען אז ווייל זיי זיינען געבאָרען געוואָרען אין רייכע הייזער, פון מיוחס׳דיגע פאמיליען, דערפאר זיינען זיי שוין בעשאַפען געוואָרען צו פיהרען די מלוכה, און זיי דארפען גאָר ניט לערנען.

סאָקראטעס מיינט, אז פעהיגקייטען צו זיין א פיהרער דארף מען האָבען פון דער נאטור, דאָס האָט אָבער ניט צו טון מיט׳ן יחוס. דערצו אבער מוז מען נאָך פיעל לערנען און זיך אויסבילדען.

אין א דעמאָקראטישער רעפּובליק דארף א פאָלקס־פיהרער האָבען קודם כל דריי מעלות: ענערגיע (טהאטקראפט), רעדנערשע פעהיגקייטען און געשיקטקייט, פלינקייט. דאן קומט נאָך זעהר א וויכטיגע מעלה, וועלכע בעשטעהט אליין פון 4 אייגענשאפטען. זי הייסט סאפראזינא — גייסטיגע געזונדקייט, א געזונט קאָפּ און א געזונט הארץ. איהרע אייגענשאפטען זיינען סאָקראַטעס׳עס פיער בעריהמטע טוגענדען.

1) פרומקייט. פון איין זייט בעשטעהט די פרומקייט אין מורא פאר גאָט. פון דער אנדערער זייט איז זי א מיטעל ארויסצוקריגען פון גאָט חסדים. סאָקראטעס האָט געגלויבט, אז די געטער האָבען געשאַפען די וועלט און אז זיי פיהרען די וועלט, אז „מלא כל הארץ כבודו". אזוי ווי די וועלט פיהרט זיך נאָך א געוויסער ארדנונג, מוז דאָך זיין א שכל׳דיגע זאך, וואָס פיהרט

די וועלט און דאָס קאָן זיין נור גאָט, אדער, ריכטי־
גער, די געטער, דאָס הייסט די געטער פון זיין פאָלק.
צווישען די אלע געטער אונטירשיידעט ער איין גאָט,
וואָס האָט געשאפען די וועלט, דאָס איז א מין גייסט,
די נשמה פון דער וועלט (נוס). אזוי ווי די מענשליכע
נשמה זאָרגט פאר'ן מענשענס גוף, אזוי זאָרגט די וועלט נשמה,
דער וועלט גייסט (דער נוס) אָדער די גאָטהייט פאר די וועלט
און בעזונדערס פאר'ן מענשען. די געטער דריקען אוים זייער ווי־
לען הורך נביאים, אראקלען. מען דארף די געטער אויסדריקען
אכטונג, מען דארף זיי דיענען. דאָס קאָן מען אם בעסטען טון,
ווען מען האַלט זיך אָן די מנהגים פון אייגענעם פאָלק. קרבנות
און תפלות זיינען זעהר וויכטיג. נאָך וויכטיגער איז אָבער די
געזינונג, דער ריינער זין, די גוטע כונה.

2) גערעכטיגקייט. זי בעשטעהט ניט נור אין דעם, וואָס מען
מוז געהאָרכען די געזעצען פון שטאאט, נור מען דארף אויך זיין
געוויסענהאפט געגען אנדערע מענשען און עהרליך ערפילען די
פערשפרעכונגען, וועלכע ווערען גמאכט אפילו צו שקלאפען. זי
פאָדערט, אז מען זאָל זיין גוט, דאנקבאר און טריי. זי איז די
וויכטיגסטע מציאלע טוגענד, וואָס מאכט מעגליך דאָס לעבען
צוזאמען מיט אנדערע מענשען. אָבער אזוי ווי איהר ציעל איז דער
מענשליכער נוצען, דערפאר מעג מען און מען מוז זאָגאר אונטער
געוויסע אומשטענדען עובר זיין איבער איהר, ווען דאָס איז נור
ניצליכער. מען מעג און דארף צ. ב. אָבנארען א קראנקען. מען
מעג איבערבּיטרעווען, אבשפיעלען א שפיצעל מיט'ן שונא אין
שלאַכטפעלד, און אזוי ווייטער.

3) טאפּפערקייט. זי בעשטעהט אין דעם, וואָס דער מענש
דארף האָבען מוטה צו בעגעגענען א געפאהר און איבערהויפּט מיט
פעסטקייט אריבערטראָגען יעדער צרה.

4) ענטהאלטזאמקייט. זיך צוריקהאלטען פון איבעריגע בע־
דירפניסע. זיך פערהארטעווען אין לעבען, כדי מען זאָל קאָנען
זיין פריי און אונאבהייננגיג פון דער אויסערליכער וועלט.

די פיער טוגענדען זיינען די וויכטיגסטע זאך פאר'ן מענשען.

אָבער אויבער דעם דאַרף מען נאָך האָבען קענטניסע, פּראַקטישע וויסענשאַפטען, קענען איבערצייגען אַנדערע מענשען, (נים אָבער איבעררעדען ווי די סאָפיסטען) זיין טיכטיג אין אַלץ.

אָט די אַלע מעלות, וואָס זיינען אונבעדינגט נויטווענדיג פאַר יעדען פאָלקס־פיהרער, זיינען גוט און ווינשענסווערטה אויך פאַר יעדען מענשען בכלל.

אָט אַזוי איז די סאָקראַטישע פילאָזאָפיע, ווי די סאָקראַטישע מאָראַל־לעהרע, און ווי זיין גאַנץ לעבען און שטרעבונג בעהערשט און לאָגיש געפיהרט פון איין גרויסען גרונד־געדאַנקען און הויפּטשטרעבונג: פון צוועקמעסיגקייט, נוצען, פאַרטהייל (אוטיליטאַריזמוס). דער אוטיליטאַריזמוס טרייבט איהם צו מאַכען דעם שכל פאַר ד עם הערשער איבער אַלץ (ראַציאָנאַליזמוס). און צו ערקלערען, אַז די טוגענד איז די גליקזעליגקייט (איידעמאָניזמוס) פאַר דעם מענשען, פאַר דעם פּרט און פאַר דעם כלל.

עס וואָלט געווען א לעבערליכער קאַמפּף מיט לאַנג צושטערטע ווינט־מיהלען צו געבען דאָ א קריטיק איבער סאָקראַטעס'עס פילאָזאָפישע סיסטעם. מיר זיינען היינט אַזוי וויים געוואַקסען אין יעדער הינזיכט פון יענע פילאָזאָפישע ווינדרעלעך, אַז נים קריטיקירען, נים דעבאַטירען דאַרפען מיר מיט אַלטע פילאָזאָפען, נור זייי פערשטעהן ריכטיג, מאָלען און אריינשטעלען אין די פּאַסענדע ראַמען פון די דאַמאָלסדיגע צושטענדע. דאָס האָבען מיר געזוכט צו טון אין אונזער שילדערונג פון סאָקראַטעס לעבען און סאָקראַטעס פילאָזאָפיע. דאָס בילד בלייבט אָבער נים פול, ווען מען זאָל נים זיך אָבשטעלען אויף „דאָס בעסטע פון זיין לעבען — זיין טויט“. דאָס וועלען מיר טון אין דעם נעכסטען און לעצטען קאַפּיטעל.

נע אונטערהאלטונגען מיט די שילער פלעגען אבגעהאלטען ווערען ניט הינטער געשלאָסענע טירען נור עפענטליך אויף די פרייע פלע־צער: צווישען די זייקען־האַלען און אויף די פלעצער, וואו מען פלעגט לערנען גימנאַסטיק, דאָך פלעגט סאָקראטעס שטענדיג קאָ־נען משלח זיין די, וועמען ער האָט ניט געוואָלט האָבען.

סאָקראטעס האָט זיך זעהר פיעל בעמיהט צו צוציהען צו זיך יונגע לייט מיט גרויסע טאלאנטען, גוטע פעהיגקייטען, א שנע־לער השגה און א גוטען זכרון. קיין לייכט שטיקעל ארבייט איז ניט געוועזען מיט די פעהיגע יונגע לייט. מען פלעגט מוזען אוועק־לעגען אויף זיי פיעל כחות, כדי זיי זאָלען קאָנען מקבל זיין די השפעה. פיעל פון זיי פלעגען מיינען, אז וויבאלד זיי האָבען גוטע פעהיגקייטען, דארפען זיי שוין מעהר גאר ניט לערנען, ניט הא־רעווען אויף בילדונג: סאָקראטעס פלעגט זיך בעמיהען מיט בע־ווייזע פון לעבען און פראקטיק זיי צו איבערצייגען, אז אָהן לער־נען וועט פון זייערע פעהיגקייטען קיין גוטעס ניט ארויסקומען. דאָס בעסטע פערד און דער בעסטער הונד — פלעגט ער זאָגען — טוען אָפט אן די גרעסטע צרות. ער פלעגט אויך ניט שאנעווען זייער אייגענליעבע און זיי מיט פאקטען בעווייזען, ווי ווייט זיי זיינען נאָך פון השלמה. א סך פלעגען זיך פיהלען בעליידיגט און מעהר זיך ניט ווייזען. דאָס איז פאר איהם געוועזען דער בעסטער בעווייז, אז ער האָט אין זיי גאר נישט פערלאָרען.

נאָך דעם פאָרבערייטענדען קורס פלעגט סאָקראטעס זיך נעה־מען פאר די ערציהונג גופא. זיינע הויפטמיטלען פון ערציהונג איז געוועזן זיי צו געבען גוטע ביישפיעלען אין ערקלערונג און אויפ־קלערונג.

די ערשטע צייט האָט סאָקראטעס געהאט זעהר אונאנגענעה־מע ערפאהרונגען מיט זיינע צוויי בעגאבטעסטע שילער אלקיביא־דעס און קריטיאס. ביידע עהרגייציג און פערדאָרבען, אָבער זעהר פעהיג, האָבען זיי זעהר פיעל געלערנט אין בילדונג פון סאָקרא־טעס׳ען. פון דער מאָראלישער זייט פון זיין ערציהונג האָבען זיי אָבער װעניג וואָס אריבערגענומען. סאָקראטעס האָט זיך ארומ־געזעהען, אז ער איז מיט זיי דורכגעפאלען, און געענדערט אין

נאנטען דעם סוד פון זיין ערציהונגס־ארבייט. אויפ׳ן ערשטען פלאן קומט ער ארויסגעשטעלט די מאראלישע ערציהונג און פלעגט ניט איבער צום שטודיום פון קענטניסע און טיכטיגקייט אין האנד־לען, אידער ער פלעגט זיך ניט איבערצייגען, אז די מאראלישע ערציהונג איז טיעף איינגעפלאנצט ביים שילער אין הארצען.

זיין זיטליכע ערציהונג פלעגט בעשטעהן ניט אין פרעדיגען פון גוטע מעלות, נור — ווי געזאגט — אין פראקטישע ביישפיע־לען און איבערצייגונג. דאס שטודיום פלעגט געפיהרט ווערען ניט אין סיסטעמאטישע קורסען, נור עס פלעגט בעשטעהן אין פריינד־ליכע אונטערהאלטונגען, אין צווייגעשפרעכען (דיאלאגען), אין פראגען און אנטוואָרטען. זיינע דיאלאָגען האבען געהאט אזא גרויסען ערפאלג און זיינען אזוי ווייט אריין אין פלייש און בלוט ביי די שילער, אז עס האט זיך פון דאן אן ענטוויקעלט א נייער סאָרט ליטעראטור — די דיאלאָגען־ליטעראטור — פון וועלכער דער גלענצענדסטער פערטרעטער איז געוועזען פלאטא.

אט אזוי האט סאָקראטעס 35 יאָהר נאכאנאנד טאָג איין, טאָג אויס, פון אין דער פריה ביז ביינאכט, געלערנט, אויפגעקלערט און מאראליש געשליפען די בירגער פון אטהען, בעזונדערס די יו־גענד — און אט דערפאר איז ער געוואָרען אזוי בעוואוסט און בע־ריהמט, געליעבט און פערגעטערט ביי איינע און פערהאסט ביי די אנדערע.

* * *

גרויס איז געווען די קראפט פון סאָקראטעס׳עס געשפרעכען. מעכטיג איז געווען דער איינפלוס פון זיינע לעהרען. אָבער נאָך גרעסער און מעכטיגער איז געווען די בעצויבערנדע ווירקונג פון זיין פערזאָן.

אויך אין סאָקראטעס׳עס פערזאָן בעמערקט מען דעם וואונ־דערבארען ווידערשפרוך צווישען דער אויסערליכער פאָרם און דעם אינעווייניגסטען אינהאלט.

נאָך זיין אויסזעהן נאָך איז סאָקראטעס געווען איינער פון די מיאוס׳טע מענשען. א ניעדעריגער, א פליכעוואטער, א דיקער, מיט אנגעבלאָזענער מיט א גרויסען בויך, מיט א קורצען האלז,

אויסגעשטעלטע אויגען, דיקע ליפען און א פעררים׳סענעם פלאכען נאָז האָט ער קיין בוךקעל חן ניט געהאט און נור געקאָנט אָפשטויסען פון זיך. אויך זיין אָנטהון זיך אין פּראָסטע, שמוציגע קליידער, באָרפוס, צוזאַמען מיט זיינע אונגעלומפּערטע מאַניערען, זיינען געווען ווי צוגעפּאסט צו זיין פּראָסטען, גראָבען, מיאוס׳ען אויסזעהן. נאָך זיין אויסזעהן נאָך איז ער געווען היילע פּראזא, אין גאַנצען וואָכעדיג. און דאָס האָט זיך נאָך מעהר געוואָרפען אין די אויגען אין אטהען פון יענער צייט, וואו פּאָעזיע און שיינקייט זיינען געווען די העכסטע הייליגקייט, אין א צייט, ווען די קונסט האָט דערגרייכט די העכסטע מדרגה, צווישען מענשען, וועלכע זיינען געבליעבען דאָס אידעאל פון שיינקייט און גראציע.

און ניט נור אין אויסזעהן, זאָגאר נאָך זיין כאראקטער האָט סאָקראטעס פאר דעם אויבערפלעכליכען בליק אויסגעזעהן קאלט, הארט, פּראָזאאיש. שטענדיג וועגענדיג און מעסטענדיג, שטענדיג אויסגערעכענט, שטענדיג אויפדעקענדיג די מענשליכע שוואכקייטען, אָהן רחמנות אויבערייסענדיג די פרעמדע וואונדען פון אבערגלויבען און זעלבסטליעבע, האָט ער אָבער געמאכט דעם איינדרוק פון א מענשען אָהן געפיהלען, אָהן בלוט, ווי א פארגליווערט שטיק מאָראל. אָט די געשטאלט האָבען אין איהם געזעהן די זייטיגע מענשען, וועלכע האָבען ניט געהאט די מעגליכקייט אדער די פעהינקייט צו קענען צוקוקען זיך עפּעס טיעפער און אָט אזא סאָרט קאריקאטור האָט געמאהלען פון איהם דער בעריהמטער קאָמעדיענשרייבער אריסטאָפאנעס אין זיין קאמעדיע „די וואָלקענס“.

א תהום ליעגט צווישען סאָקראטעס׳עס אויסערליכקייט און צווישען זיין מיאוסע פיזישער און זיין פּרעכטיגע גייסטיגער געשטאלט, אין דעם תהום פלעגט לייכט אריבער יעדער מענש, וועלכער האָט געהאט דאָס גליק עפּעס נעהענטער זיך צוצוקוקען און צו בעקאָנען מיט סאָקראטעס׳ען.

סאָקראטעס האָט ניט נור געלערנט א נייע פילאָזאָפיע, ער האָט ניט נור געפּרעדיגט מדות־טובות; ער האָט געלעבט, נאָטמט דערמיט, וואָס ער האָט געלערנט און געפּרעדיגט.

יעדער מענש דארף שטענדיג שטרעבען צו וויסען וואָס מעהר,

צו פערשטעהן וואס קלארער און צו זיין וואס בעסער, וואס ריינער מאראליש. אין דעם האט ער געזוהן די וויכטיגסטע, אידעאלסטע אויפגאבע פאר יעדען מענשען בפרט און פאר די מענשהייט בכלל, און ער אליין האט מיט זיין גאנצען לעבען און מיט זיין טויט געוויזען דאס גלענצענדסטע ביישפיעל, ווי מען קאן דערגעהן צום וויסען, ווי מען קאן ווערען טוגענדהאפט. קיינער האט ניט אוועק־געלעגט מעהר כחות, מעהר ענערגיע, מעהר זארגען די פאָרדערונ־גען צו ערפילען, איידער סאָקראטעס.

מיר ווייסען שוין, אז פון זיין פופטען יאהר אן ביז זיין לעצ־טער מינוט האט ער אוועקגעגעבען זיין גאנצע צייט און זיינע אלע כחות, צו לערנען, אויפצוקלערען און צו פערבעסערן די מענשען. צו דערזעלבער צייט האט ער אבער א מינוט ניט אויפגעהערט צו לערנען, אויפצוקלערען און צו פארבעסערן זיך אליין.

אויך ווי ווייט ער פלעגט זיך קאנען פערטיעפען אין זיינע רעיונות, אויך וויפיעל זיין נשמה איז געווען די הערשערין איבער זיין גוף קען מען זעהן פון פאלגענדער ערצעהלונג.

איין מאל האט ער זיך וועגען עפעס וואס פארטראכט. די זאך איז איהם געווען ניט קלאר און ער האט געוואלט דערגעהן ביז'ן תוך. ער איז געבליעבען שטעהן און טראכטען. דאס האט באסירט אין א זומערדינגען פריהמארגען אין מיליטערישען לא־גער אויף איין אפענעם פלאץ (סאָקראטעס איז אויך געווען א סאלדאט און האט דורכגעמאכט עטליכע מלחמות פאר זיין פאָ־טערשטאדט.) וואס איז געווען פול פון מענשען. עס איז אוועק א האלבער טאג, סאָקראטעס שטעהט נאך אויפ'ן זעלבען ארט און טראכט. עס איז געווארען פארנאכט, סאָקראטעס שטעהט נאך אויפ'ן זעלבען ארט אין זעלבען צושטאנד. דער עולם האט גענו־מען דאס בעמערקען און האט זיך פעראינטערעסירט. נאך'ן אבענד־עסען האבען זיך זאגאר געפונען נייגיעריגע, וועלכע זיינען אוועק, געבראכט זייערע דעקעס און זיך אוועקגעלעגט דארט נעבען איהם נאכצוקוקען, וואס עס וועט דערפון ווערען. און זיי האבען דער־זעהן אט וואס: סאָקראטעס איז אבגעשטאנען אין דערזעלבער לאגע, פערטיעפט אין זיינע רעיונות א גאנצע נאכט ביז'ן צוויי־

טען פריהמאָרגען. ווען עס איז ווידער געוואָרען ליכטיג, האָט ער אויפגעהויבען די אויגען אנטקעגען די ערשטע שטראַלען, אָב־געזאָגט זיין תפילה און איז רוהיג אוועק.

אָט אזוי ערנסט איז סאָקראַטעס געווען, ווען ער האָט גע־זוכט דעם אמת. ניט ווייניגער ערנסט און שטריינג איז ער גע־ווען ביי דער ערפילונג פון זיינע פפליכטען.

סאָקראַטעס איז פון נאַטור געווען א מענש מיט הייסען בלוט, מיט ברענענדע ליידענשאפטען. די ארבייט פון זעלבסטערציהונג איז דערפאר ביי איהם אליין געווען זעהר א שווערע. ער האָט אָבער דורך לאנגע, אייזערנע דיסציפלין אזוי איינגעצאַמט זיינע ליידענשאפטען און אזוי זיך פערהארטעוועט, אז ער איז געוואָרען מעהר ווי ווער עס איז אויף דער וועלט אונאבהייננגיג פון דער אוי־סערליכער, מאַטעריעלער וועלט. דער מענש, וועלכער איז געווען אים שטאנד ביי געלעגענהייט אריבערצושטייגען אלעמען אין טרינ־קען, אזוי אז ווען אלע פלעגען שוין ליגען טויט־שיכור, פלעגט ער נאָך זיין מיט א פרישען קאָפּ, ניכטער און רוהיג, דערזעלבער מענש, פלעגט געוועהנליך, טאָג איין טאָג אויס, זיך בעגנוגען מיט אזוי ווייניג עסען און טרינקען, אז מען פלעגט זיך וואונדערן, ווי קאָן ער אויסהאלטען.

אויף אין אנדערע הינזיכטען פלעגט ער ארויסרופען בעוואונ־דערונג ביי די מענשען. אין מיליטערישען לאגער נעבען דער שטאדט פאטידעא, וועלכע איז בעלאגערט געוואָרען פון די אטהענער, אין די ברענענדיגסטע פרעסט, ווען די סאָלדאטען פלעגען זעלטען ארוים פון די פאלאַטקעס ניט פערוויקעלט די פיס מיט פעלץ אדער שטרוי, דאַן פלעגט סאָקראַטעס, וועלכער האָט צו יענער צייט אויך געדיענט אין מיליטער, ווי געוועהנליך, ארומגעהן איבער׳ן שניי באָרפעס, אָנגעטאָן אין זיינע געוועהנליכע לייכטע קליידער. איבערהויפּט האָט סאָקראַטעס אין די יאָהרען פון זיין מיליטערי־שער דיענסט זיך אויסגעצייכענט דורך זיין טאפּפערקייט און מוטה.

סאָקראַטעס האָט זיך פערהארטעוועט ניט נור געגען זיך אליין, געגען זיינע בעדירפניסע, ניט נור געגען די אויסערליכע וועלט

נור אויך געגען די מענשען. ער האָט ניט מורא געהאט פאר קיי־
נעם און פאר קיין זאך ניט, אלעמען ארויסגעזאָגט דעם אמת.
שטענדיג געטאָן, וואס זיין געוויסען האָט געהייסען און וואָס ער
האָט געהאלטען פאר זיין פפליכט. ער האָט עס ארויסגעוויזען גע־
גען דעם אלמעכטיגען פאָלק, דאן ווען די דעמאָקראטיע איז גע־
ווען אין גלאנץ און קיין איינציגער האָט ניט געהאט די חוצפה
ארויסצוטרעטען אָפען געגען דיזען העכסטען געזעצגעבער, דעם אל־
מעכטיגען פאָלק. ער האָט עס אויך בעוויזען אביסעל שפּעטער
געגען די דרייסיג אלמעכטיגע בלוטדורשטיגע אטהענער טיראַ־
נען, דאן ווען זיי האָבען פערכאפּט די מאכט און געפיהרט זייער
געוואלט־הערשאפט אין אטהען.

וועגען זיין מוט געגען פאָלק ווערט דערצעהלט פאָלגענדעס:

אין יאָהר 405 האָט די אטהענישע פלאָטע געוואונען ביי
די ארגינוזישע אינזלען, צווישען לעסבאָס און קליין־אזיען, א גלענ־
צענדען זיעג איבער דער ספּארטאנישער פלאָטע. די קאָמאנדירען
פון די אטהענישע שיפען האָבען פערפעהלט צו ראטעווען די סאָל־
דאטען פון עטליכע אייגענע שיפען, וואָס האָבען ביי דער שלאכט
שטארק געליטען. זיי האָבען אויך ניט אויסגעפונען די קערפּערס
פון די דערטרונקענע און זיי ניט מקבר געוועזען. דאָס האָט גע־
מאכט א ביטערן איינדרוק אויפ׳ן אטהענער פאָלק און האָט ארויס־
גערופען א פּראָצעס געגען די אכט קאָמאנדירען פון דער פלאָטע.
אין אָנפאנג האָט דער פאָלק רוהיג און געלאסען געלאָזט געהן
דעם פּראָצעס. עס איז בעשלאָסען געווארען, אז די קלאגע זאָל אי־
בערגעגעבען ווערען צום ראטה פון די 500, זיי זאָלען די זאך
אויספיהרליכער אונטערזוכען. דערווייליג האָט זיך אָבער אונטער־
געשטופּט א פאָלקס־יום־טוב ווען די עלטערן קלייבען זיך צוזאמען
מיט אלע זייערע קינדער. דעם יום טוב האָבען בענוצט די פּאַ־
טערס פון די דערטרונקענע סאָלדאטען כדי אויפצוהעצען דעם
פאָלק געגען די קאָמאנדירען. זיי זיינען ארויס אויפ׳ן פערזאמ־
לונגס־פּלאץ, אלע אבגעגאָלט די קעפּ אלס צייכען פון טרויער און
געניטען פאָדערן, דאָס פאָלק זאָל זיך נוקם זיין אָן די קאָמאנ־
דירען.

אונטער דעם אנדרוק האָט זיך געעפענט די פערהאנדלונג פון דעם פּראָצעס אין ראטה. איינער, קאַליקסטענעס, האָט געמאכט דעם פּאָרשלאג, אז מען זאָל דעם פּראָצעס גלייך איבערגעבען צום פּאָלק, וועלכעס זאָל בעשליסען: צו זיינען די קאָמאנדירען שולדיג אדער ניט? דאָס האָט בעדייט ארויסצוגעבען די קאָמאנדירען אין די הענד פון דעם אויפגעבראכטען פּאָלק אויף א זיכערען טויט. דער פּאָרשלאג איז געוועזען געגען געזעץ, געגען דער קאָנסטיטוציאָן, אָבער די לײדענשאפטען זיינען געוועזען אזוי צו־היצט, אז לײנגער ווארטען האָט קיינער ניט געוואָלט. און פאר דעם פּאָלקס שטורם האָבען אלע מיטגליעדער פון ראטה זיך דער־שראָקען, אלע האָבען עס שוין נאָכגעגעבען, נור איינער איז גע־בליעבען פעסט ווי א פעלז ביי דאָס זייניגע און דאָס איז געוועזען סאָקראטעס. מען האָט איהם געסטראשעט. דאָס פּאָלק דרויסען האָט געבושעוועט. ער איז אבער געבליעבען פעסט. „איך וועל קיין זאך ניט טון געגען מיין געוויסען — האָט ער שטאָלץ געענטפערט — איך וועל בעסער אליין שטארבען איידער אונגערעכטערהייט פערגיסען פרעמד בלוט“.

דער אמט פון א פּאָלקס ריכטער איז געוועזען דער איינציגער, וועלכען סאָקראטעס האָט ווען עס איז אָנגענומען. פון אלע אי־בעריגע עמטער האָט ער זיך שטענדיג אבגעזאָגט. ער האָט ניט געוואָלט נעהמען קיין אנטייל אין פּאָליטישען לעבען פון לאנד. אין זיין פערטיידיגונגס־רעדע ערקלערט ער גאנץ אָפען, פארוואָס ער האָט זיך געהאלטען אזוי פון ווייטען. „צו דען מיינט איהר, — זאָגט ער — אז איך וואָלט געקאָנט אזויפיעל יאָהרען דורכקומען מיט איך, ווען איך וואָלט זיך געמישט אין עפענטליכע אנגעלע־גענהייטען און אלס עהרליכער מענש שטענדיג געהאָלפען דעם, וואָס האָט רעכט און אמת און גערעכטיגקייט געשטעלט העכער פאר אלץ? ניין, אטהענער, ניט איך און קיין אנדער מענש וואָלט זיך אויף אזא אופן ניט געקאָנט האלטען“.

מען האָט עס איהם ניט איין מאָל פאָרגעוואָרפען. אין זיין פּראָצעס איז עס אויך דערמאָנט געוואָרען. מען האָט דערפון געצוי־גען די שליסע, אז ער איז א פיינד פון דער דעמאָקראטיע און א

פריינד פון דער הערשאפט פון וועניגע (אליגארכיע). **אבער ווען עס איז** געקומען די צייט, אז די דעמאָקראטיע איז געפאלען און וועניגע — 30 טיראנען — האָבען אין זייערע הענד אריינגענומען די מאכט, דאן האָבען זיי — די טיראנען אליין — גע־מוזט זיך איבערצייגען, אז אין סאָקראַטעס'ען האָבען זיי א געפעהרליכען שונא, ניט קיין פריינד, כאָטש זייער הויפט־אָנ־פיהרער קריטיאס איז געוועזען זיין שילער.

דאָס האָט פאסירט אין צוויי יאָהר ארום נאָך דער געשיכטע מיט דעם פראָצעס פון די קאָמאנדירען. די 30 טיראנען האָבען דאן זיך געפונען אין העכסטען גלאנץ פון זייער מאכט. זיי האָבען גע־קאָשעט און געשניטען זייערע שונאים אָהן א ברעקעל רחמנות. און שונאים האָבען זיי געהאט א סך: אלע אנהייגגיר פון דער דעמאָ־קראטיע זיינען טיעף אין הארצען געוועזען די בלוטיגסטע שונאים פון זיי און פון זייער געוואלט־הערשאפט. אָבער עס האָבען זיך געפונען גאנץ וועניגע, וואָס האָבען געהאט דעם מוטה עס כאָטש אויף א האָר ארויסצואווייזען, ווארום מוטה האָט מען געדארפט דערצו פיעל, יעדער סמן פון אונצופריעדענהייט האָט געשמעקט מיט'ן טויט.

סאָקראטעס האָט זיך אבער פאר זיי אויך וועניג וואָס דער־שראָקען. ער פלעגט עפענטליך קריטיקירען זייער געוואלט־הער־שאפט. זיי האָבען זיך פאר זיין צונג דערשראָקען און האָבען ארויס־געגעבען א בעפעהל, אז די פילאָזאָפען טאָרען מעהר ניט פיהרען זייערע געשפרעכען. סאָקראטעס האָט דעם בעפעהל ניט געפאָלגט. ער האָט ניט נור ווייטער פאָרטגעזעצט זיין טהעטיגקייט, ער האָט זאָגאר אָפען פערדאמט זייערע פערברעכענס. ער פערשטעהט ניט — האָט ער געזאָגט — ווי אזוי א פאסטוך, ביי וועמען די סט־דע ווערט אלץ קלענער, וויל ניט מודה זיין, אז ער איז א שלע־טער פאסטוך. נאָך וועניגער איז צו פערשטעהן, ווי אזוי פיהרע־ פון א מלוכה, וואָס פערקלענערן די בעפעלקערונג, שעמען זיך ני־ דערמיט און זיינען ניט מודה, אז זיי זנייען שלעכטע פיהרער.

מען האָט עס פער'מסר'ט פאר דעם הויפט טיראן, זיין גע־וועזענעם שילער קריטיאס. ער האָט איהם געשיקט רופען, נאָך

אמאָל אַנגעוויעזען אויף דאָס געזעץ און בעפאָהלען צו האלטען מויל.

סאָקראַטעס האָט גאַנץ קאַלטבלוטיג א פרעג געטאָן: צו וועלען איהם די טיראַנען ערקלערען דאָס, וואָס איהם איז ניט קלאָר אין די געזעצען, כדי ער זאָל וויסען, ווי אָבצוהיטען זיי? „איך וויים ניט — האָט ער געזאָגט — צו פערבאָט דאָס געזעץ צו זאָגען דעם אמת, אדער צו רעדען ניט ריכטיג".

„אויב דו פערשטעהסט דאס ניט — האָט דער טיראַן כאַריקלעס מיט כעס געענטפערט — דאן זאָגען מיר דיר, אז דו זאָלסט גאָר ניט רעדען, איבערהויפּט ניט מיט די יונגע לייט".

'ווי באלד אז אזוי — האָט סאָקראַטעס געלאסען געענטפערט — טאָ זאָגט מיר ביז'ן וויפיעלטען יאָהר רעכענען זיי זיך פאר יונגע לייט?"

„אזוי לאנג ווי זיי קאָנען ניט ווערען קיין מיטגליעדער פון ראטה — האָט כאריקלעס געענטפערט נאָך בייזער — דאָס הייסט, ביז זיי זיינען אלט 30 יאָהר, ווארום מען רעכענט, אז ביז דאן האָבען זיי נאָך ניט גענוג שכל".

„און ווען איך קויף עפּעס וואָס ביי א יונגען מאן, צו מעג איך איהם פרעגען וויפיעל ער בעט פאר די זאך?"

„אָה, יא, דאָס מעגסט דו — האָט כאריקלעס געענטפערט. — אָבער, סאָקראַטעס, דו פרעגסט אזוינע פראגען וואָס דו ווייסט גאַנץ גוט אליין".

„נו, הייסט עס, אז אויב א יונגער מאן פרעגט מיך, וואו וואָהנט כאריקלעס, אָדער וואו איז איצט קריטיאס, דארף איך אויך ענטפערן?"

קריטיאס האָט פערשטאַנען, אז סאָקראַטעס פערשלעפּט זיי שוין אין א געשפּרעך פון וועלכען זיי וועלען זיך ניט קאָנען אויספּלאָנטערן און האָט זיך אויך אריינגעמישט אין געשפּרעך.

„אָבער סאָקראַטעס — האָט ער געזאָגט — דו מוזט שוין לאָזען אָהן א זייט דיינע שוסטערס און סטאָלערס און שמיעדען. דו האָסט זיי דאָך שוין גענוג אויסגענוצט. דו רעדסט דאָך אזוי אָפט וועגען זיי".

„דאָס הייסט אַלזאָ, אַז איך דאַרף ניט דערמאָנען איך וועגען די זאַבען וואָס קומען אין סיינע געשפּרעכען נאָך די שוסטערס, סטאָלערס א. ז. וו. דאָס הייסט איך דאַרף ניט דערמאָנען וועגען נערעכטיגקייט, פּרוטקייט א. ד. גל. ?"

יא, געוויס. איך שווער ביי צעום (ביי גאָט) — האָט כאריקלעס נעענטפערט — און בעזונדערס זאָלסט דו פערגעסען וועגען די פּאסטוכער. אויב ניט, טאָ געדיינק, אַז די רינדער קענען ווערען ווענינגער".

דאָס איז געווען, ווי מען רופט עס, א קאַפּולער אָנצוהערעניס, אַז פאַר זיינע רייד וועט זיין א קורצער פּראָצעס: אראָבנעהמען דעם קאָפּ.

די טיראַנען האָבען אָבער געהאַט א גרויסען טעות, אויב זיי האָבען געמיינט דערמיט אָבצושרעקען סאָקראַטעס'ען. אין א קורצער צייט ארום האָבען זיי זיך געמוזט איבערצייגען, ווי ווענינג מאכט זיי האָבען איבער סאָקראַטעס'ען. זיי האָבען איהם און נאָך פיער אַנדערע בעוואוסטע בירגער געשיקט אראָפּבריינגען פון אינזעל סאַלאַמיס איינעם איין אַנטלאָפענעם דעמאָקראַט לעאָן. דאָס איז געווען איינער פון זייערע געוועהנליכע טריקס. אויב יענע פלעגען פאָלגען, דאַן פלעגען זיי שוין גע'פּסל'ט ווערען פאַר די דעמאָקראַטישע פּאַרטיי און פלעגען דורך דעם ניט ווילענדיג זיך מוזען האַלטען אָן זיי, די טיראַנען. אויב יענע פלעגען ניט פאָלגען, דאַן זיינען זיי דאָך געוואָרען „בונטאָוושציקעס" און עס איז געווען א כשר'ע אורזאַכע פון זיי פּטור צו ווערען.

די פיער בכבוד'יגע בירגער האָבען טאַקע ניט געהאַט דעם מוטה זיך צו ענטזאַגען פון די שליחות. סאָקראַטעס איז אָבער רוהיג געבליעבען זיצען אין דער היים און געוואַרט אויף זיין פּסק. צו זיין גליק איז זייער מאכט אין א קורצער צייט ארום געוואָרען נעבראָכען און ער איז נצול געוואָרען.

* * *

די מערקווירדיגסטע מעלה פון סאָקראַטעס'ען איז געווען דאָס, וואָס ער פלעגט אבטון די גערסטע העלדענטהאַטען מיט דערזעלבער רוה, מיט דערזעלבער איינפאַכקייט, ווי די איינפאַכסטע, אַל־

טעגליכע פאסירונג. דער געשפרעך מיט די מעכטיגע טיראנען אונ־מערשייד[illegible] צום ביישפיעל ניט אויף א האָר פון זיינע געוועהנ־ליכע גע[illegible]ען מיט די שוסטערס, סטאָלערס, שמיעדען וועל־כען דער טיראן האָט איהם אויפגעווארפען.

זיינע פרינציפען זיינען געוועזן פאר איהם אזוי קלאָר, די פליכטען אזוי הייליג, זיין מאכט איבער זיך אזוי גרויס, זיין ווילען אזוי שטארק, זיינע געפיהלען אזוי דיסציפלינירט, אז ער האָט ניט געדארפט פיעל טראכטען און זיך איבערלעגען ווי צו האנדלען אין געוויסע פעלע.

און האָט די אלע מערקווירדיגע מעלות: זיין פעסטקייט, זיין המטה, זיין געדולד, זיין פערהארטעווען זיך זיינען געוועזן פאר איהם פון גרעכטען נוצען אויך אין זיין פאמיליענלעבען.

סאָקראטעס'עס פאמיליענלעבען האָט א שם אין דער היס־טאָריע. עס זיינען דאָ א סך מענשען, וועלכע ווייסען פון סאָק־ראטעס'ען נאָר אזויפיעל, אז ער האָט געהאט א ווייב, א מרשעת. דער נאמען פון דער היסטאָרישער מרשעת איז, ווי בעוואוסט, קסאנטיפע.

2200 יאָהר איז קסאנטיפע געוועזן פערשריעבען אין דער היסטאָריע אלס א מרשעת, אָבער עס זיינען געקומען די נייעסטע פאָרשער און האָבען אויסגעפונען, אז דער היסטאָרישער פסק איז ניט געוועזען קיין גערעכטער.

קסאנטיפע איז ניט געוועזן קיין שלעכטע פרוי. זי איז ניט געוועזן קיין שלעכטע בעל־הביתטע, ניט קיין שלעכטע מוטער. פער־קעהרט זי איז געוועזן זעהר צוגעבונדען און איבערגעגעבען צום הויז. דאָס גאנצע לעבען האָט זי אוועקגעגעבען פאר די פאמיליע און פאר די בעל־הביתישקייט. דאָס גאנצע לעבען האָט זי אָבער געמוזט קעמפפען מיט נויט און דחקות.

אין זיין געשפרעך מיט זיין עלטעסטען זוהן לאמפראקלעס, גיט סאָקראטעס איהר ארויס דעם אטעסטאט. ער זאָגט: „די מוטער איז דער מענש, וואָס ליעבט דיך מעהר פאר אלעמען" און „וואָס זי זאָגט, מיינט זי ניט קיין בייז. ווען דו ווערסט קראנק, זאָרגט זי פאר דיר און לעגט אוועק אלע איהרע כחות, אז דו

וואָלסט צוריק געזוגר ווערען און אז קיין זאך זאל דיר ניט בעהלען".

קסאנטיפע איז ניט געווען אזוי שלעכט, ווי דער קלאנג איז וועגען איהר, אָבער קיין גליקליך, אנגענעהם פאמיליענלעבען האָט סאָקראַטעס ניט פערבראכט.

קסאנטיפע האָט געהאט צוויי חסרונות, וועלכע האָבען אריי־בערגעוואויגען אלע איהרע מעלות און וועלכע האָבען געמאכט דאָס לעבען מיט איהר, בעזונדערס נאָך פאר אזא אידעלע פערזאָן ווי סאָקראַטעס, פאר א קוואל פון יסורים. זי איז געווען ערשטענס זעהר א פראָסטע און זאָגאר גראָבע פערזאָן, און זי איז געווען צווייטענס א בעל־כעס'ן, א מענש וואָס האָט זיך ניט געקאָנט קאָנטראָלירען אויף א האָר. ווען זי פלעגט זיך צוקאָכען, פלעגט אידר גראָבקייט זיך ארויסווייזען אין אזא אבשטויסענדער גע־שטאלט, אז קיין אנדער מענש אויסער סאָקראַטעס אליין — פלעגט זי ניט קאָנען אריבערטראָגען.

„זי זאָגט אריין אזוינע ווערטער — בעקלאָגט זיך זייער על־טעסטער זוהן — אז עס וואָלט זיך וועלען דאָס גאנצע לעבען אוועקגעבען, נור ניט הערען אזוינע רייד".

אזוינע שרעקליכע ווערטער פלעגט זי ארייַנזאָגען ניט נור דעם זוהן, זאָנדערן אויך סאָקראַטעס'ען אליין. יא, זי פלעגט אויך זיינע געכט און שילער ניעט שאנעווען. קללות און הרמות אליין זיינען איבריגענס ניט געווען איהר איינציגע וואפע. ווען זי פלעגט זיך צולאָזען, דאן פלעגט טרעפען, אז זי פלעגט געברוי־כען די הענד אויך.

איין מאָל — ווערט דערצעהלט — קסאנטיפע זיך אזוי שטארק צוקאָכט. אז זי האָט נאָך א לאנגען דונער פון קללות און זלזולים, אין דער נענעןווארט פון זיינע פריינד, סאָקראַטעס'ען אָבגעגאָסען מיט וואסער.

סאָקראַטעס איז אָבער אויך דערביי געבליעבען געלאסען און זאָגאר ניט פערלאָרען זיין געוועהנליכע איראָניע: „ווייסט איהר דען ניט — האָט ער זיך געווענדעט צו זיינע פריינד, — אז ביי קסאנטיפען קומט נאָך א שטורם ווינד א רעגען?"

סאָקראַטעס טראַגט אָבער אויך א געוויסע שולד פאַר זיין טרויעריג פאַמיליענלעבען. ווי איבערגעבען קסאַנטיפּע איז געווען צום הויז, אַזוי ווייניג האָט ער זיך געזאָרגט וועגען הויז. זייענ־דיג אין גאַנצען מיט לייב און לעבען פערנומען מיט זיין עפּענט־ליכער טהעטיגקייט אלס פּאָלקס לעהרער, האָט סאָקראַטעס גאָר ניט געטראַכט וועגען דעם, אז אזא קבצן ווי ער דאַרף עפּעס זאָר־גען פאַר זיין פאַמיליע, אז ניט וועט אין שטוב קיין ברויט ניט זיין. און קיין ברויט פלעגט אָפט טאַקע ניט זיין. קסאַנטיפּע האָט געקאַרגט, גע׳חשבונ׳ט, געזוכט צו פערשטאָפּען ווי עס איז די לעכער. עס האָט אָבער אַלץ געפעהלט.

אין זיין פערטהיידיגונגס־רעדע גיט עס סאָקראַטעס אליין צו: „איך בין אַרים — זאָגט ער — איך האָב דריי זיהן, פון וועלכע צוויי זיינען נאָך קליין און איך האָב די גאַנצע צייט פאַר די פאַ־מיליע ניט געזאָרגט“. אָבער חאָטש ער האָט עס געוואוסט און פער־שטאַנען, האָט ער דעם גאַנצען לעבען ניט געפּרובירט עפּעס וואָס טון דאַפיר.

מען דאַרף אריינגעהן אין די נשמה פון דער פּראָסטער, גראָ־בער, איבערגעבענער מוטער און בעל־הבית׳שטע. זיינע אידעאַלע שטרעבונגען האָט זי ניט פערשטאַנען. פון דעם כבוד, וואָס ער האָט געהאַט, האָט זי ווייניג וואָס מיטגענאָסען. זי האָט אָבער גע־וואוסט, אז ער האָט רייכע פריינד און שילער, וועלכע בעטען זיך ביי איהם, ער זאָל ערלויבען איהם מאַכען מתנות. ער אָבער זאָגט זיך אָב. און אין איהרע אויגען איז ער אויסגעקומען ווי איין אכזר, וואָס האָט ניט קיין ברעקעל געפיהל, ניט צו איהר, ניט צו די קינדער. דערצו דאַרף מען ניט פערגעסען, אז ווען סאָקראַטעס האָט חתונה געהאַט, איז ער שוין קיין יונגער מאַן ניט געווען. ער איז געווען איבער 40 יאָהר. קיין פאַרשוין איז ער קיין מאָל ניט געווען און אין די עלטערע יאָהרען געוויס ניט. די גאַנצע צייט פלעגט ער פערברייינגען אויסערן הויז, אַזוי אז זיי זיינען געווען פרעמד איינע צו די אנדערע.

אָט אויף אזא אופן ווערט געפיהרט פון די גייסטע פאַר־שער קסאַנטיפּע׳ס פערטהיידיגונג. דער היוצא לנו מדברנו איז:

אין דעם פראָצעס צווישען סאָקראַטעס'ען און זיין פרוי זיינען די „אחרונים" שטאַרק דאַפיר. אז מען זאָל פון קסאַנטיפּען אראָב־נעהמען א גרויסען טייל פון דער שולד, וועלכע עס ליעגט אויף איהר שוין אַזויפיעל הונדערטע יאָהרען.

אָבער אַזוי צו אַזוי, זיכער איז, אז קיין פּאַסענדער שדוך איז קסאַנטיפּע פאַר סאָקראַטעס'ען ניט געווען. און ווי באַלד אַז אַזוי, פרעגט זיך דאָך די קשיה: ווי קומט דער קלוגער, דער פאַר־זיכטיגער סאָקראַטעס צו אַזאַ וויכטיגען פאַלשען טריט אין לעבען?

איין ערקלערונג אויף דעם דאַרף מען זוכען אין די פּרינצי־פּיעלע מיינונגען פון סאָקראַטעס'ען וועגען הייראַט און פרויען. ביי סאָקראַטעס'ען איז אויך דער שדוך ווי יעדע אַנדערע האַנד־לונג געווען א פּרינציפּיעלע זאַך.

סאָקראַטעס האָט אפילו געשטעלט די פרוי גאַנץ הויך און איז אין דער הינזיכט געווען זעהר ראַדיקאַל פאַר זיין צייט. ער האַלט אפילו, אז די פרוי ווערט געבאָרען פון דער נאַטור מיט די זעלבע מאָראַלישע און גייסטיגע פעהיגקייטען ווי דער מאַן. ער מאַכט אויך פאָרווירפע די מענער, פאַר וואָס זיי קימערן זיך ניט וועגען די בילדונג פון זייערע פרויען. ער געפינט, אז א טיכטיגע הויז־פרוי איז ניט ווייניגער וויכטיג און נוצליך פאַר די פאַמיליע ווי א טיכטיגער מאַן. דאָך ניט קוקענדיג אויף דאָס אַלץ, האָט סאָקראַטעס קיין הויכע מיינונג וועגען חתונה האָבען ניט געהאַט. דער צוועק פון חתונה איז פאַר איהם נור — האָבען קינדער.

„עס איז דאָך קלאָר — זאָגט ער צו זיין זוהן — פון וועלכער פרוי מיר קענען האָבען די געזינדעסטע, קרעפטיגסטע קינדער, מיט איהר פערבינדען מיר זיך". און אַזוי ווי סאָקראַטעס האָט אין דער פרוי געזוכט נור א געזונדע, שטאַרקע נקבה, און דאָס האָט ער געפונען אין קסאַנטיפּע'ן, דערפאַר איז ער געשלאָגען געוואָ־רען מיט איין אונפּאַסענדען שדוך און מיט א טרויעריגען פאַ־מיליען־לעבען, וואָס האָט געהאַט פאַר איהם נור איין וויכטיגע בעדייטונג; עס איז געווען פאַר איהם א שול צו לערנען געדולד, געדולד אָהן א שעור.

מען דערצעהלט, אז סאָקראַטעס האָט געהאַט נאָך א פרוי. מירטאנא האָט זי געהייסען. זי האָט געשטאַמט פון דער גאנץ הויכער אטהענישער אריסטאָקראַטיע. זי איז געווען א טאָכטער, אָדער איין אייניקעל פון אטהענישען פאָלקס פיהרער אריסטיד. מעהר ווי דאָס ווייס מען ניט פון דעם שרוך. מען ווייס אפילו ניט, צו האָט ער מיט איהר חתונה געהאט פריהער איידער מיט קסאנטיפע, אָדער שפּעטער. עס געפינען זיך זאָגאר אזוינע, וואָס זאָגען, אז ער האָט צו דערזעלבער צייט געלעבט מיטביידע פרויען. אין דער היסטאָריע איז יעדענפאלס פערבליעבען אונשטערבליך די איינע, קסאנטיפּע.

סאָקראטעס האָט געפיהלט, אז פערלאָזענדיג די פאמיליע, ווי מען זאָגט — אויף גאָטס באראט, טוט ער אין געוויסען זין איין אונרעכט און עס האָט איהם אויך געקריינקט. „עס איז דאָך ניט קיין מענשליכער שטייגער, וואָס איך האָב שוין אזויפיעל יאָה־רען פערלאָזען אלע מיינע אנגעלעגענהייטען. ניט קיין לייכטע זאך איז דאָך פאר מיר געווען אזויפיעל יאָהר אריבערצוטראָגען, צוזעהענדיג ווי מיין הויז איז אזוי פערלאָזען“. איך שטאם דאָך אויך ניט — זאָגט ער מיט האָמערס ווערטער — פון א צעדער בוים און ניט פון קיין פעלז, נור פון מענשען און דערפאר האָב איך אויך קרובים און זאָגאר דריי זיהן“.

סאָקראטעס האָט מיט הארצוועהטאָג פערלאָזען דאָס הויז און די קינדער. ער האָט עס אָבער געטאָן מיט דערזעלבער ענטשלאָ־סענהייט און צוליעב דערזעלבער אורזאכע, צוליעב וועלכער ער האָט שפּעטער מיט אזא וואונדערבארער העלדישקייט, מקבל־באהבה געווען דעם טויט.

זיין פעסטע איבערצייגונג איז געווען, אז „צו עפּעס העכערעם בין איך געבאָרען“. ער האָט געוואוסט, אז ער האָט וואָס צו זאָגען די מענשען, אז ער דארף זיי לערנען, אויפקלערען, מא־כען בעסער, מאָראלישער, פערנינפטיגער.

און די פעסטע איבערצייגונג האָט צוגעגעבען אזא וואונ־דערליכען חן צו דער אויסערליך העסליכער פיגור. דאָס האָט אין

איהם איינגעפלאנצט דעם וואונדערבארען העלדענמוט צו לעבען ווי א היילינגער און צו שטארבען ווי א מארטירער.

איצט, ווען מיר קענען שוין אונזער העלד, זאלען מיר זיך אביסעלע נעהענטער צוקוקען צו זיינע לעהרען און זעהען, וואס ער האט געהאט צו זאגען דער וועלט.

פיערטער קאפּיטעל.

סאָקראַטעס דער מאַרטירער.

סאָקראַטעס איז שוין געווען א זקן, א מאן פון 70 יאָהר. ווען דער שטורם, וועלכער האָט אזוי לאנג געהאַלטען ביים אויסברעכען, האָט ווירקליך אויסגעבראָכען איבער זיין קאָפּ. די גרויסע אונ־צופריעדענהייט און די שטארקע פערביטערטקייט, וועלכע האָבען שוין לאנג זיך אנגעקליעבען אין די הערצער פון זיינע מיטבירגער געגען איהם, האָבען סוף כל סוף געפיהרט צו איינע פון די טרוי־עריגסטע פּאסירונגען, וועלכע פערדונקלען די געשיכטע פון דער מענשליכער ציוויליזאציאָן.

צו זיין א שופט צווישען א'ן איידעלעם פאָלק און דעם איי־דעלסטען פון זיינע קינדער איז א צו שווערע, צו דעליקאטע און צו פעראנטווארטליכע אויפגאבע. עס איז דערפאר די גלייכסטע זאך צו לאָזען רעדען די פאקטען אליין פאר זיך.

סאָקרטעס האָט געהאט א סך שונאים. און די ערשטע פראגע איז: פון וואנען האָבען זיי זיך גענומען? דורך וואָס האָט ער זיך געמאכט אזויפיעל שונאים?

די שנאה צו סאָקראטעס'ען איז ניט געקומען — יעדענ־פאלס ניט דאָס רוב — פון פערזענליכע אורזאכען. סאָקראטעס איז געווען פערזענליך ריין. ער האָט קיינעם קיין שלעכטס ניט געטון. ער האָט זיך נישט געמישט אין שטאאטס אנגעלעגענהייטען, ניט געהערט צו קיין פּארטיי. די שנאה צו איהם האָט געמוזט האָבען טיעפערע, אלגעמיינערע אורזאכען. דער פּראָצעס צווישען סאָקראטעס'ען און די אטהענער איז א פּראָצעס צווישען צוויי וועלטאנשויאונגען. כדי איהם צו פערשטעהן מוזען מיר וויערער א מאָל זיך אראָפּלאָזען טיעף אין די סאָציאלע און פּאָליטישע

צושטענדע פון דער צייט און אין די פסיכאָלאָגיע פון דעם אטהע־
נער פאָלק.

דער געוועהנליכער אטהענער בירגער האָט ניט שטארק ליעב
געהאט די אלע נייע חכמים, אויפקלערער, „הימעל־זוכער“: זיי
זיינען דאָך געווען די חוזק־מאכער פון אלץ, וואָס הייליג איז, די
ארונטערדרייסער פון אלע אלטע גייסטיגע פעסטונגען, די צושטע־
רער פון אלע אויטאָריטעטען, די בעל־עברה׳ניקעס געגען די אלטע
געאכטעטע און פון דורי דורות אָנגענומענע זיטען און מנהגים. און
אָט די שנאה צו די סאָפיסטען איז אין גאנצען אריבערגעטראָגען
געווארען אויף סאָקראטעס׳ען, וועמען די עפענטליכע מיינונג האָט
געהאלטען ניט נור פאר איינעם פון די סאָפיסטען, נור זאָגאר פאר
זייער וויכטיגסטען פאָרשטעהער. אזוי האָבען געשאפּען און גע־
פיהרט די עפענטליכע מיינונג, די טאלענטפאָלסטע קאָמעדיענשריי־
בער פון יענער צייט. סאָקראטעס איז געשילדערט געווארען אלס
סאָפיסט דורך דעם גרעסטען פון די קאָמעדיענשרייבער אריס־
טאפאנעס, אין זיינע „וואָלקענס“, און דורך דעם קלענערן קאָ־
מעדיענשרייבער אייפאליס, וועלכער האָט איהם ארייגגערעכענט
צווישען די סאָפיסטען אין זיין קאָמעדיע „די חונפים“.

די קאָמעדיענשרייבער זיינען געווען דער אָבקלאנג פון דער
אלגעמיין פערשפּרייטער מיינונג. זיי האָבען אָבער פון זייער זייט
פיעל מיטגעהאָלפען ארויסצורופען און צו פערשטארקען די פיינד־
ליכע געפיהלען געגען סאָקראטעס׳ען. מען דארף אויך ניט פער־
געסען, אז אין אטהען איז ניט אנערקענט געווארען די פרייהייט
צו רעדען וואָס מען וויל און צו דענקען וואָס מען וויל. און ווען
דאָס פאָלק וואָלט אין אטהענס גאָלדענע יאָהרען שוין ניט געווען
אזוי וווייט „פערגיפטעט“ מיט אפיקורסות און נייסען פון כל המינים,
אז די פאנאטיקער האָבען מורא געהאט אויפצוהויבען דעם קאָפּ,
דאן וואָלט סאָקראטעס שוין א סך פריהער דערפיהלט דעם טעם
פון פאָלקס צאָרן.

עס זיינען פארביי ווענינ צעהנדליג יאָהרען און אין
אטהען איז אלץ אוועק מיט דעם קאָפּ אראָב, בארג אראָב. אומ־
גליקען אויף אומגליקען, קלעפּ אויף קלעפּ האָט אטהען גענומען

בעקומען. ביטערע ערפאהרונגען, קריינקונגען, ערניעדעריגונגען און א שיעור האט דאס אטהענער פאלק גענומען איבערלעבען. און אין דער נייער אטמאספערע פון אהנמעכטיגער בייזקייט און פון פערניכטענדער פערצווייפלונג האט אויף דער פונק פון שנאה צו כאקראטעס'ען זיך אנגעצונדען אין א העלישען פייער.

די אטהענער האבען געהאט פארוואס צו ווערען פערצוויי־פעלט. די פיעל יאהרען פון מערדערישען ברודערקריעג מיט די אנדערע, גריעכישע שבטים (דער פעלעפאנעזישער קריעג) מיט אלע זיינע אונגליקליכע בעגלייטער: פעסט, הונגער, טויט, נויט, צרות, ארימקייט און צושטערונג האט זיך געענדיגט מיט א שרעקליכען, אונערהערטען באנקראט פון אטהענס מאכט, אטהענס גרויסקייט, רייכקייט און זאגאר אטהענס פרייהייט און זעלבסטשטענדיגקייט.

איהר לעצטען טראפען זעלבסטשטענדיגקייט האט אטהען גע־האט צו פערדאנקען דער „גוטהערציגקייט" פון איהר שונא ספארטא, וועלכע האט געשאנקען די אטהענער זעלבסטשטענדיגקייט צו־זאמען מיט די 30 טיראנען. און די קורצע אבער בלוטיגע הער־שאפט פון די דאזיגע טיראנען האט נאך פארפול געמאכט דאס מאס פון אונגליקען און ביטערקייט.

דער פאליטישער קריזים האט נאכגעשלעפט נאך זיך אויף א שרעקליכען עקאנאמישען קריזים: די אינדוסטריען צושטערט, דער האנדעל אבגעריסען, דער האפען פוסט, די גאסען שטיל און טויט. ניטא דער אמאליגער גלאנץ, דאס אמאליגע לעבען. חורבות, קברים אויף יעדען טריט.

וואס פאר א וואונדער, וואס צוזאמען מיט די געוועזענע גדולה איז אויך פערשוואונדען די גוטמוטיגקייט און טאלעראנץ פון די אטהענער! וואס פאר א וואונדער, וואס דער אטהענער בירגער איז געווארען אזוי פעראומעטיגט, פערבייזט, וואס די הערצער זיינען געווארען פערגליווערט, די אויגען שטענ־דיג פול מיט טרערען! די גרויסע איבערקעהרעניס, די שווערע־ליכע צושטערונג זיינען דאך געשעהן אזוי שנעל. דערזעלבער דור, וואס האט גענאסען די שענסטע פרוכטען פון דער גאלדענער צייט אונטער דער פיהרונג פון דעם פאלקס־פיהרער פעריקלעס, האט

איצט געבווזט דערלעבען די אלע צרות, שמאך און שאנדע. און דערפאר האבען זיי עס געפיהלט דאפעלט אזוי שווער.

די טיעפערע אורזאכען פון זייערע אונערהערטע אונגליקען צו זוכען און צו געפינען, דאס האבען די פאלקסמאסען ניט געוואלט און ניט געקאנט און, — ווי געוועהנליך, — האבען זיי גענומען זוכען די פערברעכער, די פעררעטהער, די שולדיגע און, ווי געוועהנליך. האבען די מפלות און אונגליקען זיי געמאכט קאנסערוואטיווער, אבערגלויבישער.

דער געוועהנליכער אטהענער בירגער איז געווארען פרומער. ער איז געווארען פעסט איבערצייגט, אז די געטער זיינען בייז געווארען און האבען געשטראפט דאס אטהענער פאלק. און די שטראף איז געקומען ווייל אטהען איז געווארען אויסגעלאסען, צולאזען און ווידערשפענסטיג.

און ווער־זשע איז שולדיג אין די אלע אונגליקען, ווער איז שולדיג אין דעם, וואס דאס פאלק איז אראב פון גוטען אלטען וועג, אויב ניט זיי, די „אויפקלערער“, די „הימעל־זוכער“, די פילאזאפען, די סאפיסטען? אויב ניט דער גרעסטער צווישען זיי סאקראטעס? אין די בעסערע יאהרען האבען אונזערע עלטערן שוין פערשטאנען, וואס פאר א מגפה זיי זיינען פאר'ן פאלק און האבען זיי משלח געוועזן: אנאקסאגאראס האט מען ארויסגעשיקט פון לאנד, פראטאגאראס אויך. נור מיר האלטען דעם געפעהרליכסטען, דעם סאקראטעס און לאזען איהם פערדארבען אונזערע קינדער. — אזוי האט געטראכט דער געוועהנליכער אטהענער בירגער.

אמת, סאקראטעס אליין פלעגט ארויסטרעטען געגען די סאפיסטען. אמת, ער האט פיינט, מען זאל איהם רופען סאפיסט, אדער לעהרער. אבער ער איז דאך שטענדיג ארומגערינגעלט מיט גאנצע סוויטעס. צו איהם קומען יונגע לייט פון אלע פרעמדע שטעדט. ארום זיין קליינעם, שמוציגען הייזעל איז שטענדיג פול מיט מענשען און ער האלט שטענדיג אין פערדרעהען די מוחות פון די יונגע לייט. נאך פאר צוואנציג יאהר צוריק האט אריסטאפאנעס

מתרה געווען דאָס פאָלק געגען איהם. און ער טוט נאָך עד היום זיינע אלע מחזקות ווי גאָר נישט געווען.

אי, וואָס ער יאָגט זיך ניט נאָך קיין עשירות און נעהמט אפילו קיין בעלאָהנונג ניט, איז טאקע נאָך ערגער פאר'ן פאָלק. צו יענע סאָפיסטען פלעגען האָבען א צוטריט נור איינצעלנע רייכע מענשען. ער אבער פערגיפטעט אלעמען. און וואָס פאר שרעקליכע זאכען לערנט ער זיי דאָס אביסעל: זיי זאָלען ניט פאָלגען זייערע טאַטעס, זיי זאָלען ניט געהן אין די אלטע פון דורי־דורות אָנגענומענע וועגען. יאָ, דעם גלויבען אין די געטער צושטערט ער אפילו, והא ראיה מיר זעהען דאָך, וואָס פאר תלמידים עס געהען פון איהם ארויס, קאָנען מיר שוין פערשטעהן, וואָס פאר א סאָרט רבי דאָס איז. איהר האָט א טעות, אויב איהר מיינט, אז אזא „האָר שפאלטער“ און „הימעל כאפער“ קאָן גאָר נישט אויפטון.

קוקט זיך נור צו צו אונזערע גרעסטע אונגליקען און איהר וועט זעהן, אז זיי שטאמען פון איהם. וואָס איז געווען דאָס גרעסטע אונגליק פאר די אטהענער, אויב ניט די עקספעדיציע קיין סיציליען און דער משוגענער פלאן איינצונעהמען די גרויסע פעסטונג סיראקיוז. און ווער איז שולדיג אין דעם משוגענעם פערברעכען, וואָס האָט אָבגעקאָסט אטהען אונזער בעסטע פלאָטע און טויזענדער לעבענס פון אונזערע בעסטע בירגער? דער געליעבטער שילער פון דעם „האָר שפאלטער“ סאָקראטעס, אלקיביאדעס. ער האָט פערפיהרט און פערשיכורט דאָס פאָלק און ניט דערלאָזען פאָלגען די עצה פון אונזער קלוגען ברומען ניקיאס. ער האָט א האנד אין א סך אנדערע צרות.

און אזוי ווי זיין תלמיד אלקיביאדעס האָט צושטערט אונזער מאכט אויפ'ן ים, אזוי האָט איין אנדערער פון זיינע תלמידים קריטיאס, צושטערט אונזער אינעווייניגסטען פריעדען. ער, קריטיאס, איז געוואָרען דער פיהרער פון די 30 טיראנען, וועלכע האָבען אויסגע'הרג'ט אזויפיעל פון אונזערע בעסטע פאטריאָטען און האָבען צושטערט די דעמאָקראטיע אין אטהען. אלקיביאדעס און קריטיאס זיינען מענשען מיט גרויסע פעהיגקייטען. עס וואָלט פון זיי געקאָנט ארויס נוטע פאָלקס פיהרער, ווען זיי וואָלטען ניט

פערדארבען געווארען אין סאקראטעס'עס שול און וואלטען פון איהם זיך ניט אבגעלערענט אזויפיעל אפקורסות, אזויפיעל פעראכטונג צו אלע היילינגטימער פון פאלק.

און זיינע אנדערע תלמידים, זיי זיינען אויך ניט בעסער. פלאטא פעראכטעט די דעמאקראטיע. קסענאפאן איז אפילו א גרעסער סאלדאט, אבער אנשטאט צו דיענען דעם אייגענעם פאלק, איז ער אוועק העלפען אין קליין־אזיען קירוסען, וועלכער שטיצט אונזער שונא ספארטא.

ניין, מען קאן עס ווייטער ניט לאזען אזוי. מען מוז מאכען א סוף צו דעם. מיר טארען ניט לאזען ווייטער פערניפטען אונזערע קינדער. מען טאר איהם ניט לאזען ענדיגען זיין לעבען אין רוהע און פריעדען, אז אונזערע קינדער זאלען אפילו נאך זיין טויט שטאלצירען מיט איהם און זיך ארומטראגען מיט זיינע ניפטיגע רעדען, ווי מיט א אבן־טוב.

אין די פריהערדיגע צייטען, וואלט מען פון אזא מין חברה־מאן גיך געקאנט פטור ווערען. דאס העכסטע געריכט, וואס בעשטעהט פון אונזערע עלטעסטע, דער ארעאפאג, וואלט איינפאך פערבאטען אזעלכע שטוקעס. איצט אבער, ווען דער ארעאפאג איז אבגעשאפט געווארען ,איז קיין אנדער מיטעל ניטא ווי נור איהם צו מאכען א פראצעס און אוועקצושטעלען פאר'ן פאלקס געריכט. און טאקע איינער פון אונזערע בעסטע פאטריאטען אניטאס, וועלכער איז אמאל געווען א רייכער פאבריקאנט. אבער וואס האט מקריב געווען דעם גרעסטען טייל פון זיין פערמעגען, פאר'ן פאטערלאנד, ער האט שוין גענומען די זאך אין זיינע הענד. ער קלייבט זיך צו מאכען איין אנקלאגע געגען איהם. עס וועט צום גליק שוין לאנג ניט דויערן און סאקראטעס וועט מוזען געהן דעם זעלבען וועג, ווי זיינע פארגענגער אנאקסאגאראס און פראטאגאראס. ער וועט מוזען דערציהען זיינע לעצטע יאהרען ערגעץ וואו ווייטער פון אטהען. נישט קשה, ער האט דאך שילער און פריינד איבעראל, זיי וועלען שוין זארגען פאר איהם. עס וועט איהם אפילו קאסטען טרערען זיך צו געזעגענען מיט זיין מרשעת

קסאנטיפע, אָבער קיין גרויס אונגליק, וועט עס אויף פאר איהם ניט זיין.

אניטאס האָט שוין בעוויעזען, אז ער איז א גוטער פאטריאָט און איין ענערגישער מענש, דאן, ווען ער האָט געקעמפפט געגען די אריסטאָקראטען און טיראנען. איצט וועט ער שוין ניט רוהען, ביז ער וועט דאָס זייניגע אויספיהרען און וועט דעם אלטען בעל־עברה'ניק ארויסשיקען פון אטהען. ער האָט אויף צוויי גוטע העל־פער: ליקיאָן דעם רעדנער און מעליטאס, דעם פּאָעט...

* * *

די פּאסירונגען האָבען אָבער גענומען אַ פּיעל ערנסטערן, טראגישערן כאראקטער.

אניטאס האָט זיין קלאגע אריינגעטראָגען. זי ענטהאלט צוויי פּונקטען: „סאָקראטעס טוט אונרעכט איין מאָל דורך דעם, וואָס ער ערקענט ניט אָן די געטער, וועלכע דער שטאאט ערקענט אָן און פיהרט איין אנדערע, פרעמדע געטער. דאן טוט ער אונרעכט דורך דעם, וואָס ער פערפיהרט דעם יונגען דור". אלס שטראף האָט אני־טאס געפאָרדערט ניט ארויסטרייבען פון לאנד (אסטראקיזמאס) נור סאָקראטעס'עס קאָפּ.

אזוי בייז האָט אניטאס פיעלייכט אויף ניט געמיינט. אלע זיינען געווען זיכער, אז סאָקראטעס וועט זיך ניט שטעלען פאר'ן געריכט נור בעצייטענס אליין ענטלויפען. מען האָט אבער סאָקרא־טעס'ען ניט געקאָנט, ווען מען האָט עס געמיינט. סאָקראטעס האָט אָנגענומען די פאָרדערונג און זיך געשטעלט פאר'ן געריכט.

עס איז געווען אין אַ שיינעם פריהלינגס פריהמאָרגען אין יאָהר 399 פאר קריסטוס. עס איז ניט געווען קיין יום־טוב'דיגער טאָג, דאָך האָבען פון פריהמאָרגען אָן גאנצע קופּעס אטהענער בירגער, דאָס רוב עלטערע מענשען, זיך שוין געפונען אויפ'ן גאס. זיי אלע האָבען געוואָלט דיענען אלס פּאָלקס ריכטער. דערצו איז געווען בערעכטיגט יעדער אטהענער בירגער, עלטער ווי 30 יאָהר מיט א ריינעם נאָמען. ער האָט געדארפט נור נעהמען א ספּעצי־עלע שבועה.

וואָס פאַר אַ פּראָצעס עס ערוואַרט זיי, האָט קיינער פון זיי ניט געוואוסט. זיי זיינען אַלע געגאַנגען צום געריכטס געביידע אויפ'ן מארק פּלאַץ. דאָרט האָט מען געצויגען גורל. דאָרט האָט מען זיי צוטיילט פאַר די פערשיעדענע געריכטען, און איידער עס איז נאָך געווען גוט ליכטיג איז יעדער פון זיי שוין געגאַנגען צו דעם פּלאַץ, וואו זיין געריכט געפינט זיך.

500 פאָלקס ריכטער האָבען ארויסגעצויגען דעם אונגליקליכען גורל צו ווערען סאָקראַטעס'עס שופטים. זיי האָבען זיך אָבער דערפון ערשט דערוואוסט, דאַן ווען די טיר איז שוין געווען פערמאַכט הינטער זיי. ערשט דאַן האָט מען זיי ערקלערט, אַז זיי שטעהט פאָר צו אונטערזוכען מעליטאַס'עס אנקלאַגע געגען סאָקראַטעס'ען. (מעליטאַס איז געוואָרען דער הויפּט־אנקלעגער.)

די פּאָראונטערזוכונג האָט געפיהרט דער העכסטער בעאַמטער, דער ארכאָן. ער איז אויך געווען איצט, ביים פּראָצעס, דער פאָרזיצענדער.

די פאָלקס ריכטער האָבען זיך אויסגעזעצט אויף לאַנגע ביינק, בעדעקט מיט דעקעס. די אנקלעגער און דער בעשולדיגטער געגען זיי אויף צוויי פּלאַטפאָרמען איינע נעבען דער אנדערער. אין דעם הינטערסטען טייל פון זאַל איז געשטאַנען אַ גרויסער עולם. צווישען זיי האָט מען געקאָנט זעהן אַ סך פון סאָקראַטעס'עס שילער: דעם דאַמאָלס 28 יעהריגען פּלאַטאָ, זיין ברודער אדאמאַנטוס, דעם ווילדער קריטיבולוס מיט זיין ברודער און פאָטער. סאָקראַטעס ליעבלינגס שילער, דעם וואונדער־שיינעם פּהעדראָ מיט זיינע פּרעכטיגע געקרייזעלטע האָר, דעם עלעגאַנטען אריסטאָקראַט אריסטופּ, און נאָך און נאָך אַ סך אנדערע אַטהענער און פרעמדע. מיט אַ ציטערדינען האַרץ האָבען זיי אַלע זיך צוגעהאָרכט צו יעדעם וואָרט און מיט שרעק האָבען זיי געוואַרט אויפ'ן סוף.

דער פּראָצעס האָט זיך אָנגעהויבען, ווי געוועהנליך, מיט אַ תפלה און ווייהרויך. דער געריכטס דיענער האָט פאָרגעלייענט די אנקלאַגע און די ערקלערונג פון דעם בעשולדיגטען. דער פּרעזידענט האָט דאַן געבעטען די אנקלעגער ארויפצוגעהן אויף די טריבונע.

אלס ערשטער האָט גערעדט מעליטאס. ער האָט זיך בעמיהט צו בעווייזען, אז נ״ר פּאטריאָטישע מאָטיוען האָבען איהם גע־נויטיגט צו מאכען די אנקלאגע. זיין רעדע האָט ענטהאלטען פיעל רעדנערישע דריידלעך, זי איז אָבער ניט געפעלען געוואָרען.

נאָך איהם האָבען גערעדט אניטאס און ליקיאָן. זיי האָבען געמאכט א בעסערען איינדרוק און געהאט א גרעסערע ווירקונג. אניטאס האָט ערקלערט, אז ער האָט געגען סאָקראטעס'ען פּערזענ־ליך גאָר נישט. ער וואָלט געוועזן זעהר צופריעדען, ווען סאָקראטעס וואָלט זיך ניט געשטעלט צום געריכט און וואָלט אָבגעצויגען פון לאנד. אָבער ווי באלד ער איז יא געקומען, טאָר מען איהם ניט בעפרייען, ווארום זיין בעפרייאונג וואָלט צוגעגעבען מוט זיינע שילער נאָכצוטון זייער לעהרער. „סאָקראטעס'עס שילער" האָבען איבערהויפּט געשפּיעלט א גרויסע ראָלע אין דער אנקלאגע.

וועלכע בעווייזע די אנקלעגער האָבען געבראכט, ווייסען מיר ניט.

איצט איז געקומען די רייהע פאר סאָקראטעס'ען צו רעדען. און ער האָט גערעדט. זיין רעדע האָט געמאכט דעם איינדרוק ווי ניט פאָרבערייט (אימפּראָוויזאציאָן). זי איז פול פון ערנסטקייט און זעלבסטווירדע, פון שארפזין, וויטץ און איראָניע. סאָקראטעס האָט אין איהר ארויסגעוויעזען א וואונדערליכען מוטה און פעסט־קייט. ער האָט מיט קיין וואָרט ניט געוואָלט ווירקען אויף די גע־פהלען פון די ריכטער. ניט קיין רחמנות האָט ער געבעטען, נור רעכט האָט ער געפאָדערט.

אנשטאט צו בעטען רחמים האָט סאָקראטעס גענומען דעם טאָן פון א בעליידיגטען. פון אויבען אראָב האָט ער בעהאנדעלט זיינע אנקלעגער. ער האָט געגעבען א בילד פון זיין לעבען און טהעטיגקייט און האָט געוויעזען, אז ער איז דער אויסגעוועהלטער פון גאָט. ער איז געשטעלט געוואָרען די מענשען צו לערנען און בע־סער צו מאכען. ער איז צו גוט און צו עהרליך פאר א פּאָליטישען טוער. ער אליין האָט געטריעבען די ריכטער אויף דעם וועג פון גאנצע מיטלען: ענטוועדער אין גאנצען בפרייען, אדער בעשול־דיגען. ער האָט זיי פאראויסגעזאָגט, אז עס וואָלט געוועזן אונוויר־

דינג אי פאר זיי אי פאר איהם צו מיינען, אז ער וועט קענען ווערען אנדערם. קיין פשרה איז דאָ ניט מעגליך. „איך אכטע אייך זעהר, אטהענער, און בין בערייט אייך צו פאָלגען, אָבער איך אכטע גאָט אוןזיין אראקעל נאָך מעהר, און כל זמן איך וועל האָבען כח, וועל איך ניט אויפהערען צו לערנען טוגענד און וועל ניט האנדלען אנדערם, ווי ביז איצט".

די רעדע האָט געמאכט א געוויסען איינדרוק. די ריכטער האָבען זיך דאן אויפגעהויבען און אָבגעגעבען זייערע שטימען אין איינעם פון די צוויי שטימקאסטענם. ווען מען האָט די שטימען איבערגעצעהלט האָט זיך ארויסגעוויזען אז נור 30 שטימען האָט געפעהלט סאָקראטעס'ען בעפרייט צו ווערען.

נור פון 30 שטימען איז בעשטאנען די מאיאָריטעט, וואָם האָט געפונען סאָקראטעס'ען פאר שולדיג. אָבער שולדיג איז ער דאָך ערקלערט געווארען. דער פראָצעס האָט געמוזט געהן ווייטער און עס האָט געמוזט בעשטימט ווערען, וועלכע שטראף עס קומט איהם. סאָקראטעס האָט איצט נאָך געהאט א געלעגענהייט פטור צו ווערען מיט א לייכטע שטראף. ער האָט אָבער בידים איבער־געפיהרט זיך.

אין אטהענער געריכט פלעגט דער אנקלעגער אין זיין אנ־קלאגע אָנווייזען, וועלכען סאָרט שטראף ער פאָדערט. און דער בעשולדיגטער פלעגט דארפען פון זיין זייט פאָרשלאָגען א שטראף. עס איז קלאָר, אז וואָס נאכגיעביגער דער בעשולדיגטער פלעגט זיך ארויסווייזען און וואָס גרעסער די שטראף פלעגט זיין, צו וועל־כער ער אליין איז מסכים, אלץ מעהר שאנסען האָט ער געהאט, אז זיין פאָרשלאג וועט אָנגענומען ווערען.

סאָקראטעס האָט אָבער אין ביידע פונקטען אָבגענארט די האָפנונגען און ערווארטונגען פון די ריכטער, וואָס זיינען געווען פריינדליך צו איהם.

נור מיט א שטארקען ווידערווילען און אפען ערקלערענדיג, אז ער גיט עס נור נאָך זיינע פריינד, האָט ער מסכים געווען צו צאהלען די קליינע שטראף פון 300 דראכמען. צו דערזעלבער צייט האָט ער אָבער אין שארפע ווערטער, צו וועלכע דאָס אטהענער

פאָלק איז גאָר ניט געוועהנט געווען, פּראָטעסטירט געגען די אונ־נערעכטיגקייט פון דעם פסק. „וואָס קאָן איך דען, אטהענער, פאַר־שלאָגען? אפשר דאָס, וואָס מיר קומט פאר מיינע פערדיענסטען? דאָס גאנצע לעבען האָב איך געארבייט, ניט וויסענדיג פון קיין פערמאטערטקייט און ניט זאָרגענדיג וועגען קיין זאך ניט. וואָס מאכט פול דאָס לעבען און די געדאנקען פון אנדערע מענשען: ניט וועגען עשירות, ניט וועגען דער פאמיליע, ניט וועגען מילי־טערישען כבוד, ניט וועגען עפענטליכע שטעלען, ניט וועגען פאָלקס־פערזאמלונגען, ניט וועגען פארטייען. וואָס קומט מיר אלזאָ דער־פאר? וואָס קומט איין ארימאן, כמעט א בעטלער, וועלכער האָט אזויפיעל נוטעס געטאָן פאר'ן כלל און וועלכער נויטיגט זיך נור אין איין זאך: צו קאָנען אָהן זאָרג פארטזעצען זיין נוצליכע טהע־טיגקייט!" סאָקראטעס זאָגט זיינע ריכטער גאנץ ערנסט און אי־בערציינגט, אז אייגענטליך וואָלט מען איהם געדארפט אויסהאלטען אויפ'ן קהל'שען חשבון דעם גאנצען איבעריגען טייל פון זיין לעבען.

אזא האלטונג פון א מענשען, וועלכער איז אָקאָרשט אנער־קענט געוואָרען פון פאָלקס געריכט פאר ש ו ל ד י ג אין שווערע פערברעכענס, איז אויסגעקומען ווי איין אונערהערטע בעליידי־גונג אין די אויגען פון די ריכטער.

דאָס רעזולטאט איז געווען, אז די מאיאָריטעט געגען איהם איז געוואָרען פיעל גרעסער. מיט 320 געגען 180 שטימען איז בעשלאָסען געווארען, אז סאָקראטעס מוז שטארבען פון גיפט־בעכער.

סאָקראטעס האָט זיך אונטערגעוואָרפען אונטער דעם פסק פון געריכט. אין ווייכע ווערטער האָט ער — אין זיין לעצטען וואָרט — פאָרגעוואָרפען די ריכטער, פאר וואָס זיי האָבען זיך געאיילט צו מאכען א סוף פון זיין לעבען, כאָטש זיי וויסען גאנץ גוט, אז איהם איז געבליעבען ניט פיעל צו לעבען. די שפּעטערדיגע דורות וועלען זיי פער'משפּט'ן. פאר'ן טויט האָט ער קיין מורא ניט. ער איז מוהל זיינע ריכטער. ער בעט נור, אז מען זאָל זאָרגען פאר זיינע קינדער. אלזאָ — האָט ער פערענדיגט — עס איז גע־

קומען דער טאָג, ווען מיר מוזען זיך שיידען. איך געה **שטארבען**, איהר — לעבען. וואָס עס איז בעסער, ווייס איין גאָט".

שטארבען איז סאָקראטעס'ען אָבער ניט אויסגעקומען **אזוי** גיך, ווי מען האָט גערעכענט. דאָס שיף, וואָס די אטהענער פלעגען אלע יאָהר שיקען אין דעלאָס אויף'ן יום טוב פון גאָט אפאלא איז אָקאָרשט אָבגעפאָהרען און כל זמן ער פלעגט ניט קומען צוריק פלעגט מען ניט טאָרען קיינעם בעשטראָפען מיט'ן טויט. 30 טעג האָט סאָקראטעס געמוזט זיצען אין געפענגנים געשמידט, ווארטענדיג אויף'ן סוף.

טאָג־טעגליך פלעגען קומען צו איהם זיינע פריינד און שילער און סאָקראטעס פלעגט מיט זיי פיהרען זיינע פילאָזאָפישע געשפרעכען. איין מאָל, גאנץ אין דער פריה, איז געקומען איינער פון זיינע איבערגעבענסטע שילער, דער רייכער קריטיאן. און האָט איהם גענומען איינרעדען, ער זאָל זיך ראטעווען, ער זאָל ענטלויפען. א שיף ווארט אויף איהם. אלץ איז אָנגעגרייט. מען דארף נור, ער זאָל מסכים זיין. סאָקראטעס האָט איהם מיט זיין געוועהנליכען שארפזין און קאלטבלוטיגקייט גענומען בעווייזען, אז ער טאָר אזא זאך ניט טון; אז ער מוז געהאָרכען דעם געזעץ פון זיין פאָלק; אז עס וואָלט געוועזען א שמאך און א שאנדע, ווען ער — דער אלטער פילאָזאָף — וואָלט מסכים געווען צו קריטאנס פאָרשלאג. „אפשר האָסט דו אנדערע ארגומענטען, טו זאָג, קריטיאן". „איך קען מעהר גאָר נישט זאָגען", האָט קריטיאן געענטפערט מיט טרויער. „אויב אזוי, טו געה רוהיג אהיים, קריטיאן, און לאָז מיך ערפילען גאָטס ווילען און געהן דאָרט, וואוהין ער הייסט".

עס איז געקומען סוף כל סוף דער לעצטער טאָג פון סאָקראטעס'עס לעבען. גלייך אין דער פריה זיינען געקומען זיינע שילער און פריינד. זיי האָבען איהם שוין געפונען בעפרייט פון די קייטען. נעבען איהם זיינען געזעסען זיין פרוי קסאנטיפע מיט די קינדער. דערזעהענדיג די שילער, האָט סאָקראטעס ארויסגעשיקט דאָס ווייב און די קינדער און איז געבליעבען צוזאמען מיט די שילער זיך דורכצוריידען מיט זיי צום לעצטען מאָל.

זיי האָבען גערעדט וועגען טויט, וועגען נשמה, וועגען אונ־
שטערבליכקייט א. ז. וו.

זיינע שילער זיינען געווען אלע פול פון קומער. אויף זייערע
צורות איז געלעגען א וואָלקען פון טרויער. זייערע אויגען זיינען
געווען פול פון טרערען, און פון זייערע הערצער פלעגען זיך ארויס־
רייסען קרעכצען. סאָקראטעס האָט זיי צערטליך געטרייסט, און
זיי בעוויעזען, אז זיי האָבען ניט פאר וואָס צו זיין אזוי פערצווייי־
פעלט. ער האָט גערעדט מיט זיי אין זעלבען פילאָזאָפישען טאָן
אויף פילאָזאָפישע טהעמאס. אזוי איז אוועק דער טאָג.

די זון האָט געהאַלטען ביים אונטערגעהן. די שרעקליכע שעה
איז געקומען. סאָקראטעס איז אריין אין דאָס צווייטע צימער, האָט
גענומען א וואנע און געלאָזט רופען די ווייב און קינדער. ער האָט
זיך מיט זיי געזעגענט, זיי געזאָגט, אז קריטיאן וועט פאר זיי
זאָרגען און האָט זיי אָבגעשיקט אהיים. ער האָט ניט געוואָלט, זיי
זאָלען זיין ביי זיין טויט.

גלייך נאָכדעם איז אריין דער אויפזעהער פון געפענגנים מיט
דעם אונגליקס־בעכער אין האנד. ער האָט געבעטען, סאָקראטעס
זאָל איהם מוחל זיין און מיט טרערען אין די אויגען איז ער ארויס
פון צימער. סאָקראטעס האָט רוהיג גענומען דעם בעכער; געלאָ־
סען אָבגעזאָגט די תפלה און געלאסען אויסגעטרונקען דאָס גיפט.
די שילער האָבען שוין מעהר ניט געקאָנט זיך צוריקהאלטען. עס
איז געווארען א יללה, א כליפעריי, א הערצרייסענדער געוויין. סאָק־
ראטעס האָט זיי בערוהיגט און זיי געצוואונגען ענטשווייגען צו
ווערען .ער אליין האָט גענומען ארומגעהן איבערן צימער — ווי
דער אויפזעהער פון געפענגנים האָט איהם געהייסען — ביז ער
האָט גענומען פיהלען א שווערקייט אין די פיס. דאן האָט ער זיך
אוועקגעלעגט אין בעט. פון צייט צו צייט פלעגט דער אויפזעהער
צוגעהן און פרעגען: „וואָס פיהלט ער?“ און ער האָט געפיהלט,
ווי פון אונטען פון די פיס אָן שטארבט אלץ אָפּ אבר נאָך א אבר.
זיין שילער אפאלאדאר האָט איהם געוואָלט אונטערלעגען זיין פּרעכ־
טיגען מאנטעל, אָבער סאָקראטעס האָט ניט געלאָזען. „צו דען
מיינסט דו, אז די פּראָסטע קליידער, וועלכע האָבען געפּאסט פאר

מיר מיין גאנץ לעבען, פאסען ניט איצט ביי מיין טויט?" — דאס גיפט האט זיך אונטערדרעסען פערשפרייט איבער'ן גאנצען קערפער, און אלע אברים זיינען געווארען ווי פערגליווערט. סאקראטעס האט נאך געבעטען קריטיאנען, ער זאל ברינגען פאר איהם א קרבן צום גאט עסקולאפ. ווען קריטיאן האט איהם געפרעגט: צו וויל ער נאך וואס? האט ער קיין ענטפער שוין ניט בעקומען. סאקראטעס האט א ציטער געטאן און אויסגעצויגען זיך. אלץ איז גע־ווען געענדיגט. און קריטיאן האט צוגעדריקט די אויגען פון דעם געשטארבענעם לעהרער.

אט אזוי איז געשטארבען סאקראטעס, איינער פון די מערק־ווירדיגסטע מענשען, וועלכע די מענשהייט האט ווען עס איז געהאט.

עס ווערט דערצעהלט, אז דאס פאלק פון אטהען האט שפע־טער חרטה געהאט פאר דעם פסק, אז מען האט בעשטראפט סאק־ראטעס'עס אנקלעגער און אז מען האט סאקראטעס'ען געשטעלט א מאנומענט. דאס אלץ איז אבער פאלש. נאך אין 50 יאהר ארום זיינען די געפיהלען פון די אטהענער געווען ניט פריינדליכער צו סאקראטעס'ען. ניין, דעם אטהענער פאלק איז ניט בעשערט געווען זיך ריינצואוואשען פון זיין מארד.

נור אין די עראינערונגען אין ווערק פון זיינע שילער; אין דער ענטוויקלונג פון דער פילאזאפיע, און אין דער ליכט פון די שפעטערדיגע יאהרהונדערטען איז סאקראטעס ווידער ערהויבען געווארען צו דער העכסטער מדרגה פון איינעם פון די גרעסטע גייסטיגע העלדען פון דער מענשהייט, צו איינעם פון די איי־דעלסטע פערזאנען און העלדישעסטע מארטירער, און פון דעם פיע־דעסטאל וועט ער שוין קיין מאל ניט ארונטערגענומען ווערען.

ענדע

אריסטאטעל

דער פּרינץ פון פילאזאפען

דאס לעבען און דיא לעהרען פון דעם גרעסטען
און טיעפסטען פילאָזאָף פון אלט גריכענלאנד.

פון

פיליפּ קראַנץ.

איז צו פערשטעהען אריסטאָטעל׳ס פילאָזאָפיע, נאָר דערביי האָט ער, אלס איינער וואָס האָט געוואָלט אָב׳טבל׳ען דיזע ריין־וועלטליכע און אויך אפיקורס׳ישע פילאָזאָפיע אין דער אידישער רעליגיאָן, צוגעזעצט: „מיט אויסנאהמע פון דיא נביאים“.

אין מיטעלאַלטער, אפילו אין דיא פינסטערסטע צייטען פון קאטאָליציזמוס און פון דער קריסטליכער רעאקציאָן נעגען דיא גריכישע און רוימישע „געצענדיענערס“, האָט מען אריסטאָטעל׳ן איינפאך פערגעטערט. גלחים האבען צוזאמענגעפלאָנטערט דיא טהיילען פון זיינע שריפטען, וועלכע האָבען געפאסט פאר זייערע חקירות, מיט דעם קאטאָליציזמוס און האָבען ניט נאָר בעטראכטעט יעדען בוכשטאב אין דיזע שריפטען אזוי וויא א געטליכע אָנווייזונג, זאָנדערן האָבען נאָך פערפאָלגט אלס אפיקורסים יעדען איינעם, וואָס האָט געוואגט צו קריטיקירען אריסטאָטעל׳ס פילאָזאָפיע אָדער געצווייפעלט אין דעם מינדעסטען פון איהרע פונקטען. דאס איז אזוי וויט געגאנגען, אז אפילו נאָך אין 1624 יאָהר האט דער פאריזער פארלאמענט ערקלערט טויט־שטראף פאר דיא יעניגע, וואס וועלען ארויסטרעטען נעגען דער פילאָזאָפיע.

ווארום האָט אָבער אריסטאָטעל געהאט אזא אויסעראָרדענטליכע איינפלוס אין דער וועלט אזא לאנגע צייט?

איידער מיר וועלען ענטפערן אויף דיזע גרויסע פראגע, וועלען מיר איבערגעבען וואָס מען ווייס וועגען זיין לעבען, ערציהונג און טהעטיגקייט.

* * *

דער גרעסטער און טיעפסטער דענקער פון זיין צייט איז געבאָרען געוואָרן אין 384 יאָהר פאר דיא קריסטליכע צייטרעכנונג אין דער שטאָדט סטאגירא, א גריכישע קאָלאָניע אויף דעם גרענעץ פון מאצעדאָניען. פון זיין פאָטער ווייס מען נאָר, אז ער האָט געהייסען ניקאָמאכוס און אז ער איז געוועזן דער לייב־ארצט פון דעם מאצעדאָניער קעניג אמינטאס II. אלס אזא אנערקענטער דאָקטאָר האָט ניקאָמאכוס אויך געמוזט זיין א געלעהרטער און רייכער מאן. זיין ווייב האָט ער אויך געוועלט מאכען פאר א דאָקטאָר, אָבער דיזען

וואונש האָט ער ניט געקענט אויספיהרען, ווייל ער איז פריה־צייטיג געשטאָרבען. אריסטאָטעל איז געבליבען א יתום, ווען ער איז אלט געווען א יאָהר 10. א פאמיליע, צו וועלכער ער איז זיין גאנצען לעבען געבליעבען זעהר דאנקבאר, האָט איהם אדאָפּטירט און ערצויגען.

וואס ער האָט געלערנט און געטאָן ביז דער צייט, ווען ער איז געוואָרן א שילער פון דעם דאמאָלס גרעסטען גריכישען פילאָזאָף פלאטאָן (אפלטון), ווייס מען ניט. עס איז מעגליך, דאָס ער האָט נעפאָלגט זיין פאָטער און האָט שטודירט מעדיצין. אז ער איז געווען פעראינטערעסירט אין מעדיצין און האָט זעהר פיעל געוואוסט אויך פון פארמאציע (אפטייקעריי), אין דעם קען קיין צווייפעל ניט זיין. פון זיין פאָטער האָט ער זיכער געירש'ענט א נייגונג צו מעדי־צין. יעדענפאלס ווייס מען, אז ער האָט פעראינטערעסירט זיין קעניג־ליכען שילער אלכסנדר מוקדן אין מעדיצין און אז ער האָט אָנגע־שריעבען א ווערק „איבער געזונדהייט און קראנקהייטען“.

נאָר אויב ער האָט ווירקליך פּראקטיצירט מעדיצין, וויא איינינע פון זיינע גריכישע ביאָגראפען האָבען עס בעהויפּטעט, דאָס קען מען ניט דערגיין אויף זיכער. דריי פון זיינע גריכיישע ביאָגראפען דערצעהלען אויך, אז גלייך נאכדעם וויא ער האָט געירש'ענט דעם גאנץ גרויסען פערמעגען פון זיין פאָטער, האָט ער זיך אָבגעגעבען צו א לעבען פון פערגניגען און האָט געהולעט אזוי לאנג ביז ער האָט אלעס אויס־געבראכט און איז געצוואונגען געווען צו ווערן א סאָלדאט, אום צו מאכען א לעבען. נאָר דאס סאָלדאטען־לעבען האָט איהם שנעל דער־עסען, און ער האָט זיך דאן אָבגעגעבען צו פילאָזאָפיע. עס איז שווער צו גלויבען, אז אזא טיעפער דענקענדער גייסט זאָל פיהרען א לייב־טען און אויסגעלאסענעם לעבען אין דער יוגענד, נאָר אלעס איז מעגליך אויף דער זינדיגער וועלט, וועלכע איז פול מיט פערשיעדענע ווידערשפּריכע. יעדענפאלס איז עס גאָר איבעריג צו זאָגען, אז דער שם פון דעם פרינץ פון פילאָזאָפען קען א האָאר ניט ליידען פון דעם, וואס פאר א לעבען ער האָט דורכגעמאכט אין זיינע יונגע יאָהרען; אָבער אין מיטעלאלטער האָבען דיזע בעריכטען פון דיא גריכישע ביאָגראפען ניט וועניג עגמת נפש אָנגעמאכט זיינע פער־

געוואָרן דער הערשער אָדער, וויא דיא גריכען האבען עס דאמאָלס גערופען, דער „טיראַן“ פון אטארנעאס אין קליין־אזיען. דאָרטען האָט אריסטאָטעל חתונה געהאט מיט א שוועסטער אָדער פּלימעניצע פון דיעזען מעכטיגווירדיגען מאַן, וועלכער האָט זעהר טראגיש געענדיגט זיין לעבען. גלייך נאָכדעם, וויא דיזער הערעמיאס איז איבערגעגעבען געוואָרן אין דיא הענד פון זיינע טויט־פיינד, דיא פּערסען, וועלכע האבען איהם ערמאָרדעט, האָט אריסטאָטעל געמוזט אנטלויפען. ער האָט זיך בעזעצט אויף דעם אינזעל לעסבאָס (מעטילען), וואו ער האָט געלעבט זעהר איינזאם. נאָר דאָרטען האָט ער ניט לאַנג פערבראַכט, דען דער מאַצעדאָניער קעניג פיליפּ האָט איהם איינגעלאַדען צו זיך צו ערציהען זיין זוהן, ווען עס איז בעשערט געווען אויסצופיהרען דעם הייסען וואונש פון אלע גריכען צו פערניכטען דיא דעספּאָטישע אימפּעריע פון דיא פּערסען.

מען האָט בעהויפּטעט, אַז ווען אלכסנדר מוקדן איז געבאָרען געוואָרן, האָט זיין פאָטער געשריעבען צו אריסטאָטעל'ן: „איך לאָז אייך וויסען, אַז איך האָב אַ זוהן. איך דאַנק דיא געטער ניט אזוי דערפאַר, וואָס זיי האָבען מיר איהם געשאָנקען, נאָר דערפאַר, וואָס זיי האָבען איהם געלאָזען געבאָרן ווערן אין אריסטאָטעל'ס צייט. איך האָף, אַז איהר וועט פון איהם מאַכען מיין ווירדיגען נאָכפאָלגער און אַ ווירדיגען קעניג פון מאַצעדאָניען“.

עס איז אָבער זעהר צווייפעלהאפט, אויב פיליפּ האָט געשריבען אזא בריעף צו אריסטאָטעל'ן. יעדענפאַלס האָט דער פילאָזאָף, ...עם נאָמען איז נאָך דאַן ניט זעהר שטאַרק בעריהמט געווען, ...נגענומען צו זיין דער לעהרער פון דעם צוקונפטיגען הערשער פון ...איינן. ער איז דאַן אלט געווען אַ יאָהר 42 און זיין שילער 15 יאָהר.

צווייטער קאפּיטעל.

אריסטאָטעל'ס טהעטיגקייט אין אַטהען און זיין טויט.

זיעבען יאָהר נאכהער איז פיליפּ ערמאָרדעט געוואָרן און אלכּסנדר, וועלכער איז גלייך ארויף אויפ'ן טראָן, האָט זיך גענומען בעשעפּטי־גען מיט דער אויספיהרונג פון זיין טרוים צו בעפאלען און בעזיעגען דיא פערסישע אימפּעריע אריסטאָטעל איז דאן וויעדער אוועק אין אַטהען, נאָר שוין ניט אלס שילער אָדער איינפאכער פילאָזאָף, זאָנ־דערן אלס גרינדער פון א נייע פילאָזאָפישע שולע, וועלכע איז בעריהמט אין דער געשיכטע אונטער דעם נאָמען פּעריפּאַטעטישע. דיזער נאָמען קומט דערפון, וואָס זיין שולע האָט ער געגרינדעט אין דיא „פּעריפּאטאָס“ (פּראָמענאַדען) לעבען אפּאָלאָן'ס ליצעאום.

צו דער צייט, דיא וויכטיגסטע פון זיין לעבען, האָט ער שוין געהאט אויסגעארבייט זיין גאַנצע פילאָזאָפיע און ער האָט זיך פלייסיג גענומען צו שרייבען זיינע בעריהמטע ווערק, פון וועלכע ליידער ניט אלע זיינען איבערגעבליבען. 13 יאָהר האָט ער פערבראכט אין אַטהען אלס הויפּט פון דער פּעריפּאַטעטישער שולע. ער האָט אין דער זעלבער צייט געלערנט אַנדערע און געשריעבען זיינע ווערק, אין וועלכע ער האָט איבערגעגעבען אלעס וואָס מען האָט אין זיין צייט געוואוסט פון דער נאַטור און פון דער מענשליכער געזעלשאפט. מען רעכענט, אז ער האָט בענוצט אייניגע פון זיינע צאָהלרייכע און בעגאַבטע שילער צו העלפען איהם אין זיין ריזיגער ארבייט, בעזאָנ־

דערס אין דער בעשרייבונג פון דיא חיות, פלאנצען און אלע זאכען, וואס ער האט צוזאמענגעקליבען.

דער לעהרער און דער שילער האבען גלייכצייטיג דערגרייכט זייער העכסטע שטופע אויף פערשיעדענע וועגען: אריסטאטעל אין פילאזאפיע און וויסענשאפט, אלכסנדר אלס דער גרעסטער קריעגס-פיהרער פון זיין צייט און אלס דער הערשער פון דער גאנצער אל-טער וועלט. מען זאגט, אז אלכסנדר מוקדן, וועלכער האט געליעבט און הויך געשעצט זיין לעהרער, האט איהם געהאלפען מיט געלט און מענשען אין אלע וויסענשאפטליכע נאכפארשונגען. איינינע גרי-כישע ביאגראפען דערצעהלען, אז אלכסנדר מוקדן האט געגעבען זיין לעהרער 800 טאלענטען זילבער (אונגעפעהר 4 מיליאן פראנק) און האט ארויסגעשיקט 1000 מענשען צו זוכען און צו זאמלען חיות, פלאנצען, שטיינער און איבערהויפט אלע פראדוקטען פון אזיען. אריסטאטעל האט יעדענפאלס געהאט דיא בעסטע מיטעל אין זיין צייט פאר וויסענשאפטליכע נאכפארשונגען און בעשרייבונגען.

דיא פריינדליכע בעציהונגען צווישען אריסטאטעל און אלכסנדר מוקדן האבען אנגעהאלטען ביז 328 יאהר, ווען אלכסנדר, וועלכער איז פערדארבען געווארן אונטער דיא אזיאטישע אומשטענדען און איז ביסלעכווייז געווארן א דעספאט נאך דעם מוסטער פון דיא אזיאטישע מלכים, האט געהייסען אומברייגגען דעם גריכישען פילא-זאף קאליסטען דערפאר, וואס דער לעצטער האט זיך ענטזאגט צו אנערקענען איהם פאר א גאט. (וויא בעוואוסט האט זיך אלכסנדר אין זיין גדלות ערקלערט פאר א גאט און האט געפאדערט מען זאל זיך בוקען צו איהם). קאליסטען איז געווען אריסטאטעל'ס א פלימעניק. ווען אריסטאטעל האט דערהערט וועגען דיזען מארד, איז ער זעהר אויפגעבראכט געווארן אויף זיין שילער.

פינף יאהר נאכדעם איז אלכסנדר מוקדן געשטארבען. זיין פלעצליכער טויט איז אויך געווען א גרויסער קלאפ פאר אריסטא-טעל'ן. אין אטהען האבען דיא געגנער פון מאצעדאניען גלייך אויפ-געהויבען דעם קאפ. דער האס צו דער הערשאפט פון מאצעדאניען, וועלכע איז אבגעשוואכט געווארן צוליעב אלכסנדר'ס יעגען אין אזיען

— זיענען, מיט וועלכע גאנץ גריכענלאנד האָט נאטירליך שטאָלצירט און זיך געפרעהט — האָט אויפגעפלאַקערט, וויא נאָר מען האָט ער־האַלטען דיא נאַכריכט פון אלכסנדר׳ס טויט. מען האָט אָנגעפאנגען צו פערפאָלגען דיא בעוואוסטע אנהענגער פון מאצעדאָניען, און אזוי וויא אריסטאָטעל איז — מיט רעכט אָדער אונרעכט — גערעכענט געוועזן פאר א פריינד פון דיא מאצעדאָניער קעניגע, האָט מען זיך אויך גענומען צו איהם. אלע זיינע פאָליטישע פיינד און פילאָזאָפישע געגנער האָבען זיך פערבונדען געגען איהם. מען האָט איהם פאָרגע־שטעלט אלס אַ פיינד פון דער אַטהענער רעפּובליק און פון פּאָלי־טישע פרייהייט און דערצו נאָך האָט מען איהם בעשולדיגט אין פעראכטונג צו דיא געטער גראדע וויא דעם פילאָזאָף סאָקראַטעס, וועלכער האָט צוליעב דעם געמוזט אויסטרינקען אַ בעכער מיט גיפט אין געפענגניס. מען האָט זיך נעמליך בענוצט דערמיט, וואָס אריסטאָ־טעל האָט געפייערט דעם אנדענקען פון זיין פריינד הערעמיאַס מיט זעהר גרויסע צערעמאָניעס, און מען האָט דאָס ערקלערט פאר אַ גאָטעסלעסטערונג.

זעהענדיג, אז מען קלייבט זיך איהם אריינצושפּארען אין גע־פענגניס און איבערצוגעבען צום געריכט, איז ער אנטלאָפען נאָך כאלסיס אויף דער אינזעל עבעא, אַ פּלאַץ, וואָס איז בעזעצט גע־ווען פון מאצעדאָניער סאָלדאטען. וויא אריסטאָטעל האָט געזאָגט, איז ער אנטלאָפען, אום דיא אַטהענער זאָלען אַ צווייטען מאָל ניט אומברייגגען אַ פילאָזאָף. זיין פורכט פאר דעם צאָרן פון דיא אטהענער איז ניט געוועזן אומזיסט, דען דער ארעאָפּאג (געריכט) האָט איהם טאקע פעראורטהיילט צום טויט.

דיזע פּאסירונגען און דיא פּאָליטע בעשולדיגונגען האָבען זעהר שטארק זיך אָבגערופען אויף דיא שוואכע געזונדהייט פון דעם גרוי־סען פילאָזאָף. באלד וויא ער איז געקומען אין כאלסיס, איז ער קראַנק געוואָרן. זיין קעניגליכען שילער האָט ער איבערגעלעבט קוים איין יאָהר. מען ווייס פּאָזיטיוו, אז ער איז אויסגעגאנגען אין 322, ווען ער איז אלט געוועזן קנאפּע 63 יאָהר.

ווענען זיין טויט האָט מען דערצעהלט פערשיעדענע געשיכטען. איינינע האבען בעהויפּטעט, אז ער איז בעגאַנגען זעלבסטמאָרד, אָבוואָהל ער האָט קיין שום גרונד ניט געהאט צו זיין פערצווייפעלט אָדער ענטטוישט. ער איז געווען א צו קאַלטער און שטרענגער פילאָזאָף, און דער צו נאָך האָט איהם קיין זאך ניט געפעהלט, אז ער זאָל מיט זיינע אייגענע הענט מאַכען א סוף פון זיין לעבען, וואָס איז פול געווען מיט איבערמענשליכע טהעטיגקייט. זעהר כאַראַקטעריסטיש איז א מעשה, וואָס איינינע פאַטערס פון דער קריסטליכער קירכע האָבען דערצעהלט ווענען זיין טויט. זיי האבען נעמליך בעהויפּטעט, אז ער איז אראָפּגעשפּרונגען פון א הויכען שטיין אין ים אריין אויס פער־צווייפלונג וואָס ער האָט ניט געקענט ערקלערן דיא אורזאכע פון עבע און פלוטה.

146 אָבוואָהל ער האָט אָנגעשריעבען, וויא מען רעכענט, 146 ווערק, דאָך איז ווענען זיין אייגענעם לעבען א וואָרט ניט געווען אין זיי. דער גרויסער פילאָזאָף האָט ווענען זיך זעלבסט גאַנץ ווייניג גע־טראַכט. מען ווייס דאַרום גאַנץ ווייניג, וואס ער האָט געפיהלט און וויא ער האָט זיך געפיהרט אין זיין פריוואַט־לעבען. דערפון קען מען נאָר עפּעס דערגיין פון דער צוואה, וואס ער האָט איבערגעלאָזען אוֹ וואָס איינער פון זיינע ערשטע ביאָגראַפען (דיאָגענעס לאערציוס) האָט קאָפּירט. דיזע צוואה צייגט, אז ער איז געווען א גוטער בעל הבית און א גוטהערציגער מענש. ער האָט איבערגעלאָזען א זוהן, א טאָכטער און א קעפּס־ווייב אונטער דער השגחה פון זיין פריינד און בעסטען שילער ניקאַנאָר. איין פּונקט פון זיין טעסטאַמענט לוי־טעט אזוי: „דיא קינדער פון מיינע שקלאַווען זאָלען אויף קיין פאל ניט פערקויפט ווערן, נאָר זאָלען דיענען מיינע יורשים ביז זיי וועלען ערוואַקסען ווערן, אום בעפרייט צו ווערן, ווען זיי האָבען עס פער־דיענט“.

דיזער פּונקט צייגט אויך, אז אריסטאָטעל האָט געהאט שקלאַ־ווען. דאָס דאַרף אונז ניט וואונדערן, דען וויא גרויס אין בילדונג און חכמה א מענש זאָל ניט זיין, קען ער זיך דאָך אין גאַנצען ניט אָפּשיידען פון זיין צייט. אין פּאָליטישע אנגעלעגענהייטען איז אריס־

טאָטעל איבערהויפּט געווען א קאָנסערוואַטאָר. ער האָט אויך אנערקענט שקלאַווערייַ פאַר א נויטווענדיגקייט אין דער מענשליכער געזעלשאַפט. נאָר זיינע אייגענע שקלאַווען האָט ער נאַטירליך גוט בעהאַנדעלט.

דער זעלבער ביאָגראַף, וועלכער האָט קאָפּירט אריסטאָטעל׳ס צוואה, האָט אויך פערצייכענט אייניגע פון זיינע ווערטלעך, ווי־א, צום ביישפּיעל: „דיא וויסענשאַפטען האָבען ביטערע וואָרצלען, אָבער זייערע פרוכטען זיינען זיס; צווישען א געלעהרטען און אן אונוויסענ־דעז איז דער זעלבער אונטערשיעד, וואס צווישען א מענשען און א מת; פריינדשאַפט איז איין נשמה אין צוויי קערפּערס; קיין זאַך ווערט ניט אַלט אזוי גיך וויא א טובה; דיא האָפנונג איז דער טרוים פון אן אויפגעוועקטען מענש“.

* * *

מיט זיינע שריפטען האָט פּאסירט א זעלטענער צופאַל. זיין ביבליאָטהעק, וועלכע האָט ענטהאַלטען אַלע זיינע ווערק, דאַרונטער פיעלע ניט געענדיגטע מאַנוסקריפּטען, איז איבערגעגאַנגען בירושה צו זיין הויפּט־שילער טהעאָפראַסטוס, וועלכער איז אין 35 יאָהר אַרום געשטאָרבען און האָט זיי איבערגעלאָזען צוזאַמען מיט זיינע אייגענע שריפטען צו נעלעאוס, א פילאָזאָף פון דער פּעריפּאַטעטי־שער שולע. דיזער נעלעאוס האָט מיטגענומען אַלע שריפטען אין זיין געבורט־שטאָט סצעפּסיס אין קליין־אזיען, וואו זיינע יורשים האָבען אַלעס בעהאַלטען אין א סקלעפּ, ווייל זיי האָבען מורא געהאַט, אז דער קעניג פערגאַמוס, וועלכער האָט געקליבען שריפטען פאַר זיין ביבליאָטהעק, וועט פערכאַפּען אריסטאָטעל׳ס ווערק. 187 יאָהר זיינען אריסטאָטעל׳ס שריפטען אזוי געלעגען אין דעם בעהאַלטונגס אָרט ביז זיי זיינען ענדליך פערקויפט געוואָרן צו א געוויסען אַפּעליקאָן, א רייכען גריכישען ביבער־זאַמלער, וועלכער האָט זיי צוריק געבראַכט אין אַטהען. נאָר ניט לאַנג זיינען זיי פערבליעבען אין אַטהען. אין 86 יאָהר פאַר דיא קריסטליכע צייט־רעכנונג זיינען זיי אריינגעפאַלען אין דיא הענד פון דיא רוימער, ווען דער גענעראַל סולא האָט איינגענומען אַטהען. דער רוימישער גענעראַל האָט פערכאַפּט אַפּע־

ליקאָן׳ס גאַנצע ביבליאָטהעק און האָט אַלעס איבערגעשיקט נאָך רוים. איינינע געלערנטע גריכען האָבען זיך בענוצט דערמיט און האָבען געבראַכט דיא שריפטען אין אַן אָרדנונג. ספּעציעל האָט זיך דערמיט בעשעפטיגט אַ געוויסער אַנדראָניקוס, וועלכער האָט אַראַנזשירט דיא פיעלע אָבגעזונדערטע שריפטען אין אַבטהיילונגען און ביכער און האָט שליסליך פערעפענטליכט אַן אויסגאַבע פון דיא אַנערקענטע ווערק פון דעם גרעסטען פילאָזאָף. דיזע אויסגאַבע איז גליקליכערווייזע פערבליבען כמעט אין גאַנצען ביז אונזער צייט.

דאָ איז ניט דער אָרט אַריינצולאָזען זיך אין איינצעלהייטען וועגען דעם, וועלכע פון דיא שריפטען וואָס טראָגען אַריסטאָטעל׳ס נאָמען זיינען געשריעבען פון איהם אַליין אָדער פון זיינע שילער, אָדער גאָר פון פעלשערס (אין יענע צייטען און אויך אין מיטעל־אַלטער האָט מען זעהר אָפט פערפאַסט ווערק און זיי צוגעשריבען צו בעריהמטע פילאָזאָפען; בעזאָנדערס האָבען זיך דערמיט בעשעפטיגט קריסטליכע שרייבערס, אום צו פעלשען דיא לעהרען פון גריכישע פילאָזאָפען און היסטאָריקער). וועגען דעם האָבען געלעהרטע, בעזאָנ־דערס דייטשע געלעהרטע, אַנגעשריעבען גאַנצע ביכער און האָבען פעסטגעשטעלט, וועלכע פון אַריסטאָטעל׳ס שריפטען דאַרפען ווירק־ליך גערעכענט ווערען פאַר זיינע אייגענע. עס איז אויך פעסטגע־שטעלט געוואָרן, אַז אַ גרויסער טהייל פון אַריסטאָטעל׳ס שריפטען זיינען פערלאָרען געגאַנגען. יעדענפאַלס, דאָס וואָס עס איז געבליעבען פון איהם און פון זיינע שילער, איז פאָלשטענדיג גענוג צו וויסען, אין וואָס זיין פילאָזאָפיע בעשטעהט און וויא וויים ער אונטערשייד־דעט זיך פון זיין לעהרער פּלאַטאָן און פון אַלע פריהערע גריכישע פילאָזאָפען.

דריטער קאַפּיטעל.

דיא גריכישע פילאָזאָפיע פאַר אַריסטאָטעל.

יעצט קענען מיר איבערגיין צו אריסטאָטעל'ס פילאָזאָפיע. נאָך אזוי וויא דיזע פילאָזאָפיע איז, קען מען זאָגען, דער לעצטער רינג אין דער לאַנגער קייט פון דער גאַנצער אַלט-גריכישער פילאָזאָפיע, וועלען מיר צוערשט זאָגען א פּאָר ווערטער וועגען דיא לעצטע. וויא וויים מיר וויסען פון דער געשיכטע פון דיא אמאָליגע לענדער און צייטען, האָט זיך נאָך אין גריכענלאַנד ארום 600 יאָהר פאַר דיא קריסטליכע צייט-רעכנונג אַנגעפאַנגען א פילאָזאָפיע, וואָס האָט ווירקליך פערדיענט דיא בעדייטונג פון דיזען וואָרט, נעמליך: „שטרעבונג אָדער ליעבע צו ווייזהייט".

עס איז מעגליך, אז דיא גריכען פון יענע צייטען האָבען פיעל געלערנט פון דיא פריהערע וועלט-בעטראַכטונגען אין מצרים, אינ-דיען און איבערהויפּט אין אזיען. אזוי מעגען מיר רעכענען, וויל דער אָנפאַנג פון דער גריכישער פילאָזאָפיע איז געמאַכט געוואָרן גראָדע אין דיא טהיילען פון גריכענלאַנד, וואו דיא איינוואָהנער האָבען זיך בעשעפטיגט בעזאָנדערס מיט ים-פאָהרעריי און מיט האַנדעל. יעדענ-פאַלס איז אין גריכענלאַנד ענטוויקעלט געוואָרן א גאַנץ זעלבסשטענ-דיגע פילאָזאָפיע, וואָס צייכענט זיך אויס ניט בלויז מיט איהר טיעפקייט, זאָנדערן אויך מיט איהר וועלטליכקייט. פון אָנ-פאַנג ביז צו ענדע איז דיא גריכישע פילאָזאָפיע פערבליבען א ריינ-

וועלטליכע, א ריין־וויסענשאפטליכע, אהן פערבינדונגען אח פערפלאָנטונגען מיט רעליגיאָן און זאָגאר מיט געטליכקייט.

פארקיעהרט, זיא האָט ביסלעכווייז אין גאנצען אונטערגעגראָבען דעם אלטען גריכיישען גלויבען, האָט ערקלערט אלע געטער פאר איינבילדונגען. זיא איז ענטשטאנען אין א צייט, ווען דער דענקענ־דער טהייל פון גריכיישען פאָלק האָט גענומען בעטראכטען דיא שיל־דערונגען און געשיכטען וועגען דיא פערשיעדענע געטער (דאָס וואָס מיר בעצייכענען יעצט מיט דעם וואָרט מיטהאָלאָגיע) פאר פאנטאַ־זיעס און האָט אָנגעפאנגען צו זוכען אויף דער זינדיגער ערד, אין דעם מענשען זעלבסט, אין דיא געזעלשאפטליכע אָרגאניזאציאָנען אן אלגעמיינעם גרונד פון א צוועקמעסיגען און צופריעדענען לעבען. אין דער צייט, ווען דיזע פילאָזאָפיע האָט אויפגעבליהט צוזאמען מיט דער פאָליטיישער ענטוויקלונג און גרויס־קייט פון גריכענלאנד און בעזאָנדערס פון דער אטהענער רעפובליק, אין דער צייט פון דיא פיעל פערלוימדעטע סאָפיסטען (דער וואָרט בעדייטעט אייגענטליך: לעהרער, פראָפעסאָר), וועלכע זיינען ארויסגע־טראָטען מיט זייער שארפער קריטיק נעגען אלע גלויבענס און אלטע פיהרונגען מיט אונגעפעהר 50 יאָהר פאר אריסטאָטעל׳ס געבורט, — אין דער צייט האָבען זיך געפונען אזעלכע פילאָזאָפען, וואָס האבען אויסגעדריקט אזעלכע מיינונגען, וועלכע ווערן נאָך אין אונזער צייט גערעכענט פאר העכסט ראדיקאלע און רעוואָלוציאָנערע.

צו ביישפיעל: ארויסגעהענדיג פון דעם שטאנדפונקט פון פיעלע סאָפיסטען, אז דיא נאטור פערלאנגט גלייכע רעכטע פאר אלע מענשען, האָט ליקאָפאָן פערלאנגט דיא אָפשאפונג פון אריסטאָקראטיע; אלסידאמאס—דיא אָפשאפונג פון שקלאווערײ; פאלעאס—דיא אָפשאפונג פון עקאָנאָמישע אונגלייכהייט און דיא איינפיהרונג פון אלגעמיינעס אייגענטהום און פון גלייכע בילדונג, און זאָ וו. איינינע האָבען פאָרגעלייגט פלענער פון א געזעל־שאפטליכע אָרגאניזאציאָן אויף דיא גרונדען פון פערנונפט, מאנכע האָבען זאָגאר פערלאנגט פאָליטישע גלייכהייט פון פרויען און מענער. אין בעצוג אויף דיא געזעצע האָט איין סאָפיסט ערקלערט, אז זיי

זיינען איינגעפיהרט געוואָרן פון דיא שטאַרקע און קלוגע צו האַלטען אין צוים און צו אונטערדריקען דיא שוואַכע און נאַרען; אַן אַנדערער האָט גראַדע פערקעהרט ערקלערט, אַז דיא געזעצע זיינען איינגעפיהרט געוואָרן פון דיא שוואַכע צו בעשיצען זיך געגען דיא שטאַרקע און אָנפיהרער.

אין אַלגעמיינען האָבען זיי אַלע אַנערקענט, אַז דער אמת'ער גרונד פון אַלע געזעצע איז נאָר דער א י נ ט ע ר ע ס פון מענשען. דערפון האָבען זיי געצווינגען דעם לאָגישען שלוס, אַז ווען דיא געזעצע זיינען געגען דיא אינטערעסען פון דער געמיינדע אָדער זאָגאַר פון איינצעלנע פערזאָנען, דאַרף מען זיי ניט פאָלגען.

וועגען רעליגיאָן זיינען דיא סאָפיסטען געוועזן ניט וויינינגער ראַדיקאַל: פּראָדיקוס האָט ערקלערט, אַז מענשען האָבען זיך אַליין געשאַפען געטער נאָך זייער וואונש, און קריטיאַס האָט ערקלערט, אַז דער גלויבען אין געטער איז אַן ערפינדונג פון שלויע שטאַאטס־מענער, אום לייכטער צו בעהערשען דיא מאַסען. אַנדערע האָבען זיך איבערהויפּט ערקלערט פאַר סקעפּטיקער און האָבען געזוכט צו גרינ־דען אַ גאַנצע פילאָזאָפיע אויף צווייפעל.

אַלע צוזאַמען האָבען דיא סאָפיסטען צוגליעדערט און צערודערט דעם גאַנצען לעבען פון גריכישען פאָלק. זיי האָבען זיך פאַר קיין זאַך ניט אָפּגעשטעלט, ניט אַכטענדיג אויף דיא רעזולטאַטען און פייפענ־דיג אויף אַלע אַלטע מנהגים און גלויבענס. דיא פרייהייט, די אונ־אַבהענגיגקייט און דיא וועלטליכקייט פון דער גריכישער פילאָזאָפיע האָבען זיך ארויסגעוויזען אין פולסטען גלאַנץ צווישען דיא סאָפיסטען. זיי זיינען געוועזן דיא פּאַטיאָרס פון פ ר י י ע ן ד ע נ ק ע ן. נאָר אַזוי וויא נאָך אַלע דיספּוטען און חקירות האָבען זיי דאָך ניט געקענט געפינען אַ וויסענשאַפטליכען פונדאַמענט, אַ גרונד־פּרינציפּ פון מענשליכען צוזאַמענלעבען, האָבען זיי ניט נאָר גענומען צווייפלען אין אַלעס, זאָנדערן האָבען אויך געמאַכט אַ מסחר מיט זייער קענטשאַפט און קונסט צו פערדרעהען זאַכען מיט'ן קאָפּ אַראָפּ, צו בעווייזען דיא פאַלשקייט פון אמת'ע זאַכען און פערקעהרט, צו מאַכען פון ווייס שוואַרץ און פון שוואַרץ ווייס. זיי זיינען געוואָרן לעהרערס פון

רעדנער־קונסט, וועלכע איז גערעכענט געוועזן פאר זעהר וויכטיג און נוצליך אין דער אטהענער רעפובליק, וואו דאס פאלק האט געהערשט און וואו גוטע און געשייטע רעדנערס האבען געפיהרט די רעדעל; און יעדער פון דיזע געוועהנליך זעהר פעהיגע מענשען האט געזוכט איבערצוישטיינען די אנדערע אין דריידלעך און הקירות אום צו ציי־גען, וויא די זעלבע זאך איז היינט ריכטיג און מארגען פאלש. דא־רום האבען די סאפיסטען געקראגען א שלעכטען נאמען, און דער ווארט סאפיסט איז ביז היינט צו טאג פערבליבען ביי אלע ציוויליי־זירטע פעלקער צו בעצייכענען איינעם, וואס פערדרעהט אבזיכטליך די וואהרהייט מיט פאלשע ראיות און חקירות.

דערצו נאך ווייסען מיר וועגען די סאפיסטען מייסטענס דאס וואס זייערע געגנער האבען וועגען זיי געשריעבען. זייערע אייגענע שריפטען זיינען ליידער פערלארען געגאנגען. געבליבען זיינען נאר איינינע שריפטען, אין וועלכע זיי ווערן קריטיקירט פאר זייערע שלעכטע זייטען און זאגאר פערלוימדעט. דארום האט מען וועגען זיי געקראָ־גען א זעהר פאלשען בעגריף. ערשט אין אונזערע צייטען, ווען מען האט גענומען מאכען גרינדליכע נאכפארשונגען וועגען די פער־צייטיגע וועלט, האט מען אויסגעפונען, אז די סאפיסטען זיינען ניט נאר גאר ניט געוועזן אזוי שלעכט, וויא זייערע געגנער האבען זיי פארגעשטעלט, זאנדערן אז א סך פון זיי זיינען געוועזן זעהר טיעפע דענקער מיט עדעלע כאראקטערען און א זעלטען פרייען גייסט.

וויא געזאגט, זיינען די סאפיסטען געוועזן די פאטערס פון פרייען דענקען, די אמת'ע גרינדער פון וועלטליכע פילאזאפיע. אלע האבען ביי זיי געשעפט געדאנקען, אפילו זייערע ביטערסטע געג־נער. סאקראטעס זעלבסט, איינער פון זייערע וויכטיגסטע און גרינד־ליכסטע געגנער, איז אייגענטליך אליין געוועזן א סאפיסט, דען ער איז געגאנגען אויף דעם זעלבען וועג וויא זיי, דאס הייסט ער האט געזוכט א פעסטען און וועלטליכען פונדאמענט פאר די פיהרונגען פון מענשען. ער איז נאר געקומען צו אנדערע שליסע, אבער ער איז געוועזן א שילער פון די סאפיסטען. וויא מיר ווייסען עס, איז פלאטאן געוועזן א שילער פון סאקראטעס, און אריסטאטעל — פון

פלאטאָן. אָבוואָהל דיזע פילאָזאָפען האָבען אויף קריטיקירט דיא סאָפיסטען, האָבען זיי אָבער פיעל גענומען ביי זייערע לעהרערס, האָבען פון זיי פיעל געלערנט. אלע צוזאַמען האָבען זיי געשטרעבט צו געבען, נאָך זייער מיינונג, א ריכטיגע אנטוואָרט אויף דיא הארבע קשיה פון דער גריכישער פילאָזאָפיע און, מען מעג זאָגען, פון דער פילאָזאָפיע אין אלגעמיינען. נעמליך: וואס איז דער אמת'ער גרונד־פרינציפּ, נאָך וועלכען אלע מענשען דארפען זיך פיהרען, אום צו לעבען צופריעדען, גליקליך?

דיא תירוצים זיינען געווען זעהר פערשיעדענע, ווייל זייערע אויס־פיהרונגען האָבען דיא גריכישע פילאָזאָפען ניט געקענט בויען אויף א מאַסע וויסענשאפטליך בעוויזענע פאקטען, וויא מיר האָבען עס יעצט, נאָר אויף זעהר אלגעמיינע געדאַנקען אין בעטראַכטונגען, וועלכע זיינען אָפט בעגרינדעט געווען נאָר אויף איינבילדונגען. ניט האָבענדיג דעם ריזיגען זאַפּאַס פון אונזערע יעצטיגע קענטניסע ווע־גען דיא נאַטור און איהרע אייביגע געזעצע, האָבען אלע גריכישע פילאָזאָפען איינפאך געטאַפּט אין דער פינסטער און אין בעסטען פאל געבויט זייערע לעהרען ווענען דיא וועלט און דעם מענשען אויף עטליכע אלגעמיין בעקאַנטע פאַקטען. ווען אריסטאָטעל וואָלט געהאט אזעלכע מעכטיגע אינסטרומענטען פון וויסענשאפטליכע נאַכפאָר־שונגען, וויא דער טעלעסקאָפּ און מיקראָסקאָפּ, וואָלט ער געקומען צו גאַנץ אַנדערע רעזולטאַטען. דאס זעלבע קען מען אויך זאָגען וועגען אלע אַנדערע טיעפע גריכישע דענקער.

אָבער אויך דאָן, ווען דיא גריכישע פילאָזאָפען האָבען אנער־קענט דעם זעלבען גרונד־פרינציפּ און זיינען ארויסגעגאַנגען פון דעם זעלבען שטאַנדפּונקט, פלעגען זיי קומען צו גאַנץ אַנדערע שליסע און לעהרען. אום דער לעזער, וועלכער איז ניט בעקאַנט מיט דער גע־שיכטע פון פילאָזאָפיע, זאָל עס לייכטער בענעהמען, וועלען מיר דאָ ברייננען איין ביישפּיעל:

דער גרונד־פרינציפּ פון סאָקראַטעס איז, אז „טוגענד איז דיא קענטניס פון גוטעס". פאָלגליך, וואָס מעהר מענשען וועלען וויסען, וועלען זיי אַלץ זיין בעסער און גליקליכער. „קענטניס, האט ער גע־

לערנט, איז פון זיך זעלבסט געגוג צו פיהרען איינעם צו טאָן גוטעס און צו ברייגגען גליקזעליגקייט". מיר קענען זיך דאָ ניט אריינלאָזען אין בעטראכטונגען, וויא אזוי סאָקראטעס איז געקומען צו דיזער לעהרע און וואָס ער האָט דערמיט בעצוועקט. פארביינגעהענדיג וועלען מיר נאָר בעמערקען, אז דאָס איז געווען א זעהר וויכטיגע ענדערונג אין דיא סאָפיסטיישע לעהרען און אז דאָס האָט געשאפען א נייע ריכטונג אין דער גריכיישער פילאָזאָפיע. מיר וועלען זיך דאָ נאָר רעכענען מיט דעם פאקט, אז אזוי האָט סאָקראטעס געלערנט און אז ער האָט געהאט א סך זעהר פעהיגע שילער אויך לאנג נאָך זיין טויט.

נאָר אזוי וויא ער האָט ניט בעשטימט דעם רעכטען עיקר, נעמליך: וואָס איז אייגענטליך דאָס גוטע פאר דעם מענשען, זיינען אייניגע פון זיינע שילער געקומען צו גאנץ פערקעהרטע שליסע. א טהייל פון זיינע שילער האבען ערקלערט, אז טוגענד בעשטעהט אין שכל'דיגע אויפפיהרונג און אז זיא קען נאָר דאן ווירקליך גליק־ליך מאכען דעם מענשען, ווען ער וועט זיין וויא ווייט נאָר מעגליך אונאבהענגיג פון דיא ארומיגע אומשטענדען און פון אייגענע בעדירפניסע. יעדע בעדירפנים, יעדער וואונש, האָבען זיי געטענה'ט, מאכען אונזער גליקזעליגקייט אָפּהענגיג פון דעם, אויב זיי וועלען ערפילט ווערן אָדער ניט. מיר האָבען קיין מאכט איבער דיא אויסערע וועלט, אָבער מיר קענען בעשרענקען אונזערע בעדירפניסע מיט אונזער ווילענסקראפט. אונזערע בעדירפניסע און שטרעבונגען מאכען אונז פאר שקלאווען פון דער אויסערער וועלט. דארום, ווען מיר ווילען ווירקליך זיין אונאבהענגיג און פאָלגליך אויך גליקליך, מוזען מיר זעהען, אז אונזערע בעדירפניסע און ווינשע זאָלען זיין וואָס קלענער. אין קורצע ווערטער האָבען זיי אויסגעדריקט זייער לעהרע אזוי: „טוגענד איז בעפרייאונג פון בעדערפניסע". זייער אידעאל איז צוליעב דעם געווען צו לעבען וואָס איינפאכער, וואָס נעהענטער צו דער רויהער נאטור, ווייטער פון ציוויליזאציאָן, טאקי אזוי וויא דער בעריהמטער דיאָגענעס, וועלכער האָט זיך געוואל־גערט אין שמוץ און געלעבט אין א פאס.

אָן אנדער טחייל פון דיא שילער פין סאָקראַטעס האָבען ער־קלערט גראדע פערקעהרט, אז דיא ריכטיגע בעדייטונג פון גוטעס איז נאָר פ ע ר נ ע נ י ג ע ן. ווען מיר בעפרידינען אונזערע בעדירפ־ניסע און ערפילען אונזערע ווינשע, האבען זיי געטענה׳ט, דאן זיינען מיר צופריעדען און פאָלגליך אויך גליקליך. אזוי וויא טוגענד אָדער דאס גוטע איז דיא קענטנים צו זיין גליקליך, דארום דארף דער מענש זעהען צו האָבען וואָס מעהר פערגניגען, גייסטיגע און פיזישע. אין קורצען האָבען זיי אויסגעדריקט זייער לעהרע אזוי: „טוגענד איז דיא פעהינקייט צו לעבען אין פערגעניגען״.

דיזע גאַנץ פערקעהרטע ריכטונגען פון איין גרונד־פרינציפ זיינען בעקאַנט אין דער געשיכטע פון פילאָזאָפיע: דיא ערשטע אונ־טער דיא נעמען דיא צ י נ י ש ע אָדער ס ט אָ י ש ע, דיא צווייטע אונטער דיא נעמען ה י ד אָ נ י ש ע אָדער ע פּ י ק ו ר ע א י ש ע (אפיקורס׳ישע).*) דיזע ביידע שולען האָבען לאַנג געשטריטען צווישען זיך און האבען עקזיסטירט ביז קריסטענטהום אָדער, ריכטיגער געזאָגט, דער קאַטאָליציזמוס האָט פערדרענגט און אונטערדריקט דיא פרייע און וועלטליכע גריכישע פילאָזאָפיע.

פון דעם אָביגען ביישפּיעל קען מען זיך מאכען א בעגריף, וויא אזוי דיא גריכישע דענקער האָבען פילאָזאָפירט, זוכענדיג דיא וואהרהייט וועגען דיא גרונד־געזעצע פון דער נאַטור און פון מענשען.

---

*) דיא ווערטער: ציניק, סטאָאיק און אפיקורס האָבען יעצט ניט דיא זעלבע בעדייטונגען וויא אין דיא גריכישע אָדער רוימישע צייטען. ציניק בע־דייטעט יעצט: גראָביאַן, נבול פה; סטאָאיק—פרוש, אַ מענש מיט אַ פעסטען כאַראַקטער. אַ מענש וואס קען מוטהיג אָדער פילאָזאָפיש פערטראָגען שמערצען; אפיקורס—א מענש וואָס האָט ליעב פערגעניגען, וואָס לעבט א גוטען טאָג. אין אידישען האָט דער וואָרט אפיקורס דיא ספּעציעלע בעדייטונג פון אן אונגלויבּיגען אין רעליגיאָן, פון א פרייזיננינגען. דער וואָרט אפיקורס שטאַמט פון דעם גריכישען פילאָזאָף עפּיקורוס, וועלכער איז געבאָרן געוואָרן אין 341 יאהר פאַר דיא קריסטליכע צייטרעכנונג און וועלכער האָט בעזאָנדערס שטאַרק פערטהיידיגט און בעגרינדעט דיא לעהרע פון גליקזעליגקייט דורך פערגעניגען. אין דעם זינען וויא ביי אידען פערטייטשט מען דעם וואָרט אפיקורס, זיינען אַלע גריכישע פילאָזאָפען אָהן אויסנאַהמע געוועזען אפיקורסים.

זייערע ווענען, זייערע גערדאנקען, זייערע אויספיהרונגען זיינען געוועזען נאנץ פערשיעדען, און עס זיינען ענטשטאנען א סך שולען, וועלכע האבען געפיהרט צווישען זיך ויכוחים. מען קען זאָגען, אז עס זיינען געוועזען אזוי פיעל מיינונגען און לעהרען, וויא פיעל עס זיינען געוועזען טיעפע פילאָזאָפען אין גריכענלאנד. יעדע פון דיזע לעהרען האָט ענטהאלטען א קערענדעל וואהרהייט אָדער איז געוועזען בעגרינדעט אויף געוויסע פערנינפטיגע פרינציפען. דער סטודענט, וואָס האָט געוועלט עפּעס לערנען, איז דארום געוועזען צומיישט פון דיזע פערשיעדענע שולען, וואָס עס האָט געפיהרט צו דער פערשפּרייטונג פון אזעלכע סאָפיסטען, וועלכע האבען אָבגעלאכט פון אלעס און זיך געמאכט א פּראָפעסיאָן צו בעווייזען מיט דריידלעך און חקירות, אז שווארץ איז וויים און פערקעהרט.

אונטער אזעלכע אומשטענדען האָבען זיך שליסליך געמוזט געפינען פילאָזאָפען, וואָס זאָלען זוכען צו בעארבייטען און פאנאנדערצו גליעדערן דיא פערשיעדענע לעהרען, אָפּצושיידען דאס פּאַלשע פון דאָס אמת'ע און איבערהויפּט צו שאַפען א ס י ס ט ע מ א ט י ש ע פילאָזאָפיע. עטליכע גרויסע דענקער האָבען זיך ווירקליך גענומען צו דער שווערער ארבייט, וויא צום ביישפּיעל, דעמאָקריטוס און פּלאטאָן. נאָר דער וויכטיגסטער און געלעהרטעסטער פון זיי איז געוועזען אריסטאָטעל.

פיערטער קאפיטעל.

אריסטאטעל׳ס לאגיקע און פילאזאפיע.

שטודירענדיג דיא לעהרען פון אלע זיינע פארגענגער און זוכענ־דיג צו ברייננגען זיי אין א סיסטעם, האט אריסטאטעל זיך ארומגע־זעהען, אז צוערשט דארף מען זיך נעהמען צו א נאכפארשונג וועגען דעם מענשען׳ס דיינקונגס־קראפט, צו א בעשטימונג פון דיא רעגעל, נאך וועלכע מענשען רעזאנירען איבערהויפט. דאס האט איהם גע־פיהרט אנצושרייבען זיין ערשטען און וויכטיגסטען בוך: דיא לאגיקע. ער און זיינע שילער האבען בעטראכטעט דיא לאגיקע פאר א מיטעל, פאר אן אינסטרומענט צו אלע וויסענשאפטליכע נאכפארשונגען, אבער אין דער ווירקליכקייט האט ער נאך דערמיט געשאפען זיין גרעסטע ווערק. ער איז ניט געוועזן דער ערשטער צו שרייבען איבער לאגיקע. פלאטאן און אנדערע האבען אויך געזוכט דיא געזעצע פון מענשליכען דענקען; אבער קיינער איז ניט אריינגעדרונגען אין דיעזען טיעפען ענין, אין זיך זעלבסט, קען מען זאגען, אזוי וויט און ריכטיג ווי אריסטאטעל.

עס פערשטעהט זיך, אז מענשען האבען אימער געדענקט נאך בעשטימטע לאגישע רעגעלן זא לאנג זיי האבען געהאט מאָח אין קאפ. דיא לאגיקע האט ניט געשאפען אונזער פערנינפטיגען דענקען אזוי וויא דיא גראמאטיקע האט ניט געשאפען א שפראך. בײדע, אי דיא גראמאטיקע אי דיא לאגיקע, זיינען דיא שעפפונגען פון גרויסע דענקער, וועלכע האבען צערגליעדערט דיא [illegible] פון א שפראך אין דיא ארט און ווייזע פון דענקען. עס איז א גרוי־סער און טיעפער אונטערשיעד פון דענקען אונבעוואוסט, ד. ה. אהנע צו וויסען וואס עס קומט דערביי פאר אין אונזער נערווען־סיסטעם

און אין אונזער מארך, און פון רענקען נאך א קענטניס פון לאָגישע געזעצע. יערענפאלס, נאָר אזא גרויסער זשעניע וויא אריסטאָטעל האָט געקענט אליין בעשטימען דיא ארט און ווייזע פון דענקען אָדער, אויף דעם פילאָזאָפישען לשון, דיא פּראָצעסען פון דענקען.

אייניגע טהיילען פון דער לאָגיקע האָט אריסטאָטעל אין גאנ־צען געשאפען, ספּעציעל דעם טהייל איבער סילאָגיזמוס אָדער דעם פּראָצעס, אזוי וויא מיר ציהען שליסע. אין זיינע ווערק דערמאָנט ער נאָר ניט וועגען זיך זעלבסט, נאָר אין זיין מייסטערהאפטע אָבהאנדלונג איבער סילאָגיזמוס האָט ער זיך ניט געקענט איינהאל־און האָט בעמערקט: „וועגען דעם פּראָצעס פון סילאָגיזמוס האָב איך אבסאָלוט גאָר ניט געפונען פאר מיר. איך האָב עס אליין געהאט אויסצואורבייטען נאך לאנגע און שווערע נאכפאָרשונגען“.

דיזע נאכפאָרשונגען ערקלערט ער זעהר אויספיהרליך אין דעם טהייל פון זיין לאָגיקע, וואָס ער רופט אנאליטיק און וואָס איז יעצט א טהייל פון אלע שול־ביכער איבער לאָגיקע. זיין צוועק איז געווען צו בעשטימען, וויא אזוי מען קען בעווייזען א זאך וויסענ־שאפטליך, נאך שטרענגע געזעצע פון פערנינפטיגען דענקען. דאס האָט ער בעדארפט האָבען, אום צו קענען גרינדליך אָפּשטרייטען דיא פאלשע חקירות פון דיא סאָפיסטען.

דיא נויטווענדיגסטע זאך פאר יעדען רעזאָנירען, האָט ער ער־קלערט, איז דער סילאָגיזמוס. דאס איז נעמליך: ציהען שליסע פון אלגעמיינע בעהויפּטונגען צו איינצעלנע פעלע. אויף דעם פילאָזאָפישען לשון רופט מען עס אויך דעדוקציאָן אָדער דעדוקטיווער מעטהאָד. אום דער לעזער, וואָס האָט קיין מאָל ניט געלערנט דיא געוועהנליכע שול־ביכער איבער לאָגיקע און האָט אפילו ניט געהערט דיא ווערטער: סילאָגיזמוס און דעדוקציאָן (און פאר אזעלכע שרייבען מיר אייגענטליך דיזען ביכעל), זאָל פערשטיין וואָס מיר גיבען דאָ איבער, וועלען מיר ברייננגען א ביישפּיעל:

וויא אזוי ווייסען מיר אז ראובן מוז שטארבען? וויא אזוי ציהען מיר אזא שלוס, ווען מיר זעהען, אז ראובן לעבט נאך?

גאנץ איינפאך: מיר ווייסען פון דער ערפאהר־

רונג, אז אלע מענשען פאר איהם זיינען געשטאָרבען, און מיר שליסען דערפון, אז ראובן מוז אויך שטארבען.

נאָר וויא אזוי רעזאָנירען מיר דערביי? פרעגט אריסטאָטעל.

דורך דעם סילאָגיזמוס, ענטפערט ער און צערגלידערט דעם פראָצעס פון אונזער דענקען דערביי אין 3 פונקטען אזוי:

1) אלע מענשען זיינען שטערבליך;

2) ראובן איז א מענש;

3) פאָלגליך, איז ער אויך שטערבליך.

אריסטאָטעל בעווייזט אונבעשטרייטבאר, אז אין אלע פעלע דענקען מיר אזוי ווען מיר ציהען שליסע. אין אלגעמיינען גערעדט, בעשטעהט א סילאָגיזמוס פון דריי זעצע, פון וועלכע דער לעצטער ווערט נעדרונגען פון דעם ערשטען דורך די פערמיטלונג פון דעם צווייטען. דיא ערשטע צוויי זעצע הייסען אין דער לאָגיקע פאָסטולאַטען, דער דריטער—דער שלוס. דיא פאָרמולע פון סילאָגיזמוס איז אזוי: A איז B, B איז C, פאָלגליך איז A אויך C.

ווען מיר מאכען א סילאָגיזמוס, דיינקען מיר אלזאָ דעדוקטיוו, דאָס הייסט מיר ציהען א שלוס פון אן אלגעמיינעם גע־דאנק צו אן איינצעלנעם פאקט. אלע גרויסע דענקער און לאָגיקער נאָך אריסטאָטעל׳ן האָבען נאָך פיעל־זייטיגע נאָכפאָרשונגען וועגען דעם פראָצעס פון אונזער דענקען אויסגעפונען, אז אריסטאָטעל׳ס לעהרע איז אין דיזען טהייל פון זיין לאָגיקע פאָלקאָם ריכטיג. מען קען זאָגען, אז מען האָט נאָך אייגענטליך קיינע צוזעצונגען ניט געמאכט צו אריסטאָטעל׳ס בעטראכטונגען וועגען סילאָגיזמוס. דאָס בלייבט אן אייביגער טהייל פון אונזערע קענטניסע אזוי לאנג וויא דער מארך פון מענשען וועט זיך ניט ענדערן.

נאָר יעצט בלייבט דיא פראגע: אזוי וויא מיר ציהען שליסע דעדוקטיוו דורך דעם סילאָגיזמוס, טאָ וויא אזוי קומען מיר צו דיא אלגעמיינע געדאנקען, צו דיא ערשטע פאָסטולאטען? דיזע פראגע האָט אזאַ ריזיגער וויכטיגע און טיעפער דענקער, וויא אריסטאָטעל איז געוועזען, נאטירליך זיך געשטעלט און האָט אויך געזוכט איהר גרינדליך צו ענטפערן. אין אלגעמיינען האָט ער אויך גאַנץ ריכטיג

געענטפערט. דען ער האָט ביי יעדער געלעגענהייט ערקלערט, אז דער איינציגער מיטעל צו קומען צו ריכטיגע פאָסטולאַטען איז דורך בעאָבאַכטען זאַכען און דורך עקספּערימענטען (פּראָבעס). מיט אַנ־דערע ווערטער הייסט עס, אז ער אַנערקענט, דאס מיר קריגען בע־גריפע וועגען זאַכען דורך אונזערע 5 חושים און דורך פּראָבעס. דיא ווירקונגען פון זאַכען אויף אונזערע חושים ווערן צוזאַמענגעשמאָלצען אין אונזער גייסטיגען אַפּאַראַט, אין מאַרך, און עס ענטשטעהען דערפון פאָרשטעלונגען און געדאַנקען.

אריסטאָטעל בענוצט דארום זיין פילאָזאָפיע אויף אינדוק־ציאָן (דאָס בעדייטעט גראדע דעם געגענזאַץ פון דעדוקציאָן, נעמליך: פון איינצעלנע פאַקטען דרינגען אַלגעמיינע בעגריפע און געדאַנקען) און אויף עקספּערימענטען. דערמיט אַליין האָט ער זיך געשטעלט אויף אַ ריכטיגען וויסענשאַפטליכען וועג.

אָבער דעם פּראָצעס פון אינדוקציאָן, דאָס הייסט: וויא אזוי אונזער גייסט קומט צו אַלגעמיינע געדאַנקען און צו נאַטור־געזעצע דורך דיא ווירקונגען פון דיא חושים—דאָס האָט אריסטאָטעל ניט ער־קלערט. און עס איז גאָר קיין וואונדער ניט, ווארום ער האָט דאָס ניט געקאָנט: עס האָבען איהם דערצו איינפאַך געפעהלט דיא וויסענ־שאַפטען, וועלכע זיינען אין אונזער צייט געשאַפען געוואָרן, ספּעציעל דיא פיזיאָלאָגיע און פסיכאָלאָגיע. וויא אזוי אויסווערטיגע זאַכען ווירקען אויף אונזערע נערווען, וויא דיזע נערווען גיבען איבער דיא איינ־דריקע צו זייערע צענטראַל־אָרגאַנען אין דעם מאַרך פון רוקען־ביין און פון קאָפּ; וויא עס ענטשטעהען דורך דעם פאָרשטעלונגען אָדער בילדער פון זאַכען א. ז. וו.—דאָס איז ביסלעכווייז דערגאַנגען געוואָרן דורך פערשיעדענע וויסענשאַפטליכע נאַכפאָרשונגען פון מאָדערנע געלעהרטע, און פיעלעס דערפון בלייבט נאָך יעצט אין דונקעלהייט. אין אריסטאָטעל'ס צייטען האָט מען איינפאַך ניט געוואוסט פון דיא עקזיסטענץ פון נערווען און פון זייער וויכטיגע ארבייט. דער פּראָצעס פון אינדוקציאָן איז דארום אויסגעארבייט געוואָרן ביסלעכ־ווייז פון אַנדערע פילאָזאָפען נאָך אריסטאָטעל'ן, ספּעציעל פון דיא ענגלענדער בעקאָן און דזשאָהן סטואַרט מילל.

אזוי וויא אריסטאָטעל האָט ניט געקענט פערענטפערן דיא פראַגע, וויא אַזוי עס ענטשטעהען ביי אונז בעגריפע און געדאַנקען, פון וועלכע מיר ציהען נאכ׳הער שליסע דעדוקטיוו אָדער דורך סילאָגיזמען, האָט ער געזוכט זיך ארויסצודרי׳העין דורך פעריש׳עדענע חקירות, וועלכע ער האָט אויספיהרליך איבערגעגעבען אין דעם טהייל פון זיין לאָגיקע, וועלכע ער האָט א נאָמען געגעבען „טאָפּיק“ (דאָס מיינט: אַלגעמיינע בעגריפע).

אָבער נאָך אַלע חקירות האָט ער געמוזט ערקלערן, אז עס זיינען שליסליך דאָ אַזעלכע גרינדע אָדער פּאָסטולאַטען פאַר סילאָגיזמען, וואָס מען קען ניט בעווייזען, וואָס מען דאַרף אָננעהמען פאַר אַקסיאָמען (דאָס הייסט: פאַר זעלבסט־פערשטענדליכע וואַהרהייטען). דער פּראָצעס פון אינדוקציאָן (נעמליך: קומען פון איינצעלנע פאַקטען אָדער איינדריקע צו אַלגעמיינע שליסע אָדער אידעען), האָט ער בעהויפּטעט, איז ניט אַזוי זיכער און וויסענשאַפטליך, וויא דער פּראָצעס פון דעדוקציאָן אָדער פון סילאָגיזמוס.

אום צו האָבען פון דעסטוועגען בעשטימטע גרינדע פאַר ציהען שליסע און פאַר זיינע לעהרען איבער דער נעזעלשאַפט (אין זיין „עטהיקע“) און איבער דער נאַטור (אין זיין „מעטהאַפיזיקע“), האָט ער פעסטגעשטעלט 4 פּרינציפּען, (נעמליך: מאַטעריע, פאָרמע, רעזולטאַט און אורזאַכע) אין 10 קאַטעגאָריען (נעמליך: סובסטאַנץ אָדער עסענציע, קוואַליטעט אדער מעלה, קוואַנטיטעט אָדער צאָהל, פערהעלטנים, בעשטימונג אין צייט, בעשטימונג אין רוים, האַנדלונג, בעדינגונג, פּאָזיציאָן און ליידענשאַפט). דיזע קאַטעגאָריען ערקלערט ער פאַר דיא העכסטע אַלגעמיינע אידעען, וועלכע בעהערשען אַלע אנדערע. אָבער ער אַליין האַלט זיך ניט שטרענג און שטענדיג אין זיינע שריפטען אָן דיזע צאָהל קאַטעגאָריען. אָפט שרייבט ער פון 8, 6 און זאָגאַר פון 3 קאַטעגאָריען, וואָס עס צייגט, אז ער האָט אַליין געפיהלט, אז דיזע פערטהיילונג איז ניט א וויסענשאַפטליכע און אז מען קען געפינען נאָך אנדערע קאַטעגאָריען.

וואָס אָנבעלאַנגט צו דיא 4 פּרינציפּען, זאָ בעשעפטיגט ער

זיך ספּעציעל מיט א נאכפאָרשונג וועגען מאטעריע און פאָרמע, דען ער ערקלערט ווייטער, אז דיא אורזאכע און דער רעזולטאט בעשטימען נאָר דיא פאָרמע פון זאכען און ערשיינונגען. אין דיא בעציהונגען אָדער פערבינדונגען צווישען דיא מאטעריע און דיא פאָרמע זעהט אריסטאָטעל דיא אמת'ע עקזיסטענץ פון אלע זאכען און ערשיינונגען. דאָ אונטערשיידעט ער זיך פון זיין לעהרער פּלאטאָן, וועלכער האָט ערקלערט, אז דיא אידעען וועגען זאכען עקזיסטירען גאנץ בעזונדער און ציינען זיך ארויס דורך אונזער טארף, אז נאָר דיא אידעען זיינען דיא ריכטיגע אורזאכען פון אלע ענדערונגען און ערשיינונגען אין דער נאטור. נאָך פּלאטאָן'ס פילאָזאָפיע איז אויסגעקומען, אז ניט דיא זאכען, וואָס מיר פיהלען מיט אונזערע חושים, עקזיסטירען אין דער ווירקליכקייט, זאָנדערן דיא געדאנקען אָדער אידעען וועגען זיי. וויא אזוי ער איז געקומען צו דיעזע מערקווירדיגע פילאָזאָפיע, וועלכע ווערט גערופען דיא אידעאליסטישע און וועלכע טרעט ארויס געגען דיא רעאליטעט פון דער ארומיגער נאטור, איז ניט דאָ דער אָרט צו ערקלערען. מיר דערמאָנען דאָ נור וועגען איהר, ווייל אריסטאָטעל האָט זיך פון איהר דאָך ניט בעפרייט אין גאנצען אָבוואָהל ער האָט איהר אין פיעלע פונקטען אָבגעשטריטען.

אריסטאָטעל האָט אפילו ערקלערט, אז דער פונדאמענט פון אלע אונזערע געדאנקען און קענטניסע ליעגט אין דיא איינדריקע דורך דיא חושים, אין בעטראכטונג און ערפאהרונג. זיין שולע (דיא פּעריפּאטעטישע) האָט געלערנט, אז „מענשען קענען גאָר ניט בעגעהמען זאכען וואָס זיי פיהלען ניט דורך דיא חושים“. אָבער דאָך אנערקענט אריסטאָטעל, אז דיא פאָרמע פון א זאך איז עפּעס אונאבהענגיג פון דער מאטעריע, עפּעס א זעלבסשטענדיגער פּרינציפּ. נאָר דורך דיא פאָרמע, לערנט ער עקזיסטירט מאטעריע אין דער ווירקליכקייט. דיא מאטעריע זעלבסט איז נאָר א פונדאמענט, אויף וועלכע דיא פאָרמע בויט זאכען און רופט ארויס ענדערונגען און ערשיינונגען אין דער נאטור.

זיין לעהרע איז דארום א מיטעל־פּונקט צווישען פּלאטאָן'ס אידעאליזמוס און צווישען סענסואליזמוס (דאָס הייסט, אז אלעס

וואס מיר פערשטעהען און וויסען קומט נאר פון אונזערע חושים);
אבער דיעזער מיטעלפונקט איז גאר ניט קלאר און יעדענפאלס זעהר
פערפלאנטערט מיט פערשיעדענע חקירות און השערות.

יעדע פון דיזע חקירות און השערות צייגט ארויס אריסטאָ־
טעל׳ס גוואלדיגע דענקונגס־קראפט; ווען זיי זיינען אפילו פאלש נאך
אונזערע יעצטיגע קענטניסע. אלע דיא יעניגע וואס האבען אין מיטעל־
אלטער שטודירט זיין פילאזאפיע, האבען דארום ניט ווילענדיג גע־
מוזט אננעהמען אלע זיינע אויספיהרונגען. זיי האבען ניט געקענט
איהם אפשטרייטען, ווייל זיי האבען מעהר ניט געוואוסט פון דער
נאטור וויא ער, און זיי האבען זיך געפיהלט גייסטיג אזוי וויא קינדער
אין פערגלייך מיט א ריעז. כמעט אלע האבען איינפאך געשלונגען
זיינע ווערטער וויא דיא העכסטע תורה.

זיינע אויספיהרונגען וועגען דיא בעציהונגען צווישען מאטעריע
און פארמע זיינען נאך געוועזען העכסט וויכטיג פאר דיא קריסטליכע
לעהרערס דערמיט וואס זיי האבען דארטען ענטדעקט א ריין־פילאָ־
זאפישען און זאגאר א „וויסענשאפטליכען“ בעווייז פון גאט׳ס עקזי־
סטענץ. זיי האבען זיך געמאכט גאר ניט וויסענדיג, אז דאס וואס
אריסטאטעל רופט „פאלקאמענעס וועזען“ אדער גאט שטימט אבסאָ־
לוט ניט מיט דיא אידיש־קריסטליכע אדער, ריכטיגער געזאגט,
מאנאטהעאיסטישע בעגריפע וועגען א שעפפענדען גאט. פאר זיי איז
גאר וויכטיג געוועזען צו שטיצען זיך אויף דיא אוטאריטעט פון ארי־
סטאטעל׳ן, אן אוטאריטעט וואס האט געמוזט אנערקענט ווערן צו־
ליעב דיא לאגיקע.

מיר קענען זיך דא ניט ארייגלאזען אין ערקלערונגען וועגען
אריסטאטעל׳ס לעהרע איבער מאטעריע און פארמע, ווייל דאס וואלט
אונז פערפיהרט צו ווייט—מירריידען שוין דא ניט פון דיא גרויסע
שוויריגקייטען איבערצוגעבען פילאזאפישע לעהרען אין אונזער ארעמען
מאמע־לשון — אבער וויא ווייט אריסטאטעל׳ס גאט אונטערשיידעט
זיך פון דעם אמת ־ רעליגיעזען, קען יעדער שליסען דערפון אליין,
וואס ער לערנט, אז דיא נאטור עקזיסטירט אייביג, אז גאט איז
דיא נאטור אין אלגעמיינען, אז גאט איז דאס „אונבעוועגליכע וואס

בעוועגט אלעס". מאטעריע, האָט ער געלערנט, איז דאָס וואָס ווערט בעוועגט אָהנע אליין עפּעס צו בעוועגען; גאָט איז דאָס וואָס בעוועגט אָהנע זיך אליין צו בעוועגען. נאָך אונזערע יעצטיגע בעגריפע קענען מיר זאָגען, אז אריסטאָטעל'ס גאָט איז קראַפט, וואָס איז אימער פערבונדען מיט מאטעריע אָדער שטאָף.

נאָך אריסטאָטעל'ס פילאָזאָפיע איז ניטאָ קיין בורא, קיין געט־ליכע השגחה; דיא וועלט איז פון אייביג־אָן דיא זעלבע. עס איז ניטאָ קיין גן־עדן, קיין גיהנם אין זיין לעהרע, וועלכע איז אין אלע הינזיכ־טען נאָר בעגרינדעט אויף דעם ריינעם פערשטאנד אָהן דיא אריינ־מישונג פון דער קאפּריזנער געטליכער קראַפט, וויא אין דיא שפּע־טערע רעליגיעזע לעהרען.

דיא גאנצע וועלט, לערנט ער, האָט דיא פאָלקאָמענסטע פאָרמע, נעמליך די פאָרמע פון א קוגעל. די פאָלקאָמענסטע בעוועגונג איז דיא קרייזמעסיגע. דיזע בעוועגונג האט דער עטהער, דער הימלישער יסוד, פון וועלכען דיא שטערן זיינען צוזאמענגעשטעלט. זיי דרייהען זיך אייביג גלייך און זיינען פערהערפערטע געטליכקייטען. ווייטער איז דיא אייביגע אונבעוועגליכקייט פון הימעל אָדער גאָט.

דיא ערד האָט אריסטאָטעל בעטראכט אלס א נידעריגערע פאָרמע וויא דיא שטערן. אלעס אין איהר און אויף איהר איז אָב־הענגיג פון דיא 4 עלעמענטען אָדער יסודות, וועלכע האָבען א שטרע־בונג צו גלייכע ליניען־בעוועגונגען. אין גאנצען בלייבט דיא ערד אונ־בעוועגליך. נאָר דער יסוד פייער טרייבט איהר צו דיא הימלישע וועלט.

עס איז איבעריג צו זאָגען, אז אריסטאָטעל'ס אסטראָנאָמיע און נאטור־וויסענשאפט שטימען ניט מיט דעם, וואָס מיר וויסען יעצט וועגען דיא פּלאנעטען, שטערן און דיא גאנצע אויסערע וועלט; נאָר אין זיינע צייטען איז עס געווען דיא העכסטע פילאָזאָפיע און וויסענשאפט און אזוי איז זיא פערבליבען ביז צום אָנפאנג פון דער ויסאנס־צייט, וועלכע וועט געשילדערט ווערן אין דיא ...שרייבונגען פון איהרע גרעסטע מענער, וויא, צום ביי־...
 אָרדאנאָ ברונאָ און גאלילעי.

אין זיינע לעהרען איבער מאָראל, געזעלשאַפט און שטאַאט האָט אַריסטאָטעל אייגענטליך ניט פיעל נייעס אויפגעטאָן. ער האָט ניט געשאַפען איין אייגענע סאָציאַל־פּאָליטישע סיסטעם וויא זיין לעהרער פּלאַטאָן, וועלכער האָט געטרוימט פון א קאָמוניסטישע גע־געזעלשאַפט; ער האָט נאָר בעשריעבען און קריטיקירט אַלע רעגירונגס־פאָרמען, וואָס האָבען עקזיסטירט אין גריכענלאַנד. זיינע סאָציאָלאָ־גישע ווערק האָבען דארום פאַר אונז א זעהר וויכטיגע היסטאָ־רישע בעדייטונג.

אין זיין „פּאָליטיק" ערקלערט אַריסטאָטעל, אַז דער שטאַאט איז ניט אָפּהענגיג פון דער רעגיערונגס-פאָרמע און פון דיא צאהל הערשער. א געזעלשאַפטליכע סיסטעם איז נאָר דאַן גוט, זאָגט ער, ווען דיא רעגירונג שטרעבט צו לייסטען איהר בעסטעס פאַר דיא גאַנצע געזעלשאַפט. דיא הערשאַפט פון איין מאַן קען זיין גוט אַלס א קעניגרייך, אָבער שלעכט אַלס א דעספּאָטיע. דיא הערשאַפט פון עטליכע קען זיין גוט, אויב זיי זיינען געבילדעטע און עהרענהאַפטע אַריסטאָקראַטען; זיא איז אָבער שלעכט אַלס אַן אָליגארכיע, דאָס הייסט: ווען די מאַכט ליעגט אין דיא הענד פון איינינע רייכע פאַמיליען.

זיינע שריפטען איבער שטאַאטען און רעגיערונגען זיינען ניט געבליעבען אין גאַנצען, און מיר ווייסען דארום ניט, וואָס פאַר א סיסטעם ער וואָלט אַליין פאָרגעשלאָגען; נאָר פון זיינע קריטישע בעטראַכטונגען קען מען שליסען, אַז ער איז ניט געווען א פריינד פון א ריינע דעמאָקראַטישע רעפּובליק. אין אַלגעמיינען איז ער געווען א קאָנסערוואַטאָר אין פּאָליטישע אַנגעלעגענהייטען און האָט געזוכט צו געפינען דעם מיטעלפּונקט צווישען פערשיעדענע סיסטעמען.

זיין קאָנסערוואַטיזמוס איז געגאַנגען אַזוי ווייט, אַז ער האַלט פאַר גערעכט שקלאַווערייַ, אָבוואָהל פיעלע פילאָזאָפען, בעזאָנדערס געוויסע סאָפיסטען, זיינען לאַנג פאַר איהם אַרויסגעטראָטען געגען דעם אין נאָמען פון גלייכהייט פון אַלע מענשען, וויא מיר האָבען דאָס אויבען געזעהען. אויך האַלט ער פאַר גערעכט צו פיהרען מלחמה און צו פערשקלאַווען פעלקער, וועלכע זיינען פון דער נאַטור געשאַפען צו דיעזען צוועק". פּרויען האָט ער בעטראַכטעט אַלס ני־

דערינגער פון מענער און האָט ערקלערט, אז דיא נאַטור האָט זיי געשאַפען צו דיענען און צו פאָלגען דיא מענער. דארום איז ער ארויסגעטראָטען נעגען פלאַטאָן׳ס פאָרשלאַג צו געבען גלייכע רעכטע און ערציהונג דיא פרויען.

נאָר אזוי וויא זיינע פאָליטישע מיינונגען האָבען איינענטליך נעשפיעלט א קליינע ראָלע אין דער וועלט, וועלען מיר מעהר וועגען דעם דאָ ניט ריידען. מיר וועלען נאָר בעמערקען, אז פיעלע פון זיינע מיינונגען ציינען בלויז, דאס ער איז געווען א קינד פון זיין צייט און האָט זיך ניט געקענט בעפרייען פון איהר איינפלוס.

דיא הויפּט־וויכטיגקייט פון זיין פילאָזאָפיע ליענט אין זיין לאָגיקע, וויא דאס איז שוין בעמערקט געוואָרן. דערמיט האָט ער בעהערשט דיא גאַנצע גייסטיגע וועלט אין פערלויף פון 2000 יאָהר. אין אלע זיינע ווערק איז ער פערבליבען א טיעפער און שטרענגער לאָגיקער. ער האָט זיי געשריעבען נאָך א סיסטעם און, וויא ווייט עס איז איהם נאָר געווען מעגליך, האָט ער זיך געהאַלטען שטרענג אָן זיינע ערשטע לאָגישע אויספיהרונגען, וועלכע וועלען פערבלייבען אן אייבינער מאָנו־מענט פון זיין ריזיגען זשעני און אן אייביגער אינטערעסאַנטער און וויכטיגער געגענשטאַנד פאר געבילדעטע מענשען. אין דער געשיכטע פון פילאָזאָפיע פארנעהמט ער דעם גרעסטען פּלאַץ. אפילו דאָרט, וואו ער האָט א טעות געהאט, וויא ספּעציעל אין זיין לעהרע וועגען מאַטעריע און פאָרמע, מוז מען איהם בעוואונדערן פאר דיא ריזיגע דיינקונגס־קראַפט, וועלכע ער ציינט דערביי ארויס.

יאָ, ניט אומזיסט האָט מען דיזען פרינץ פון פילאָזאָפען פער־געטערט, ניט אומזיסט האָט ער געהאט אזא גוואַלדיגען איינפלוס אויף אלע ציוויליזירטע פעלקער, ניט אומזיסט איז ער געווען א קוואַל פון ליכט און אויפקלערונג.

ברוך ספינאזא

זיין לעבען און זיין פילאָזאָפיע.

פון פיליפּ קראַנץ.

ברוך ספינאָזאַ.

איינליימונג.

ברוך ספינאָזא און שבתי צבי.

אין 17־טען יאָהרהונדערט האָבען צוויי אידען אויפגערודערט א וועלט און געסטראשעט אונטערצוגראָבען דיא אידישע רעליגיאָן, וויא זיא איז פעסטגעשטעלט געוואָרן פון תלמוד.ביידע האָבען גע־שטאמט פון דיא מאראנען, וועלכע עס איז געלונגען זיך צו רעטען פון דיא שרעקליכע אינקוויזיציאָן אין שפאניען און פאָרטוגאל; ביידע זיינען געבאָרען געוואָרען כמעט אין דער זעלבער צייט; ביידע האָבען געקראָגען א אידישע ערציהונג נאָך יענער צייט. האָבען שטו־דירט תלמוד און קבלה; און ביידע זיינען געשטאָרבען אין איין יאָהר.

אָבער זייערע געדאנקען, שטרעבונגען און טהעטיגקייט זיינען געוועזען הימעלוויים איינע פון דיא אנדערע. א טיעפער אָבגרונד האָט זיי אָבגעטהיילט — דער אָבגרונד צווישען פערנונפט און פאנטאזיע, צווישען קריטיק און גלויבען, צווישען פילאָזאָפיע און קבלה, צווישען וויסענשאפט און סתרי תורה. איינער איז געוועזען א טיפער זעלבסט־שטענדיגער דענקער, א שארפער און מוטהיגער קריטיקער, א זשעני, א וויסענשאפטליכער נאָכפאָרשער, א מערקווירדיגער ערעלער און ערהאבענער כאראקטער, א מאן, קען מען זאָגען, מיט לויטער גוטע מעלות, אזא איש ישר ותמים, צו וועמען עס איז שווער צו געפינען א גלייכען אין דער געשיכטע; דער אנדערער איז געוועזען א מיסטיקער פון דער נאטור, אן אונוויסענדער טרוימער, א צודולטער קאבאליסט, א פוסטע קאָפ, א שוועכלינג, א מענש, וואָס איז אזוי צומישט גע־

ווארן, דאס ער האט זיך זאגאר ארויסגעגעבען פאר א משיח אין א פערקערפערונג פון גאט, און וואס האט בעזעסען אזוי ווייניג עהרענ־געפיהל, זעלבסטאכטונג און מוטה, אז ער האט שענדליך פערראטהען זיינע איינענע פערבלענדעטע נאכפאלגער און איז געווארן א משומד, וויא נאר מען האט איהם געסטראשעט צו בעשטראפען פאר זיין משוגענע און אויך שווינדלערישע ראלע פון משיח.

דער לעזער, וואס איז פיעל ווינציג בעקאנט מיט דיא אידי־שער געשיכטע, פערשטעהט שוין אליין, אז מיר מיינען דא ברוך ספינאזא און שבתי צבי.

פראפעסאר גרעטץ בעמערקט גאנץ ריכטיג אין זיין „געשיכטע פון אידען", אז שבתי צבי איז געוועזן גראדע דער היפוך פון ברוך ספינאזא. עס איז ווירקליך שווער צו געפינען 2 מענשען, וואס זא־לען זיך אין אלע בעציהונגען אזוי אונטערשיידען, ווי דער אמסטער־דאמער פילאזאף און דער סמירנער משיח. אויב א מענש פערדיענט איבערהויפט גערופען צו ווערן „געטליכער," זא האט עס ספינאזא זי־כער פערדינט, אבגלייך ער איז פערשטויסען געווארן אפילו פון דיא געבילדעטסטע אידען פון זיין צייט, און ער ווערט נאך ביז היינט צו טאג פערדאמט פון פיעלע ארטהאדאקסען און גייסטליכע. ווערע־רענד שבתי צבי, וועלכער איז ווירקליך פערגעטערט געווארן פון א מאסע אידען, אפילו פון פיעלע געלערנטע אידען אין אמסטערדאם זעלבסט, איז געוועזן א פעררי̇קטער און אויך איינפאך א שארלאטאן. ספינאזא האט געהערט פון דעם פאלשען משיח, וועלכער האט אי־בערגעקעהרט א קורצע צייט א וועלט אין קליין־אזיען, און ער האט נאטירליך בעדויערט, וואס מענשען זיינען נאך אזוי דום און אבער־גלויביש נאכצופאלגען איינעם, וואס זיין ריכטיגער פלאץ אין געוועזן אין א דולהויז; אבער שבתי צבי האט אפילו ניט געהערט פון גרוי־סען פילאזאף, וואס האט געלייגט דעם פונדאמענט פון דער קריטיק איבער דער ביבעל, און ער וואלט אויך ספינאזא'ס שריפטען ניט פערשטאנען, ווען ער וואלט זיי געקענט לעזען.

אבער גרעטץ טהוט אונרעכט דעם גרויסען פילאזאף, צו ווע־מען ער איז איבערהויפט ניט זעהר פריינדליך, ווען ער בעהויפטעט,

ו ספינאָזא האָט געשטרעבט צו פערניכטען דעם תלמודישען גלויי־
ען אזוי וויא שבתי צבי מיט זיין שווינדלער־באנדע.

ספינאָזא איז אייגענטליך קיין מאָל ניט ארוסגעטראָטען
פעציעל געגען אידישען גלויבען. ער האָט נאָר קריטיקירט דיא
יבעל אלס פרייער דענקער און פילאָזאָף, וויא מיר וועלען עס
והען, ווען מיר וועלען ריידען וועגען זיין בעריהמטען „טעאָלאָגיקאָ־
אָליטישען טראקטאט“, פאר וועלכען ער האָט בעזאָנדערס ארויפ־
נצויגען אויף זיך דעם צאָרן פון אלע גלויביגע, קריסטען נאָך מעהר
יא אידען. אויב ער איז געוועזען גערעכט, אָדער אונגערעכט אין אלע
ינע אויספיהרונגען וועגען דיא ביבעל, נאָר עס איז זיכער, אז ער
אָט ניט געדיינקט, ווען ער האָט אפילו געשריעבען זיינע
אפיקורס׳ישע“ ווערק, צו טאָן אירגענד וועלכען שאדען דיא אידען.
ר האָט געשריעבען און געהאנדעלט אין נאָמען פון דער ריינער
אהרהייט, וויא זיין מערקווירדיג קלאָרע קאָפּ האָט עס פערשטא־
נען און זיין ריינער געוויסען האָט עס איהם דיקטירט. דיא אידען
אָט ער אפילו מיט איין בייזען וואָרט ניט אָנגעגריפען. עס איז
יבערהויפּט ניט געלעגען אין זיין רוהיגער און עדעלער נאטור ווע־
ען עס איז צו אטאקירען פערזענליך. ער האָט געליטען און מיים־
ענס געשוויגען מיט אן איבערמענשליכע געדולד; ער האָט געלעבט
ון איז געשטאָרבען וויא א פּראָלעטאריער און א מערטירער. יע־
ענפאלס, דיא אידען האָבען קיין מאָל ניט געליטען פון איהם און
פילו דורך זיין „אפיקורסות און גאָטלאָזיגקייט“, דען זיינע בי־
ערסטע פיינד אין דיא רייהען פון דיא קריסטליכע גלחים און פינ־
טערלינגע האָבען געמוזט צוגעבען, אז ער איז א גייסטיגער ריעז,
זא געניאלער פילאָזאָף וויא אריסטאָטעל. וואָס מעהר אויראָפּא
אָט גייסטיג פּראָגרעסירט, איז ספינאָזא אלץ מעהר פערעהרט גע־
וארן. זיין נאָמען ווארפט דעם העלסטען שיין אויף דיא אידישע
אציאָן. מיט קיינעם פון זייערע גרויסע מענער אין היסטאָרישע
ייטען קענען אידען אזוי פיעל ניט שטאָלצירען, וויא מיט ברוך
ספינאָזא.

אום צו צייגען, אז ספינאָזא האָט ארויסגעוויזען א ביטערקייט

געגען דיא אידען, בעמערקט גרעטץ, אז דער פילאָזאָף האָט מעהר קריטיקירט דעם אלטען וויא דעם נייעם טעסטאמענט. אָבער ווען דאָס זאָל זיין אזוי, קומט עס איינפאך פון דעם, וואָס ספינאָזא האָט נאטירליך בעטראכטעט דיא אידישע ביבעל אלס דעם פונדאַמענט פון דעם קריסטליכען גלויבען און וואָס ער איז מעהר בעקאנט געווען מיט דער אידישער רעליגיעזער ליטעראטור וויא מיט דער קריסטליכער. ניט אומזיסט האָט ער זיינע יונגע יאָהרען פערבראכט אין שטודירען דעם תלמוד און דיא אידישע טהעלאָגיע (חכמת האלהות).

ניין, ספינאָזא האָט ניט געמיינט צו בעקעמפפען דעם יודענטהום. אָבוואָהל ער האָט שארף קריטיקירט דיא ביבעל, מען קען איהם יעדענפאלס ניט שטעלען אויף איין פלאן מיט שבתי צבי אפילו אין זייער ארויסטרעטען געגען תלמודישען יודענטהום. וואָס אנבעלאנגט צו שבתי צבי, וועלכער האָט רואינירט פיעלע פון זיינע פערבלענדעטע אנהענגער און האָט געבראכט שמאך און שאנדע אויף אלע אידען פון זיין צייט, זאָ איז אין זיין ארויסטרעטען געגען תלמוד און שלחן ערוך שולדיג ניט ער אליין, זאָנדערן דיא קבלה, וועלכע איז פון אָנפאנג אָן געווען א פראָטעסט פון מיסטיקער נעגען דיא טרוקענע לעהרען פון דיא תלמודיסטען און רבנים. דיא קבלה איז אימער געווען דער קוואל פון רעליגיעזע שטרייטען און פון סעקטען צווישען אידען.

אָבער וויא פערשיעדען און געגענזעצט ספינאָזא און שבתי צבי זיינען ניט געווען אין אלע בעציהונגען, זיינען זיי דאך ביידע קינדער פון זייער צייט, פראָדוקטען פון דיא אומשטענדען, אונטער וועלכע זיי האָבען זיך געפונען. דאָס מעג שיינען פון ערשטען בליק ווידערשפרעכענד, ווילד און זאָגאר אונגלויבליך, אָבער דאָס ווערט קלאָר, ווען מען בעטראכט נעהענטער דעם צושטאנד פון דיא קולטור־פעלקער אין 17טען יאהרהונדערט.

אום ניט צו פארקריכען צו ווייט אין איינצעלהייטען וועגען דיא געשיכטע פון יענער צייט, ווען מיר דאָ בלויז אָנציינען אויף דיא צוויי געגענזייטיגע בעוועגונגען, וועלכע זיינען דאן אָנ־

געגאנגען זייט ביי זייט. איינע איז געווען א רעאקציאָנערע, וועלכע האָט געשטרעבט אָבצושטעלען דיא ראָד פון רעפאָרמאציאָן, צו פערשטארקען דיא מאכט פון דיא פאפסטען און קעניגע; דיא אנ־דערע איז געווען א פּראָגרעסיווע און זאָגאר א רעוואָלוציאָנערע, דען זיא האָט געשטרעבט צו פערנינפטיגע קריטיק און צו וויסענשאפט־ליכע ענטוויקלונג. דיא רעזולטאטען פון דיזע צוויי בעוועגונגען האָבען זיך בעזאָנדערס ארויסגעוויזען אין אן אויפלעבונג פון אינ־טאָלעראנץ און פון רעליגיעזען מיסטיציזמוס (סתרי תורה) פון איין זייט און אין א רייהע גלענצענדע און וועלט־איבערקעהרענדע צו א זעלטענע גערעטענעס אין מענשען, וועלכע האָבען זיך ארויס־געגעבען פאר פּראָפעטען און זאָגאר משיח׳ס; דער קריטישער גייסט האָט געפיהרט צו א זעלטענע גערעטענעס אין געניאלע דענקערס, וועלכע האָבען ענטוויקעלט פיעלע וויסענשאפטען, בעזאָנדערס אסטראָנאָמיע, מאטעמאטיק, מעכאניק און פיזיק, און אויך אויס־געלייגט א וועג פאר א וויסענשאפטליכע פילאָזאָפיע, ווי גאלילעי, קעפּלער, דעקארט (קארטעזיוס), גיוגענס, לייבניץ, ניוטאָן, האָבבס, לייבניץ, ספינאָזא, טאָריטשעלי, פאסקאל, הארווי א. ז. וו. דאָס זיינען אלץ פאָטערס פון וויסענשאפט, זייערע נעמען זיינען פער־שריעבען מיט גאָלדענע בוכשטאבען אין דער געשיכטע פון פּראָ־גרעס און ציוויליזאציאָן.

אָבער דיא רעליגיעזע רעאקציאָן איז אזוי שטארק געוואָרען און דער מיסטיציזמוס איז אזוי איינגעוואָרצעלט געווען, דאָס אפילו דיא גלענצענדסטע שטערן פון וויסענשאפט זיינען דורך דעם פער־פינסטערט געוואָרען. זעהר וויינינגע פון זיי זיינען געווען פרייע דיינקערס. טראָץ דער איבערקעהרענעס, וואָס זיי האָבען געמאכט אין אסטראָנאָמיע און מעכאניק, זיינען זיי פערבליבען גייסטיגע שקלאווען פון זייער צייט. זיי האָבען מורא געהאט איינצורייסען מיט דער ארמעע פון רעאקציאָנערען און גלחים און האָבען זיך שטילערהייט בעשעפטיגט מיט וויסענשאפטען. דעקארט, וועמען מען רעכענט פאר דעם פאָטער פון וויסענשאפטליכע פילאָזאָפיע, האָט זיך נעבעך געדרעהט אויף אלע זייטען, מען זאָל איהם ניט

בעשולדיגען אין אפיקורסת און ניט ערקלערן פאר אן אטעאיסט. לייבניץ האָט איבערהויפּט געזוכט צו געפינען חן אין דיא אויגען פון דיא רעאקציאָנערען. וואָס אנבעלאנגט צו דעם גרעסטען זשעני פון זיין צייט, אייזיק ניוטאָן, דעם ענטדעקער פון דיא געזעצע פון גראוויטאציאָן (ציציהונגס־קראפט), האָט ער זאָגאר אָנגעשריעבען א פירוש אויף דעם אפּאָקאליפּסיס (דיא ענטפלעקונג און חלומות פון היילינען יאָהאן).

בלויז ספּינאָזא איז דאן געווען אזוי גייסטיג פריי, אז ער האָט געוואגט צו קריטיקירען דיא ביבעל אזוי וויא אן אנדער בוך. אין דיזער בעציהונג איז ער געווען אן אויסנאהמע צווישען אלע פילאָ־זאָפען פון זיין צייט און אויך פון א הונדערט יאָהר נאָך זיין טויט. דארום איז מען אזוי אָנגעפאלען אויף איהם פון אלע זייטען, דארום האָט מען פערבאָטען זיינע ווערק און פערשאָלטען זיין נאָמען, דארום איז ער אויפגעשטאנען, קען מען זאָגען, א גייסטיגען תחית המתים ערשט אין 19טען יאָהרהונדערט, וויא מיר ועלען עס זעהען.

נאָר ווען ער וואָלט ניט געבאָרען געוואָרן אין אמסטערדאם, דיא הויפּט שטאָט פון דער פרייסטער לאנד אין יענער צייט און א צענטער פון בילדונג און פאָרטשריט, זאָנדערן ערגעץ אין טירקיי, פּוילען אָדער אפילו דייטשלאנד, וואָלט זיין שיקזאל געווען א גאנץ אנ־דערער. אויב זיין קלאָרע קאָפּ וואָלט איהם געפיהרט צו קריטיק, וואָלט ער וואהרשיינליך ניט געגאנגען ווייטער פון רמב״ם, וועלכער האָט געזוכט צו פעראייניגען רעליגיאָן מיט וויסענשאפט. פון דער אנדער זייט, ווען שבתי צבי וואָלט געבאָרען געוואָרען ניט אין כמירנא, אין א נעסט פון אזיאטישע אונוויסענהייט און פון קאבאליסטען, זאָנדערן אין אמסטערדאם אָדער אפילו אין פראנק־רייך און איטאליען, וואָלט ער זיכער ניט אזוי צומישט און צודולט געוואָרען זיך ארויסצוגעבען פאר א משיח, ווען ער וואָלט זאָגאר געבליעבען פערטיעפט אין קאבאליסטישע חלומות.

דאָ זעהען מיר קלאָר דיא ווירקונג פון ארומיגע אומשטענדען אויף דיא ענטוויקלונג און האנדלונגען פון מענשען. דיא אומשטענ־דען פאָרמולירען דעם כאראקטער פון יעדען מענשען. דיא זעלבע

פעהיגקייטען קריעגען גאנץ אנדערע ווענדונגען און א גאנץ פער־שיעדענעם אויסוועג אונטער דעם איינפלוס פון דיא אומשטענדען, אונטער וועלכע מענשען ווערען געבאָרען און ערצויגען. עס איז געוועזן א גליק פאר דיא מענשהייט, וואָס ספינאָזא איז געבאָרען און ערצויגען געוואָרען אין אמסטערדאם; עס איז געוועזן אן אונגליק פאר פיעלע אידען און א שאנדע פאר כל ישראל, וואָס שבתי צבי איז געבאָרען און ערצויגען געוואָרען אין טירקיי. ווען עס וואָלט געוועזן פערקעהרט, וואָלטען מיר ניט געהאט א ספינאָזא און ניט א שבתי צבי.

גראדע האָט עס געטראָפען, אז אין איין צייט האָבען צוויי אידען פערקערפערט דיא צוויי געגענגעזעצטע ריכטונגען פון 17טען יאָהרהונדערט: ספינאָזא — דיא וויסענשאפטליך־פילאָזאָפישע ריכטונג, שבתי צבי — דיא מיסטיש־רעליגיעזע ריכטונג. עס איז אָבער ניט געוועזן א צופאל, וואָס אידען האָבען פערזאָניפיצירט דיזע ריכטונגען; דען נאָר א טיעפער אידישער דענקער, וואָס איז פערשטויסען געוואָרען פון זיינע ברידער און איז געקומען אין פערבינדונגען מיט פרייגעזאָנענע קריסטען און מיט גרויסע גע־לעהרטע און פילאָזאָפען, האָט זיך געקענט אוועקטראָגען אויף דיא פליגלען פון פרייען גייסט אזוי וויט און לעבען אין א וועלט פאר זיך, וויא ספינאָזא האָט עס געטאָן; און נאָר א צודולטער אידישער טרוימער, וואָס איז ארומגערינגעלט געוועזן פון קאבאליסטען, האָט געקענט ארויסטרעטען אלס משיח און געפינען אנהענגער ניט נאָר צווישען אידען, זאָנדערן אויך אפילו צווישען קריסטען און מאָ־האמעדאנער, וויא דאָס איז געוועזן דער פאל מיט שבתי צבי.

עס קלינגט וויא א ביטערע איראָניע, ווען מען פערגלייכט דעם לעבען און דיא אויפטואונגען פון דיזע צוויי אידען, וועלכע שטעלען פאָר צוויי בעזונדערע וועלטען, און עס ווערט זעהר טרוי־עריג אויפ'ן הארצען, ווען מען לעזט דיא געשיכטע, אז איינער, דער געניאלער דענקער און א שטאָלץ פאר אידען, איז פערפאָלגט און פערשאָלטען געוואָרען פון זיינע ברידער, און דער צווייטער, א פוסטער טרוימער און פאלשער משיח, איז איינפאך פערגעטערט

געוואָרען פון מאסען מענשען. אָבער דער טרויער ווערט אומגעוואנ־
דעלט אין פריידע, ווען מען בערעכענט, וויא דיא מענשהייט האָט
פראָגרעסירט אין דיא לעצטע 200 יאָהר, אז ספינאָזא ווערט פער־
עהרט פון אלע דענקענדע מענשען און אזא שבתי צבי איז געוואָרען
אן אונמעגליכקייט.

מיר וועלען איצט איבערגיין צו א בעשרייבונג פון ספינאָזא'ס
לעבען און צו אן ערקלערונג פון זיין פילאָזאָפיע. וועגען שבתי
צבי וועלען מיר ריידען אין אן אנדער ביכעל.

I.

ספינאָזא'ס יוגענד און אידישע ערציהונג.

ברוך ספינאָזא איז געבאָרען געוואָרען אין אמסטערדאם דעם 24 אָקטאָבער 1632. זיינע עלטערן זיינען געקומען פון שפאניען אָדער פּאָרטוגאל. מען ווייס פון זיי גאנץ ווייניג, דען דיא פאמיליע האָט זיך ניט אויסגעצייכענט ניט מיט תורה און ניט מיט רייכטהום. זיי זיינען וואהרשיינליך געווען קליינע הענדלער. לויט נאָך דעם נאָמען (אייגענטליך: עספינאָזא), האָט דיזע פאמיליע אמאָל גע־וואָהנט אין א שטעטעל מיט דעם זעלבען נאָמען אין דער אומ־געגענד פון דער שטאָט בורגאָס. ספינאָזא האָט יעדענפאלס גע־קענט ריידען און שרייבען שפאניש, דען זיין ערשטען פּראָטעסט געגען דעם בעשלוס איהם ארויסצושיקען פון אמסטערדאם האָט ער אָנגעשריעבען אין שפאניש.

פון זיינע קינדערשע יאָהרען ווייסען מיר ניט מעהר, אז מען האָט איהם אָבגעגעבען אין דער אידישער שולע, וועלכע איז גע־גרינדעט געוואָרען אין 1639 פון פּאָרטוגעזער אידען און איז געווען אונטער דער אויפזיכט פון דיא דאָרטיגע דריי גרעסטע רבנים שאול מאָרטעירא, יצחק אבוהב און מנשה בן ישראל. דיא שולע איז געווען צוטהיילט אין 7 קלאסען. אין דיא העכערע קלאסען האָט מען געלערנט ניט נאָר תלמוד, זאָנדערן אויך אידישע פילאָ־זאָפיע און ליטעראטור. ספינאָזא האָט געענדיגט אלע קלאסען און איז גערעכענט געווען פאר איינעם פון דיא בעסטע שילער.

דיזע לעהרערס זיינען ניט נאָר געווען בעוואוסטע תלמודיסטען, זאָנדערן האָבען אויך שטודירט פילאָזאָפיע און שפּראכען. מנשה בן ישראל האָט געקענט עטליכע שפּראכען, דארונטער אויך דיא לא־טיינישע. אלע זיינען זיי געווען געבילדעטע פּאָרטוגעזער אידען.

דער בעריהמטעסטער פון זיי איז מנשה בן ישראל, אָבער ניט אזוי
דורך זיינע קענטניסע, וויא דורך זיין פּאָליטישע טהעטיגקייט.
אז מען זאָל ארייןלאָזען אידען אין ענגלאנד. א געוויסע צייט פון
זיין לעבען האָט ער זיך אין גאנצען אָבגעגעבען צו העלפען זיינע
פערפאָלגטע ברידער דורך עמיגראציאָן נאָך ענגלאנד. וויא בע־
וואוסט, האָט ער נאָך לאנגע ביטעס ביי דעם ענגלישען פּארלאַ־
מענט און נאָך פערהאנדלונגען מיט דער ענגלישער רעגיערונג ענד־
ליך אויסגעפיהרט זיין הויכען ציעל, און זייט דאן מעגען אידען
וואָהנען אין ענגלאנד. דורך דעם האָט ער זיך אויך בעקענט מיט
פיעלע קריסטליכע געלעהרטע און שטאאטסמענער, וועלכע האָבען
איהם זעהר געאכטעט.

צוליעב דיזע פּאָליטישע טהעטיגקייט האָט מנשה בן ישראל
ניט געקענט זיך אריינמישען פיעל אין דיא אינערליכע אנגעלעגענ־
הייטען פון דער אמסטערדאמער קהלה, דיא וויכטיגסטע און איינ־
פלוסרייכסטע אין יענער צייט. ווען איבעראל האָט מען נאָך באר־
באריש פערפאָלגט דיא אידען און ווען דיא אינקוויזיציאָן האָט
געברענט איהרע אָפּפער. אָבער זיין אריינמישונג וואָלט גאָר ניט
געהאָלפען ספּינאָזא'ן, וועמעס קריטישער גייסט האָט זיך ארויס־
געוויזען נאָך, ווען ער איז אלט געווען א יאָהר פופצעהען אויב ניט
פריהער. דען טראָץ זייער וועלטליכער בילדונג, זיינען דיא פּאָרשטע־
הער פון דער אמסטערדאמער קהלה געווען זעהר ענגע אָרטהאָדאָק־
סען. זיי האָבען זיך שטרענג געהאלטען אָן יעדען בוכשטאב פון
תלמוד, פון שלחן־ערוך און פון דיא אנערקענטע קאָמענטאטאָרס.
דיא שרעקליכע פערפאָלגונגען, וואָס דיא שפּאנישע אידען האָבען
געליטען, האָבען געצוואונגען דיא יעניגע וועלכע עס איז געלונגען
זיך צו רעטען פון דער אינקוויזיציאָן, צו האלטען זיך פעסט אָן
יעדע תלמודישע פאָרשריפט און זיך אָבצוטרייסלען מיט שרעק
פון יעדע ענדערונג אין זייערע רעליגיעזע מנהגים. זיי זיינען גע־
ווען פרום מיט'ן גאנצען הארצען, אָבער אויך פאנאטיש און יעדענ־
פאלס ניט טאָלעראנט. אויך זיינען זיי געווען גענייגט צו מיסטי־
ציזמוס און האָבען הויך געשעצט דיא קבלה. אפילו מנשה בן

ישראל איז געווען א מיסטיקער און האָט געגלויבט, אז אין דיא קאבאליסטישע ביכער געפינען זיך ווירקליך געטליכע סודות. איינע פון דיא אורזאכען, ווארום ער האָט אזוי שטארק געארבייט מען זאָל ערלויבען אידען זיך צו בעזעצען אין ענגלאנד, איז געווען, וויא בעוואוסט, זיין מיסטישער גלויבען, אז משיח וועט נאָר קומען ער־לייזען זיין פאָלק ערשט דאן, ווען דיא אידען וועלען זיין צושפּרייט איבער אלע לענדער. נאָך נייע רעכנונגען פון קאבאליסטען האָט משיח געזאָלט קומען אין 1666, און מנשה בן ישראל האָט מורא געהאט, אז אויב אידען וועלען זיך ניט בעזעצען אין ענגלאנד, וועט דיא ערווארטעטע ערלייזונג ניט קומען. אין דער פּעטיציאָן, וואָס ער האָט דערלאנגט דעם ענגלישען פּארלאמענט אין 1657, האָט ער אָנגעגעבען דיזע מיסטישע האָפנונג אויף משיח׳ס קומען אלס איי־נעם פון דיא ארגומענטען, ווארום מען דארף אריינלאָזען אידען אין ענגלאנד. און קריסטען זיינען אליין געווען אזוי דורכגעדרונגען מיט א בלינדען גלויבען און מיט מיסטיציזמוס, דאָס זיי האָבען ניט נאָר אנערקענט דיזען ארגומענט אלס אן ערנסטען, זאָנדערן האָבען אויך געגלויבט, אז דער אָנקומען פון א אידישען משיח איז גאנץ נאָהענט.

יעדענפאלס האָט מנשה בן ישראל בעטראכטעט יעדע אָב־טרעטונג פון דיא אָנגענומענע רעליגיעזע פאָרמאליטעטען, יעדע פרייע פערטייטשונג פון א וואָרט אין תלמוד אָדער אפילו אין דער קבלה פאר א געפעהרליכע אפּיקורסות. אין דיזער בעציהונג האָט ער זיך א האָאר ניט אונטערשיידעט פון דיא פערביסענסטע און ענגהערציגסטע אָרטהאָדאָקסישע רבנים. דיא פערפאָלגונגען האָבען נאָר ערביטערט דיא הערצער אפילו פון דיא געבילדעסטע שפּאַ־נישע אידען; דיא קאטוילישע אינטאָלעראנץ, וועלכע האָט מעגליך געמאכט דיא אינקוויזיציאָן מיט דיא אָטאָ־דא־פעס, האָט ליידער ניט ארויסגערופען טאָלעראנץ צווישען אידען, פארקעהרט, זיי זיי־נען געוואָרען פאנאטישער, און יעדען איינעם, וואָס האָט זיך נאָר ערלויבט אויסצודריקען עפּעס א פרייען געדאנק אין רעליגיעזע זאַ־כען, האָבען זיי ניט נאָר בעטראכטעט פאר אן אפּיקורס, זאָנדערן

איינפאך פאר א פערדעטהער צום כלל ישראל, צום גאנצען יודענ־טהום. זייער טרייסט האָבען זיי געזוכט אין דער קבלה און אין האָפנונגען אויף משיח'ס צייטען.

דערמיט ערקלערט זיך, ווארום אפילו דיא בעסטע פאָרשטעהער פון דער אמסטערדאמער קהלה זיינען געוועזן מיסטיקער און קאבא־ליסטען און ווארום אלע האָבען זיך אָבגעטרייסעלט פון דיא צוויי פרייע דענקער, אוריאל אקאָסטא און ברוך ספינאָזא, און זיי אריינ־געלעגט אין חרם.

ספינאָזא האָט גאנץ גוט געוואוסט, וואָס פאר א ביטערן סוף אוריאל אקאָסטא האָט געהאט פאר זיינע פרייע געדאנקען, פאר זיין ארויסטרעטען געגען דיא אָרטהאָדאָקסען (וויא בעוואוסט, האָט אקאָסטא געענדיגט מיט זעלבסטמאָרד אין 1640 יאָהר נאָכדעם וויא מען האָט איהם א צווייטען מאָל אריינגעלייגט אין חרם). עס איז מעגליך, אז ער איז, אלס 8 יעהריגער אינגעל, שוין געוועזן אין דער סינאגאָגע, ווען מען האָט געצוואונגען דעם אונגליקליכען אקאָסטא צו טאָן תשובה נאָך דעם צווייטען חרם. נאָר דאָס האָט איהם דאָך ניט אָבגעשראָקען. נאָך ווען ער איז געזעסען אויף דער באנק אין דער ישיבה און האָט געלערנט תלמוד צוזאמען מיט זיינע חברים ביי רבי שאול מאָרטעירא, האָבען זיך שוין אין זיין קאָפּ געדרעהט פרייע געדאנקען און אין זיין הארץ האָט זיך אריינגע־גנב'עט צווייפעל, דער פאָטער פון קריטיק. וואָס ער האָט גע־דענקט און געפיהלט, וואָס פאר א קאמפף ער האָט דורכגעמאכט מיט זיך זעלבסט ביז ער איז אָפען ארויס מיט זיין קריטיק געגען דיא ביבעל, דאָס וויים מען ניט, וויל ער האָט ליידער וועגען זיך זעלבכט כמעט גאָר ניט געשריעבען און האָט וועגען דעם אויך ניט דערצעהלט. ער איז געוועזן מערקווירדיג בעשיידען, האָט ניט געזוכט זיך צו מאכען א נאָמען און האָט אויסגעמיידעט יעדע זאך, וואָס האָט איהם געקענט שטערען אין זיינע מחשבות. אין דער אויסאר־בייטונג פון זיין פילאָזאָפישער סיסטעם. אין דיא בריעף צו זיינע פריינד און געלעהרטע האָט ער אויך נאָר געשריעבען וועגען פילאָ־זאָפישע און וויסענשאפטליכע פראגען אָדער וועגען זיינע ווערק.

זעהר זעלטען האָט ער בעריהרט עפּעס פון זיין פּריוואטלעבען. זיין בעשיידענהייט איז אזוי ווייט געגאנגען, דאָס ער האָט אָנגעזאָגט זיינע פריינד, אז אפילו דיא ווערק, וואָס וועלען ערשיינען נאָך זיין טויט, זאָלען ניט טראָגען זיין נאָמען.

אין איין אָרט פון זיין „טעאָלאָגיקאָ־פּאָליטישען טראקטאט" בעמערקט ער: „איך שרייב דאָ ניט עטוואָס אזעלכעס וואָס איך האָב ניט איבערגעטראכט לאנג פריהער. אָבוואָהל אין מיין יוגענד האָט מען מיך געלערנט אָנצונעהמען דיא געוועהנליכע מיינונגען וועגען דיא היילינע שריפטען, בין איך דאָך געצוואונגען געווען זיך אָפּצוזאָגען פון זיי."

יערענפאלס איז ער שוין צו 20 יאָהר געווען א זעלבסטשטענ־דיגער דענקער און האָט ביי זיך אין קאָפּ געהאט דיא הויפּט־גע־דאנקען פון זיין פילאָזאָפיע. וויא ווייט מען קען דערגיין פון זיינע בריעף און פון זיינע ווערק, דארף מען אָננעהמען אז דיא ערשטע, וואָס האָבען איהם ארויפגעפיהרט אויף א קריטישען וועג, זיינען גראדע געווען דיא צוויי גרעסטע אידישע דענקערס און פערעהרטע לעהרערס, דער רמב"ם (משה מאימאָניד) און אבן עזרא. זיין אונ־ערזעטליכע שטרעבונג צו קענטשאפט האָט איהם געטריעבען צו שלינגען אלע אידישע ווערק, וועלכע ער האָט נאָר געקענט קריעגען. נאָך אלס אינגעל האָט ער שטודירט דיא ווערק פון רמב"ם און פון אבן־עזרא, וועלכע ווערען נאָך יעצט בעטראכט פון שטרענגע תלמודיסטען פאר אפּיקורסישע. דיא חקירות פון רמב"ם צו פערשי־טען דעם אָבגרונד צווישען רעליגיאָן און וויסענשאפט — חקירות וועלכע זיינען מיט דער צייט אָנגענומען געוואָרען פון שפּאנישע און פּאָרטוגעזער אידען אלס א טהייל פון אידישען גלויבען, וואָס מען טאָר ניט קריטיקירען — האָבען אין ספּינאָזא'ס שארפען און דענקענדען קאָפּ נאָר ארויסגערופען צווייפעל און קריטיק. דאָרט וואו מאימאָניד האָט זיך געסטארעט צו פערגלעטען א ווידערשפּרוך און צו צייגען דיא ריכטיגקייט פון ביבלישע בעהויפּטונגען, דאָרט האָט

ספינאָזא געפונען בעווייזע פאר זיינע פרייע געדאנקען.*) אין זיין „טעאָלאָגיקאָ־פּאָליטישען טראקטאט״ טרעט ספינאָזא ארויס זעהר שארף געגען מאימאָניד׳ס פילאָזאָפיע. אבן־עזרא, וועלכער איז געוועזען דער פרייעסטער דענקער פון זיין צייט און האָט זיך ערלויבט פיעלע פרייהייטען אין זיין פירוש, האָט נאָך מעהר געווירקט אויף ספינאָזא׳ס קריטישע קאָפּ. דיא קריטיק, וועלכע אבן־עזרא האָט געזוכט צו פערדעקען מיט א דונקעלע שפראך, האָט ספינאָזא שנעל פערשטאנען.

נאָר ווער עס האָט ניט ארויפגעפיהרט דעם יונגען דענקער אויף א קריטישען וועג, זיכער איז עס, אז ער האָט זיין צווייפעל צו־ערשט אויסגעדריקט אין געוויסע פראגען, וועלכע ער האָט גע־שטעלט זיין געאכטעטען לעהרער, רבי שאול מאָרטעירא. מען זאָגט, אז איהם איז דאן געוועזען פופצעהן יאָהר און אז מאָרטעירא איז שטארק ערשטוינט געוואָרען צו הערען אזעלכע פראגען פון א יינ־געל. ליידער ווייס מען גאָר ניט, וואָס פאר אן אנטוואָרט דער רבי האָט געגעבען דעם שילער. וואהרשיינליך האָט ער איהם אָנגע־זאָגט מעהר ניט צו טראכטען וועגען אזעלכע ענינים און צו גלויבען אין אלעס וואָס דיא חכמים האָבען געזאָגט.

---

*) וועגען דיא לעהרע און אויפטואונגען פון רבי משה מאַימאָ־ניד, וויא אויך וועגען דעם בּיםערען קאַמפּף, וואָס ער האָט ארויסגע־רופען מיט זיינע שריפטען צווישען אידען, זעהט ב. פייגענבוים׳ס „לעבענסבעשרייבונג פון רמב״ם,״ ארויסגעגעבען פון דער אינטערנא־ציאָנאלער לייברערי פּובּלישינג קאָמפּאניע.

II.

ספינאָזא'ס לאַטייניִשער לעהרער און ראָמאַן.

נאָר ארום דער צייט האָט דער יונגער דענקער געקראָגען אַנ־דערע לעהרערס. שטרעבענדיג צו קענען וואָס מעהר, האָט ער אויך אָנגעפאנגען צו לערנען דיא לאטייניִשע שפּראך, וועלכע איז דאן נויטווענדיג געווען פאר יעדען געבילדעטען מאן, דען אלע פילאָזאָ־פישע און וויסענשאפטליכע ווערק זיינען אין איהר געשריעבען געוואָרען. לאטיין איז נאָך געווען דיא וועלט־שפּראך אין 17טען יאָהרהונדערט, און אלע געבילדעטע אידען האָבען מעהר אָדער וויניגער געלערנט דיזע שפּראך. דארום האָט קיינער ניט געשטערט ספינאָזא'ן צו לערנען לאטיין, ווען ער איז נאָך געווען אין דער ישיבה.

אָבער גראדע האָט עס געטראָפען, אז זיין לאטייניִשער לעה־רער איז געווען א געוויסער דאָקטאָר וואן־דען־ענדע, וועלכער איז אויך געווען א פריי־געזאָנענער מאן. זיינע שילער האָט ער ניט נאָר געלערנט דיא לאטייניִשע גראמאטיקע, זאָנדערן האָט זיי אויך בע־קאנט געמאכט מיט דיא בעסטע פילאָזאָפישע ווערק פון דיא דענקער, וועלכע האָבען געקעמפּפט געגען דעם קאטאָליציזמוס און דיא פּאפּסטען אין דער צייט פון רענעסאנס (דאָס הייסט אויפלע־בונג), ווען דיא גריכישע פילאָזאָפיע האָט אויפגערודערט די מוחות און האָט געפיהרט צו דער רעפאָרמאציאָן אין 16־טען יאָהרהונ־דערט. ספּעציעל האָט ער איבערגעגעבען זיינע שילער דיא פילאָזאָ־פיע פון דעקארט און דיא ענטדעקונגען וואָס זיינען געמאכט גע־וואָרן אין וויסענשאפטען. דאָס האָט ער אלץ געטאָן אין דער שטיל, אז מען זאָל איהם ניט בעשולדיגען אין אפּיקורסות. אָבער שליסליך איז מען דאָך דערגאנגען, אז ער „פערדארבט דיא מוחות פון זיינע שילער", און „שטופּט זיי אין דיא נעגעל פון טייוועל". וויא דיא גייסטליכע האָבען עס ערקלערט. דער סוף איז געווען, אז וואן־דען־

ענדע איז פערשריעען געוואָרען פאר אן אטעאיסט און אז ער האָט געמוזט פערלאָזען אמסטערדאם, דען ער איז געבליבען אָהן שילער און אָהן ברויט.

דיזער פרייער לעהרער האָט געהאט א בעזאָנדערס גרויסען איינפלוס אויף ספינאָזא'ן. דורך איהם איז דער יונגער דענקער בע־קאנט געוואָרן מיט א נייע וועלט, מיט דיא פילאָזאָפען און גע־לעהרטע פון דער ניט־אידישער וועלט, מיט דיא חכמות אומות העולם.

מען האָט דערצעהלט, אז ספינאָזא האָט זיך נאָך פערליעבט אין דער איינציגער טאָכטער פון זיין לאטיינישען לעהרער. ספי־נאָזא'ס ערשטע ביאָגראפען האָבען וועגען דעם איבערגעגעבען א גאנצע ראָמאנטישע געשיכטע, און אלע אנדערע האָבען עס נאכ־הער ווידערהאָלט (אוערבאך האָט זאָגאר אָנגעשריעבען א ראָמאן, אין וועלכע ספינאָזא שפיעלט דיא ראָלע פון א העלד) מיט איינ־צעלהייטען, וויא דיזע געלעהרטע טאָכטער פון וואן־דען־ענדע האָט שליסליך פערוואָרפען דיא שטילע ליעבע פון דעם אָרימען פילאָ־זאָף און האָט חתונה געהאט מיט א דייטש, אן אנדער שילער פון איהר פאָטער, ווייל דער לעצטער האָט איהר געשאָנקען א ווערטה־פאָלען האלזבאנד.

אָבער אלע ליעבהאָבער פון ראָמאנען האָבען זיך געמוזט אָב־זאָגען פון דיזע געשיכטען, ווען דער האָלענדער וואן־בלאָטען האָט געפונען אין דיא ארכיוען פון אמסטערדאם א ריכטיגען דאָקו־מענט, וועלכער צייגט, אז ווען ספינאָזא האָט שוין געמוזט פער־לאָזען אמסטערדאם נאָך דעם חרם אויף איהם, איז זיין "געליעבטע" אלט געווען בלויז 12 יאָהר. זיא האָט חתונה געהאט צו 27 יאָהר אין 1671, מיט 6 יאָהר פאר דעם פילאָזאָף'ס טויט.

עס איז אונמעגליך אָנצונעהמען, אז אזא ערנסטער יונגער מאַן און טיעפער דענקער, וויא ספינאָזא איז געווען, זאָל זיך קע־נען פערליעבען אין א 12־יעהריגע מיידעל. איבערהויפּט גראמט זיך גאר ניט ליעבע צו פרויען מיט איהם: ער איז צופיעל געווען פער־טיעפט אין זיינע אייגענע געדאנקען, אין זיין פילאָזאָפיע, און

האָט צופיעל געהאט צו ליידען אי פון א געירש'ענטע קראנקהייט — דיא שווינדזוכט, וועלכע האָט איהם פריהצייטיג אריינגעיאָגט אין קבר — אי פון זיינע פיינד — דיא גרויסע ארמעע פון גייסט־ליכע — אי פון נויט. דען דיזער עדעלער דענקער האָט זיך שטענ־דיג אָפּגעזאָגט פון פּענסיאָנען און פון דער שטיצע פון זיינע פריינד און האָט געלעבט פון זיין אייגענע שווערע און ניט געזונטע ארבייט — דיא ארבייט פון א שלייפער פון אָפּטישע גלעזער.

אין זיין הויפּט־ווערק — „דיא עטיקע“ — פּרעדיגט ער גאנץ שטארק, אז מענשען דארפען זעהען צו לעבען אין ריינע פערגעני־גען אויף דער וועלט; אָבער אליין האָט ער עס ניט פּראקטיצירט אין דער איינזאמקייט און ארמוטה, אין וועלכע ער האָט געלעבט. זיינע פערגעניגען זיינען נאָר געווען גייסטיגע, זיין גאנצער גענוס פון לעבען איז בעשטאנען אין ליעבע צו וואהרהייט און וויסענ־שאפט. מיט פרויען האָט ער יעדענפאלס קיין פערקעהר געהאט. דאָס גיבען צו אלע זיינע ביאָגראפען.

III.

דעקארט און ספינאָזא.

פון ניט־אידישע דענקערס האָט דעקארט געהאט דעם גרע־סטען איינפלוס אויף ספינאָזא'ן. א געוויסע צייט האָט מען ספינאָזא'ן געהאלטען פאר א קארטעזיאנער (א נאָכפאָלגער פון דעקארט'ס פילאָזאָפיע), אָבוואָהל ער איז גאנץ שנעל ארויסגע־טראָטען געגען פיעלע אויספיהרונגען פון דיזען געניאלען פראנצויז. וועלכער ווערט מיט רעכט גערעכענט פאר דעם „פאָטער פון דער נייער פילאָזאָפיע".ביידע האָבען געזוכט דיא וואהרהייט אויף דעם גרונד פון ריינע פערנונפט; ביידע האָבען געזוכט דעם שלי־סעל צו דיא געהיימניסע פון דער נאטור ניט אין נסים און הייליגע ביכער, זאָנדערן אין וויסענשאפטליכע נאָכפאָרשונגען; ביידע האָ־בען געהאט טיעפע מאטעמאטישע און קריטישע קעפ.

דעקארט איז געווען איינער פון דיא גרעסטע זשעניען פון זיין צייט. ער האָט געשאפען דיא אנאליטישע געאָמעטריע און האָט זעהר פיעל אויפגעטאָן אין דער נאטורוויסענשאפט. זיין פילאָזאָ־פיע האָט ער אָנגעפאנגען מיט א צווייפעל אין אלעם ארום איהם, אום צו האָבען א פרייען גרונד פאר זיינע ווייטערע אויספיהרונגען. נאכדעם וויא ער האָט אָנגעוויזען, אז מען קען צווייפלען אפילו אין דער עקזיסטענץ פון גאָט און אז מען קען פאָלגליך ניט גלויבען אין דער עקזיסטענץ פון יעדער זאך, האָט ער ערקלערט, אז עפּעס עקזיסטירט דאָך, וויינינגסטענס דער געדאנקען, דען אפילו אין דער צייט, ווען מיר זאָגען, אז מיר צווייפלען, דענקען מיר דאָך. פון דיזען פונקט, וועלכער איז בעגרינדעט אויף אונזער פערנונפט, אויף אונזער פעהיגקייט צו דענקען, האָט ער שוין געצויגען פיעלע וויכ־טיגע שליסע, וועגען וועלכע מיר קענען דאָ ניט ריידען, דען דאָס וועט אונז צו ווייט אראָפּפיהרען פון אונזער ענין.

ספינאָזא האָט ניט נאָר גרינדליך שטודירט דעקארט'ס פילאָ־

זאָפיע און איבערגעגעבען איהר אינהאלט אין זיין ערשטע געדרוקטע ווערק „דיא גרונדלאגען פון קארטעזיאניזמוס“. זאָנדערן איז נאָך אוועק פיעל ווייטער און אָפענער אין זיין קריטיק. ער האָט מיט דאנקבארקייט דערמאָנט אָן דעם, אז אין דעקארט'ס ווערק האָט ער געפונען א קוואל פון אלגעמיינע אויפקלערונג און פון וויסענשאפט; אָבער ער איז אין דער ווירקליכקייט קיין מאָל ניט געוועזען א שילער פון דיזען פילאָזאָף און האָט איהם אויך גלייך פון אָנפאנג קריטיקירט. אין זיינע ווערק האָט ער דייטליך ערקלערט, אין וועלכע פונקטען ער שטימט ניט מיט זיין פאָרגעגנער און געוויסערמאַסען לעהרער.

נאָר דיזע צוויי גייסטיגע ריזען האָבען זיך בעזאָנדערס שטארק אונטערשיידעט אין זייערע כאראקטערע. דעקארט האָט ניט געהאט געגנוג מוטה ארויסצוטרעטען אָפען געגען דיא קירכע. ער האָט אויך אויסגעמיידעט צו בעריהרען אזעלכע פונקטען, וועלכע האָבען איהם געקענט פערשאפען אונאנגענעהמקייטען און ארויפציהען אויף איהם בעשולדיגונגען אין אפיקורסות און אטהעאיזמוס. אין זיין פורכט פאר דיא פערפאָלגונגען פון דער קאטאָלישער קירכע איז ער אזוי ווייט געגאנגען, אז ער האָט ערקלערט, דאָס יעדער דארף זיך האלטען אָן דער רעליגיאָן, אין וועלכער ער איז ערצויגען געוואָרן.

ספינאָזא אָבער האָט ניט געקענט מאכען אזעלכע פשרות מיט זיין געוויסען. איין מאָל האָט ער אנערקענט עטוואָס פאר ריכטיג, האָט ער עס שוין ניט געוועלט און ניט געקענט אומגעהן מיט דריידלעך. זיינע איבערצייגונגען זיינען געוועזען פאר איהם אזוי טהייער און הייליג, אז ער האָט ניט געקענט אפילו איין מינוט האנדלען געגען זיי. „ספינאָזא“, ערקלערט פראָפעסאָר גרעטץ גאנץ ריכטיג, „איז געוועזען אזא פעסטער מאָראלישער כאראקטער, וויא א טיעפער דענקער“. עס איז געוועזען אונמעגליך פאר איהם אָבצוטהיילען טהעאָריע פון פראקטיק, צו האלטען אירגענד וואָס פאלש אין טהעאָריע און דאָך אָנצונעהמען עס אין דער פראקטיקע אויס פורכט, געוואָהנהייט אָדער נוצען. ער איז געוועזען גאנץ אנדערס גע-

שאפען וויא זיין געאכטעטער לעהרער דעקארט. וועלכער האט צו־ריקגעהאלטען פון דער קירכע דעם פאקעל פון וואהרהייט וואס ער האט אנגעצונדען, וועלכער האט געמאכט אן אונטערשיעד צווישען טהעאָריע און פראקטיקע, אום אויסצומיידען א צוזאמענשטויס מיט דער קירכע, און וועלכער האט, צום ביישפיעל, געמאכט א רייזע צו דער הייליגער מאריע פון לאָרעטא, אום זיין פילאָזאָפישע סיסטעם זאָל האבען אן ערפאָלג, טראָץ איהרע אפיקורס'ישע שטרעבונגען. ספינאָזא האט געהאלטען, אז יעדע האנדלונג דארף זיין א'ן אמת'ער שפיגעל פון פערשטאנד. ווען ער האט מעהר ניט נעקענט געפינען וואהרהייט אין דער אידישער רעליגיאָן, האט ער זיך שוין ניט געקענט צווינגען צו פאָלגען איהרע פאָרשריפטען. ער האט אויפגעהערט צו געהן אין שול, האט ניט געהאלטען שבת און יום־טובים און האט אויך געגעסען טריפה.“

IV.

דער חרם.

דער ערשטער אויסוועטיגער צייכען פון ספינאָזא'ס אונצו־פרידענהייט מיט דער אידישער רעליגיאָן און פון זיינע פרייע גע־דאנקען איז געווען, דאָס ער האָט אויפגעהערט צו געהן אין סי־נאגאָגע. דאָס האָט נאטירליך ניט געקענט פארבייגעהן אונבע־מערקט. דיא פאָרשטעהער פון דער אמסטערדאמער קהלה האָבען עס זעהר בעדויערט, ווייל זיי האָבען געהאָפט, אז אזא פעהיגער יונגער מאן וועט מיט דער צייט ווערן א וויכטיגער תלמודיסט און א שטיצער פון דער אידישער רעליגיאָן. דיא רבנים האָבען איהם צוערשט געשטראָפט און געזוכט איינצוריידען מיט גוטען, אז ער זאָל זיין פרום. נאָר באלד האָבען ספינאָזא'ס צוויי געוועזענע חברים איבערגעגעבען דיא רבנים, אז ער האָט אין א געשפרעך מיט זיי קריטיקירט דיא ביבעל און געלייקענט געוויסע פונקטען פון דער אידישער רעליגיאָן. דאן האָט מען איהם גלייך גערופען צו א פערהער.

צווישען דיא אויספרעגערס האָבען זיך אויך געפונען זיינע תלמודישע לעהרערס, דיא הויפט־רבנים מאָרטעירא און אבוהב (מנשה בן ישראל איז דאן געווען אין לאָנדאָן), וועלכע האָבען גע־האָפט אויף איהם צו ווירקען; נאָר ער האָט ערנסט און מוטהיג געגעבען אזעלכע אנטוואָרטען, אז מען האָט בעשלאָסען איהם צו געבען א מאָנאט צייט אויף חרטה, זאָנסט וועט מען איהם אריינ־לייגען אין חרם. אין פערלויף פון דיזען מאָנאט האָט מען איהם פערבאָטען צו האָבען אירגענד וועלכען פערקעהר מיט דיא מיט־גלידער פון דער געמיינדע. מען וואָלט געגען איהם גלייך שטרענג געהאנדעלט, ווען דיא פאָרשטעהער פון דער קהלה וואָלטען ניט געוועלט אויסמיידען אזא גרויסען סקאנדאל וויא מיט אקאָסטא.

מען האָט געהאָפט, אז דער יונגער מאן וועט בעסער ווערן, דען

קיינע אנדערע חטאים אויסער זיין פרייען דענקען האָט מען געגען איהם ניט געפונען. ער איז געווען געאכטעט פאר זיינע גוטע מדות און עהרליכע אויפפיהרונג. ווייטער איז ער אייגענטליך ניט ארויסגעטראָטען אין דער עפענטליכקייט מיט זיינע מיינונגען. מען האָט אויך מורא געהאט, אז ווען מען וועט איהם פערשטויסען פון דער געמיינדע, וועט ער גאָר איבערגעהען צום קריסטענטהום. דיזע פורכט איז ארויסגערופען געוואָרן דורך דעם, וואָס ער איז ארומגע־גאנגען מיט אייניגע קריסטליכע פריינד, בעזאָנדערס מיט מיטגלי־דער פון דער פערפאָלגטער כעקטע מענאָניטען. אזוי וויא מען האָט איהם ניט געלאָזען קומען אין פערקעהר מיט אידען, האָט ער נאַ־טירליך געמוזט זוכען דיא געזעלשאפט פון פאָרטגעשריטענע קריסטען, בעזאָנדערס אזעלכע, וואָס זיינען פערפאָלגט געוואָרן פאר זייערע איבערצייגונגען; אָבער ער האָט זיכער קיין מאָל ניט גע־דענקט זיך צו טויפען, דען ער האָט ניט געהאלטען פון אירגענד וועלכע פאָרמאלנע רעליגיאָן. קריסטענטהום האָט איהם יעדענפאלס ניט געקענט בעפרידיגען מעהר וויא יודענטהום. נאָר דיא פאָר־שטעהער פון דער אידישער געמיינדע האָבען ניט פערשטאנען, אז זיי האָבען צו טאָן מיט א גרויסען פרייען דענקער, און האָבען זיך געשראָקען, אז זיי וועלען האָבען א געלערנטען משומד אין זייער שטאָט.

דארום האָבען אייניגע פּרובירט איהם אונטערקויפען, אז ער זאָל בלייבען א איד און פון צייט צו צייט זיך צייגען אין דער סינאגאָגע. מען האָט איהם דערפאר פאָרגעשלאָגען א פענסיאָן פון 1000 גולדען, אָבער ער האָט זיך נאטירליך ענטזאגט צו פערקויפען זיין געוויסען פאר געלט. ער האָט ערקלערט, אז ער פערלאנגט ניט מעהר, וויא פרייהייט צו דענקען און זיך צו פיהרען וויא ער פער־שטעהט און האלט עס פאר ריכטיג.

דיא אויפרעגונג צווישען דיא אידען איז דארום געוואָרן אלץ שטארקער, און עס האָט זיך געפונען א פאנאטיקער, וועלכער האָט בעשלאָסען איהם איינפאך צו ערמאָרדען. אום צו מאכען א סוף פון דעם גאנצען גערודער און פון א געפעהרליכען אפיקורס. איין

נאכט, ווען ספינאָזא איז ארויס פון א טהעאטער, איז איינער פלוצלונג אָנגעפאלען אויף איהם מיט א שפּיעז אין האנד. גליק־ליכערווייזע האָט עס ספינאָזא בעמערקט גענוג אין צייט, אום זיך א דרעה צו טאָן א ביסעל אָן א זייט, זאָ דאָס דער שפּיעז האָט נאָר דורכגעשניטען זיין מאנטעל. דיזען מאנטעל האָט ספינאָזא נאכהער געהאלטען צום אנדענקען. אום אויסצומיידען אן אנדער מערדערי־שע אטאקע, איז ער דאן אריבערגעפאָהרען צו זיינעם א קריסטלי־כען פריינד, א מיטגליד פון דער פערפאָלגטער סעקטע קאָלעגיאנ־טען, אין א דאָרף ניט ווייט פון אמסטערדאם.

אונטער אזעלכע אומשטענדען האָט מען שוין גאָר ניט געקענט דענקען וועגען שלום אָדער א פשרה. דיא רבנים און אלע פאָר־שטעהער פון דער אמסטערדאמער קהלה האָבען זיך צוזאמענגע־קליבען און האָבען דעם 24 יולי 1656 ארויפגעלייגט דעם גרויסען חרם אויף דעם יונגען פילאָזאָף. דער חרם איז אויסגעשפּראָכען געוואָרן פאר אן אָפענעם ארון קודש מיט דיא געוועהנליכע צערע־מאָניעס און קללות. דער הויפּט־פּונקט, פאר וואָס מען האָט ספּי־נאָזא'ן ארייננעלייגט אין חרם, האָט געלויטעט אזוי:

„דער געמיינדע־ראטה איז שוין לאנג דערגאנגען וועגען דיא שלעכטע מיינונגען און האנדלונגען פון ברוך דע ספינאָזא, וועלכע ווערן טעגליך ערגער טראָץ דיא אָנשטרענגונגען איהם איבערצוריי־דען. בעזאָנדערס לערנט ער און פערשפּרייט א שרעקליכע אפּיקורסות, אויף וועלכע גלויבענסווערטהע עדות האָבען אָנגעצייגט אין דער אנוועזענהייט פון דעם אָנגעקלאָגטען".

אלע אידען, בעזאָנדערס יונגע לייט, האָט מען שטרענג פער־באָטען צו לעזען זיינע שריפטען. דיא פאָרשטעהער האָבען זאָרג־פעלטיג אויפגעפאסט, אז זיינע אפּיקורסות זאָל זיך ניט פערשלעפּען צווישען דיא געבילדעטע יונגע אידען; אָבער זיי האָבען זיך אומ־זיסט געשראָקען דערפאר. דען ניט נאָר האָט ספינאָזא זיך אליין צוריקגעהאלטען פון פּראָפּאגאנדירען זיינע אידעען — ער איז אי־בערהויפּט ניט געשאפען געוואָרן צו זיין אן אגיטאטאָר און א פּאָלקספיהרער — זאָנדערן זעהר ווייניג מענשען פון זיין צייט זיי־

נען אין שטאנד געווען צו דערהויבען זיך צו זיין פילאָזאָפיע און צו וואגען זיין פרייע דענקער. אלע זיינע חברים פון דער ישיבה, אפילו דיא פעהיגסטע פון זיי, זיינען געווען ניט נאָר טרייע תלמודיסטען, זאָנדערן אויך הייסע קאבאליסטען.

מען רעכענט, אז דיא קלאגע אין חרם וועגען ספינאָזא'ס „שרעקליכע אפיקורסת" האָט זיך בעצויגען אויף זיין ערשטע שריפט איבער "גאָט, דעם מענש און זיין זעליגקייט". געשריבענע קאָפּיעס פון דיזער שריפט האָבען צירקולירט צווישען זיינע נעהענטסטע פריינד. ווען ער האָט אָנגעשריבען דיזען טראקטאט, ווייס מען ניט, נאָר דאָרט זיינען שוין אָנגעגעבען געוואָרן דיא וויכטיגסטע גרונדלאגען פון זיין פילאָזאָפיע, וועלכע ער האָט שפּע־טער סיסטעמאטיש איבערגעגעבען אין זיין הויפּטווערק — „דיא עטיקע".

ווען ער האָט ערהאלטען דיא נאכריכט וועגען דעם חרם, האָט ער עס אויסגעהערט, וויא מען בעהויפּטעט, גאנץ גלייכגילטיג. ער האָט נאָר בעמערקט, אז יעצט איז ער געצוואונגען צו טאָן דאָס, וואָס ער וואָלט סיי וויא סיי געטאָן. ער האָט דערמיט געמיינט, אז ער וועט יעדענפאלס בעקאנט מאכען דורך שריפטען זיינע גע־דאנקען. נאָר ווען דיא פאָרשטעהער פון דער אמסטערדאמער קהלה האָבען זיך געווענדעט צו דיא פערוואלטערס פון דער שטאָט, אז מען זאָל איהם אויף אייביג אויסווייזען פון אמסטערדאם, האָט ער שוין ניט געשוויגען און האָט אריינגעשיקט א פּראָטעסט, אין וועלכען ער האָט זעהר מוטהיג און געשיקט פערטהיידיגט דאָס רעכט פון יעדען בירגער צו האָבען פולע רעליגיעזע פרייהייט, א רעכט, וועלכער איז נאָך דאן געזעצליך אין ערגעץ ניט אנערקענט געווען. אין דיזען פּראָטעסט האָט ער שוין אויסגעדריקט דיא גע־דאנקען וועגען פרייהייט פון קריטיק און רעליגיאָן, וועלכע ער האָט שפּעטער ענטוויקעלט אזוי קרעפּטיג אין זיין „טעאָלאָגיקאָ־פּאָליטי־שען טראקטאט". פאר דיזע פרייהייט האָט ער זיך געלאָזט אריינ־לייגען אין חרם. אָפּזונדערן פון זיינע חברים און אפילי פון זיינע עלטערן און שוועסטער; פאר דיזע פרייהייט האָט ער געליטען זיין

גאנצען לעבען, און פאר דיא פערטהיידיגונג פון דיזער פרייהייט האָט ער עס אָנגעשריעבען דעם „טעאָלאָגיקאָ־פּאָליטישען טראקטאט“, וועלכער האָט ניט אומזיסט אָנגעמאכט אזא גערודער איז דער וועלט און האָט אויפגערייצט אויף איהם דעם צאָרן פון אלע גייסטליכע.

דיא שטאָט־בעאמטע האָבען איבערגעגעבען דיא ביטע פון דער אידישער קהלה צו דער ענטשיידונג פון דיא פּראָטעסטאנטישע גייסטליכע, ווייל דיא פראגע איז געווען א רעליגיעזע, און דיא לעצטע האָבען זיך אויסגעשפּראָכען צו גונסטען פון דיא מיינונגען פון דיא רבנים. מען ווייס ניט זיכער, אויב מען האָט ווירקליך בע־שלאָסען אויסצו־ווייזען ספּינאָזא׳ן. מען רעכענט יעדענפאלס, אז דער בעשלוס איז נור געווען גילטיג אויף עטליכע מאָנאט, דען ספּינאָזא איז נאכהער פיעלע מאָל געווען אין אמסטערדאם אָהן שום שטערונגען.

V.

ספינאָזא׳ס איינזאַמער לעבען נאָך דעם חרם.

אין דער צייט, ווען מען האָט איהם ארייננעלייגט אין חרם, האָט ספינאָזא, וויא געזאָגט, געוואָהנט ביי א קריסטליכען פריינד אין א דאָרף. דאָרט האָט ער פערבראכט פיער יאָהר און איז נאכהער אריבערגעפאָהרען צוזאמען מיט זיין ווירטה אין דער שטעטעל רהיינבורג, וואו עס איז געוועזן דער הויפט־פונקט פון דער סעקטע קאָלעגיאנטען. אין דיזע צוויי ערטער, וואו ער האָט פערבראכט 8 יאָהר (פון 1656 ביז 1664), האָט ער פאָרטגעזעצט זיינע פילאָזאָפישע שטודיען, ווען נאָר ער האָט געהאט צייט נאָך זיין שווערע ארבייט צו ערנעהרען זיך. נאָך זייענדיג אין אמסטערדאם, האָט ער זיך געלערנט צו שלייפען אָפּטישע גלעזער, אום צו קענען לעבען אונאבהענגיג פון זיין ארבייט. וואָס פאר מיינונגען ער האָט ניט געהאט פון תלמוד, נאָר פון איין תלמודישען פאָרשריפט האָט ער זיכער געהאלטען. נעמליך: אז א געלעהרטער, א למדן דארף קענען עפּעס א מלאכה. דיא שלייפעריי פון גלעזער האָט ספינאָזא הפנים אויסגעקליבען, ווייל ער האָט זיך שטארק אינטערעסירט מיט פיזיק און ספּעציעל מיט אָפּטיקע. זיינע פריינד פלעגען פערקויפען זיינע געשליפענע גלעזער. אזוי וויא ער איז געוואָרען א קינסטלער אין זיין פאך, איז ניט שווער געווען צו געפינען קונים פאר זיינע גלעזער. ער איז גערעכענט געווען פאר איינעם פון דיא בעסטע אָפּטיקער אין האָלאנד.

ביי טאָג פלעגט ער שלייפען גלעזער און ביי נאכט פלעגט ער לעזען אָדער שרייבען. ער האָט אזוי זיך געלעבט אָרים און איינ־

זאם, אָבער זעהר רוהיג און אויך אונאבהענגיג, וויא אַן אמת'ער פי־לאָזאָף. דיא קריסטליכע סעקטאנטען, צווישען וועלכע ער האָט גע־לעבט, זיינען געוועזן זעהר עהרליכע און איינפאכע מענשען. אזוי וויא זיי האָבען אליין געליטען פאר זייערע טיעפע רעליגיעזע אי־בערצייגונגען, זיינען זיי געוועזן טאָלעראנט צו אנדערע. דעם אָרימען און פערפאָלגטען פילאָזאָף האָבען זיי זעהר געאכטעט פאר זיין איינפאכען און עהרליכען לעבען. נאָך ביז יעצט ווערט דיא שמאָלע געסיל, וואו ער האָט געוואָהנט, גערופען „ספינאָזא'ס גאס".

אונטער אזעלכע איינפאכע אומשטענדען האָט ער צייט גע־האט צו לערנען און איבערצוטראכטען דיא פונקטען פון זיין פי־לאָזאָפיע. א טהייל פון זיין פרייע צייט איז פערנומען געוועזן מיט שרייבען בריעף צו זיינע פריינד און שילער און אויך צו געלעהרטע. איינגע פון דיזע בריף צייגען, אז אין אמסטערדאם האָט זיך דאַן געפונען א גרופע פון אויפגעקלערטע יונגע לייט, וועלכע האָבען שטודירט פילאָזאָפיע אונטער זיין גייסטיגע לייטונג. ער פלעגט זיי ערקלערן אין בריף פילאָזאָפישע פונקטען און זיי אויך איבערגעבען זיינע אייגענע קריטישע בעטראכטונגען און מיינונגען. פון צייט צו צייט פלעגען איהם בעזוכען אייניגע פון זיינע שילער און אויך אויפגעקלערטע מענשען, וועלכע האָבען געהאט א געלעגענהייט פון איהם צו הערען און האָבען געוועלט שליסען מיט איהם בקאנט־שאפט און פערפיהרען מיט איהם א געשפרעך איבער רעליגיאָן און פילאָזאָפיע.

פאר אייניגע פון זיינע שילער האָט ער צוזאמענגעשטעלט א קורצען לעהרבוך פון דעקארט'ס פילאָזאָפיע. איין מאָל, ווען ער איז געקומען אויף א קורצע צייט נאָך אמסטערדאם, זיינען אייניגע פריינד צו איהם צוגעשטאנען, ער זאָל דיזען לעהרבוך צוגרייטען צום דרוק און לאָזען פערעפענטליכען. ער האָט עס ניט געוואָלט טאָן, נאָר זיי האָבען אָנגעציינט, אז ווען דיזער בוך וועט געדרוקט ווערן, וועט איהם נאכהער לייכטער זיין צו פערעפענטליכען זיינע פילאָזאָפישע שריפטען. דאָס האָט אויף איהם געווירקט, און אזוי איז ערשינען זיין טראקטאט איבער דעקארט'ס פילאָזאָפיע. דיזער

בוך איז נאכהער איבערזעצט געוואָרן אויף האָלענדיש. אין דער הקדמה, וואָס זיין שילער און פריינד מעיער האָט אָנגעשריעבען, ווערט אויסדריקליך ערקלערט, אז ספינאָזא איז אין פיעלע פונקטען ניט איינפערשטאנדען מיט דעקארט'ן; נאָר אין דעם לעהרבוך זעלבסט ציינט זיך עס ארויס. דאָך האָט מען איהם צוליעב ריזען בוך געהאלטען, וויא עס איז שוין אויבען בעמערקט געוואָרן, פאר א קארטעזיאנער.

VI.

דער טעאָלאָגיקאָ־פּאָליטישער טראקטאט.

מיט זיין אייגענע קריטישע ווערק און פרייע מיינונגען איז ער ערשט ארויס פאר דער וועלט אין 1670, ווען עס איז ענדליך פער־עפענטליכט געוואָרן זיין בעריהמטער „טעאָלאָגיקאָ־פּאָליטישער טראקטאט.“ אָנגעשריבען האָט ער איהם וואהרשיינליך מיט א יאָהר 5 פריהער, ווען ער איז אריבערגעפאָהרען נאָך וואָרבורג ניט ווייט פון האאג. דאָרטען האָבען שוין דיא קריסטען, וועלכע האָבען גע־הערט צו דער הערשענדער פּראָטעסטאנטען־קירכע, געקוקט אויף איהם מיט פיינדליכע אויגען. עס האָבען זיך זאָגאר געפונען 53 קריסטליכע פרומאקעס, וועלכע האָבען אונטערגעשריעבען א פּראָטעסט געגען איהם אלס א גאָטלאָזען מענש. „דיזער ספּינאָזא“, האָבען זיי גע'מסר'ט, „שטאמט פון אידען, נאָר ער איז אן אטע־איסט, א פיינד פון יעדע רעליגיאָן און איבערהויפּט א שעדליכע און געפעהרליכע פּערזאָן.“ נאָר אין האָלאנד זיינען דיא צייטען פון אינקוויזיציאָן גליקליכערווייזע געווען פאָראיבער, רעליגיעזע פריי־הייט איז אלץ מעהר אנערקענט געוואָרן פון דער רעגירונג אונטער דער לייטונג פון אזא עהרליכען און דעמאָקראטישען שטאאטסמאן, וויא יאן־דע־וויטט, וועלכער איז אויך געווען פריינדליך צו ספּינאָ־זא'ן; דארום האָט מען איהם דאָך געלאָזט וואָהנען און ארבייטען אין וואָרבורג.

אין דער צייט האָבען האָלאנד און ענגלאנד געפיהרט א מלחמה צוליב זייערע האנדעלס־אינטערעסען. ספּינאָזא, וועלכער האָט זעהר ליעב געהאט האָלאנד און האָט געאכטעט דעם דעמאָקראטישען

פיהרער יאן־דע־וויטט, האָט סימפּאטיזירט מיט דיא האָלענדער אין זייערע קאמפּפען געגען שפּאניען, ענגלאנד און פראנקרייך; אָבער אין א בריעף צו איינעם פון זיינע פערעהרער דריקט ער זיך אזוי אויס־וועגען דיא מלחמה:

„דיזע אלע גערודערס רופען אין מיר ארויס ניט געלעכטער און ניט טרערען, זאָנדערן ערנסטע געדאנקען און א שטרעבונג נאָכצו־פאָרשען דיא מענשליכע נאטור. איך האלט ניט פאר מעגליך אָפּ־צולאכען פון דער מענשליכער נאטור, נאָך וויניגער איהר צו בע־קלאָגען; דען איך רעכען, אז מענשען, אזוי וויא אלעס אנדערעס, זיינען בלויז א טהייל פון דער נאטור, און איך ווייס ניט, וויא אזוי יעדער טהייל פון דער נאטור שטימט מיט איהר גאנצעס און וויא וויים איין טהייל העננגט אָפּ פון דיא אנדערע".

אין דעם זעלבען בריף גיט ער צו וויסען, אז ער שרייבט א „טעאָלאָגיקאָ־פּאָליטישען טראקטאט", א ווערק, וועלן ער לאכט אָפּט און ערגערט זיך נאָך עפּטער אין דער צייט פון שרייבען. ער האָט גאנץ גוט געוואוסט, אז דיזער בוך וועט ארויסרופען א שטורם מיט פּראָטעסטען און גוואלדען אין דער רעליגיעזער וועלט, דארום האָט ער ניט אונטערשריעבען זיין נאָמען. מען האָט זאָגאר אָנגעגעבען פאלש דעם נאָמען פון דעם דרוקער און פון דער שטאָט אויף דעם פאָרדערבלאט. עס האָט געהייסען, אז דער „טעאָלאָגיקאָ־פּאָליטי־שער טראקטאט" איז ארויסגעגעבען געוואָרן פון העגריך קאָנראד אין האמבורג, וועהרענד אין דער ווירקליכקייט איז ער גערדוקט געוואָרן ביי קריסטאָף קאָנראד אין אמסטערדאם. נאָר מען איז באלד דערגאנגען דעם נאָמען פון דעם שרייבער, דען ספּינאָזא האָט עס גאָר ניט געהאלטען בסוד. ער אליין האָט זיך ניט געשראָקען אָנצוגעבען זיין נאָמען. וויא עס ווייזט אויס, האָט מען געזוכט אָפּ־צונארען דיא גייסטליכע, אום זיי זאָלען ניט אָנפאלען אויף דיא האָלענדישע רעגירונג און בעזאָנדערס אויף יאן־דע־וויטט, וועלכער האָט בעשיצט דעם פרייען פילאָזאָף.

דער פולער טיטעל פון דיזען בוך האָט געלויטעט: „טעאָלאָגי־קאָ־פּאָליטישער טראקטאט — ענטהאלט איינינע בעטראכטונגען,

אין וועלכע עס ווערט בעוויזען, אז פרייהייט פון דענקען קען ער־
לויבט ווערן ניט נאָר אָהן שום שאדען פיר פרומקייט, זאָנדערן קען
ניט אונטערדריקט ווערן אָהן געפאהר פיר פרייהייט און פיר
פרומקייט".

דיזען בוך האָט ער אָנגעשריעבען מיט הארץ און זאָגאר מיט
ליידענשאפט. דער טיעפער דענקער האָט זיך אין פיעלע שטעלען
ארויסגעצייגט אלס א הייסער און מוטהיגער פרייהייטס־קעמפפער.
ער איז ארויס מיט פייער געגען אלע רעאקציאָנערען און גייסטליכע,
וועלכע פערפאָלגען יעדען פרייען געדאנקען און ווילען צווינגען אלע
מענשען ניט אנדערס צו גלויבען און צו דענקען וויא זיי. נאכהער
האָט ער געזוכט צו צייגען, אז עס איז שעדליך פאר דעם שטאאט
צו אונטערדריקען דיא פרייהייט פון געדאנקען און פון וואָרט. דיא
געזעצע, האָט ער געזאָגט, וואָס צווינגען מענשען צו ריידען און צו
האנדלען געגען זייערע איבערצייגונגען, מוזען נאָר ענטוויקלען
פאלשקייט און צבוע׳עצסטווע און דערמיט אונטערגראָבען דעם פונ־
דאמענט פון א ריכטיגע געזעלשאפט.

ריידענדיג וועגען דיא פערפאָלגונגען געגען געוויסע סעקטען,
פרעגט ער אין איין אָרט: „איז עס דען ניט אן אונגליק פיר דעם
שטאאט, ווען עהרליכע מענשען, וואָס קענען ניט דענקען וויא אנ־
דערע און וואָס קענען זיך ניט פערשטעלען, ווערן ארויסגעיאָגט פון
לאנד? איז עס ניט אן אונגליק, ווען מענשען, וועלכע זיינען ניט
שולדיג אין קיין פערברעכען, אין קיינע שלעכטע האנדלונגען, ווערן
ערקלערט פאר פיינדע פון שטאאט און ווערן הינגעריכטעט, און
ווען דער עשאפאָט, וואָס דארף זיין א שרעק פאר פערברעכער,
ווערט אומגעוואנדעלט אין א טריבונע, פון וועלכער מען גיט דיא
בירגער ביישפיעלען פון מוטה און פון ערהאבענע זעלבסטאויפ־
אָפפערונג? מענשען, וואָס זיינען זיכער אין זייערע איבערצייגונ־
גען, האָבען קיין מורא ניט פאר׳ן טויט און בעטען ניט אום גנאדע.
זיי האָבען קיינע געוויסענביסען, וועלכע זיינען דער רעזולטאט פון
א פערברעכען, און האלטען עס ניט פאר א שטראָף, זאָנדערן פאר
אן עהרע און גדולה צו שטארבען פאר א גוטע זאך."

דאָס זיינען ווערטער פֿון א פֿייערדיגען רעוואָלוציאָנער; אָבער ניט דערפאר איז מען אויף איהם אָנגעפאלען מיט א ווילדען צאָרן פון אלע זייטען. מען וואָלט איהם פערגעבען אלע זיינע געוואגטע אויספיהרונגען וועגען דיא נוצען פון פרייהייט פון געוויסען, ווען ער וואָלט אין דער זעלבער צייט ניט קריטיקירט דיא ביבעל זעלבסט און ניט ערקלערט, דאָס ער גלויבט ניט אין נסים, נביאות און געטליכע אָפּפענבארונג. מען האלט איהם מיט רעכט פאר דעם פאָטער פון ביבלישע קריטיק אויף דעם גרונד פון גראמאטיקע און שפראך, דען ער האָט פיעלע פונקטען דער ערשטער אויפגעוויזען און פעסטגעשטעלט. דיא ביבעל האָט ער בעטראכטעט איינפאך אלס א בוך, וועלכער ענטהאלט דיא געשיכטע, גלויבען, מנהגים און געזעצע פון אידען. שטיצענדיג זיך אויף זיין גרינדליכע קענטניס פון לשון קדש און פון דער אידישער ליטעראטור, האָט ער געזוכט צו צייגען, אז אין דער ביבעל געפינען זיך פיעלע פעהלערס פון אי־בערשרייבערס, פיעלע ארייננעשטעלטע און פערדרעהטע פסוקים, און אז דיא הייליגע שריפטען זיינען ניט דיא ארבייט פון זייערע אָנגענומענע פערפאסערס. אפילו דיא עשרת הדברות זיינען ניט פערבליבען אין זייער אָריגינעלער פאָרמע. דערביי האָט ער זיך בע־נוצט מיט פיעלע דונקעלע אָנדייטונגען פון אבן־עזרא, וועלכע זיי־נען קלאָר געוואָרן אין זיין קאָפּ.

מיר קענען זיך דאָ ניט ארייגלאָזען אין איינצעלהייטען וועגען ספינאָזא'ס קריטישע נאָכפאָרשונגען, ניט נאָר אזוי ווייל דאָס וועט פערנעהמען צו פיעל פּלאַץ, זאָנדערן ווייל אין אונזער צייט האָט מען אויך געמאכט ריזיגע פאָרטשריטע אין קריטישע נאָכפאָרשונ־גען איבער רעליגיאָנען און אלע הייליגע שריפטען. דער „טעלאָגיקאָ־פּאָליטישער טראקטאט" האָט נאָר א גרויסען היסטאָרישען ווערטה אלס דער אָנפאנג פון א פרייע בעטראכטונג איבער דער ביבעל.

נאָר אין 17טען יאהרהונדערט זיינען דאָס געוועזן איינפאך רע־וואָלוציאָנערע ערקלערונגען. דיא גייסטליכע האָבען ערקלערט, אז „ספינאָזא האָט געעפענט דיא טירען פון גיהנם און האָט א לאָז גע־טאָן אלע טייוואָלים אויף דיא זינדיגע מענשהייט". עס איז אונ־

ערהערט, עס איז גרויליך, עס איז הימעל־שרייענד, האָבען זיי גע־גוואַלדעוועט און געשאָטען פּעך און שוועבעל אויף דעם אָרימען פי־לאָזאָף. איינער האָט איהם טיטולירט: „דער פאלשער לעהרער, וואָס איז געבאָרן געוואָרן פיר דעם אונטערגאנג פון רעליגיאָן און שטאאט". אן אנדערער האָט ערקלערט, אז „דער בוך איז פול מיט ענטדעקונגען, וועלכע מען האָט נור געקענט שעפּען אין גיהנם." א דריטער האָט געשריעבען: „דיזער גאָטלאָזער שרייבער האָט דער־גרייכט אין זיין חוצפה און אפּיקורסת אזוי וויים, אז ער בעהויפּ־טעט, דאָס דיא נביאות זיינען גאָר בעגרינדעט אויף דיא פאלשע איינבילדונגען פון דיא פּראָפעטען, דאָס דיא פּראָפעטען האָבען כלומרשט זיך גענארט, אזוי וויא דיא אפּאָסטאָלען.ביידע, זאָגט ער, האָבען נאָר געשריעבען נאָך זייער נאטירליכען פערשטאנד אָהן אירגענד וועלכע ענטפּלעקונג אָדער הימלישע אריינמישונג. נאָך מעהר, ער זאָגט, אז זיי האָבען זיך גאָר געסטארעט צוצופּאסען דיא רעליגיאָן צו דיא בעגריפע פון זייער צייט און אז דארום האָט יעדער איצט דאָס רעכט צו פערטייטשען דיא הייליגע שריפטען נאָך זיין אייגענעם פערשטאנד."

דיא געפּילדערס געגען דעם „טעאָלאָגיקאָ־פּאָליטישען טראקטאט" זיינען געוואָרען אזוי גרויס אין האָלאנד גופא, אז באלד נאָך דעם שרעקליכען טויט פון יאן־דע־וויטט האָט מען איהם פערבאָטען. עס האָבען זיך אָבער דאָך געפונען א סך לעזערס, זאָ דאָס מען האָט דעם פערבאָטענעם בוך איבערגעדרוקט אין 1673 אונטער אזעלכע אויסגעטראכטע נעמען: „דיא ערשטע זאמלונג פון דיא היסטאָרישע ווערק פון דאניעל גענזיוס," „נייע טהעאָריע פון אלגעמיינע מעדי־צין, פון פראנציסק דע־לא־באָע־סילווא," „זאמלונג פון כירורגישע ווערק פון הענריקעץ דע־וויל־אקאָרטא, לייב־ארצט פון דיא קעניגע פיליפּ IV און קארל II". דעם נאָמען פון דעם קעניגליכען לייב־ארצט האָט מען הפּנים אויסגעקליבען, אום ספּינאָזא'ס ווערק זאָל מען אויך קענען אריינשמוגלען אין שפּאניען.

איינינגע פריינדע האָבען געוואָלט אָפּדרוקען א האָלענדישע איבערזעצונג פון „טעאָלאָגיקא־פּאָליטישען טראקטאט," וועלכער

איז געשריעבען געווען וויא אלע אנדערע ווערק פון ספינאָזא אויף לאטייניש; נאָר דער פילאָזאָף, וועלכער האָט דערזעהען, וואָס פאר א גערודער זיין בוך האָט אָנגעמאכט אפילו צווישען געבילדעטע מענשען, האָט געבעטען, אז מען זאָל עס ניט טאָן, ווייל דיא איבער־זעצונג וועט זיכער פערבאָטען ווערען. ערשט עטליכע יאָהר נאָך זיין טויט זיינען ערשיענען איבערזעצונגען פון „טעאָלאָגיקאָ־פּאָליטישען טראקטאט“ אין פראנצויזיש, ענגליש און האָלענדיש.

VII.

עדעלמוטהיגע ענטזאַגונג צו זיין פּראָפעסאָר אין היידעלבערגער אוניווערזיטעט.

ספּינאָזא האָט קיינעם ניט געענטפערט. פיעלע אטאקעס אויף דעם „טעאָלאָגיקא-פּאָליטישען טראַקטאַט" זיינען געוועזן אזוי דום און לעכערליך, דאָס ער האָט זיי אפילו ניט געוואָלט איבערלעזען. ער האָט פאָרטגעזעצט זיין שווערע ארבייט צו ענדיגען „דיא עטיקע," אין וועלכער ער האָט ענטוויקעלט זיין גאנצע פילאָזאָפיע. אין דיזער צייט, ווען אלע גייסטליכע האָבען איהם ביטער אטאקירט און פערלוימדעט און ווען אפילו אייניגע פון זיינע פריהערע פערעהרערס זיינען אָבגעשטאנען פון איהם, ווייל זיי האָבען זיך דערשראָקען פאר זיין ראדיקאלע קריטיק, איז ער געוויס ניט ווייניג ערשטוינט געוועזן, ווען ער האָט ערהאלטען א'ן איינלאדונג אין נאָמען פון דעם זעהר ליבעראלען קורפירסט, קארל לודוויג, וועלכער האָט אונטערשטיצט פילאָזאָפען און געלעהרטע, אָנצונעהמען דיא שטעלע פון א פּראָפעסאָר פון פילאָזאָפיע אין היידעלבערגער אוניווערזיטעט. ער וואָלט פיעלייכט אָנגענומען דעם פאָרשלאג, ווען אין דעם איינלאדונגס-בריעף וואָלט ניט געשטאנען פאָלגענדע פראזע: „איהר וועט האָבען פולע פרייהייט צו פילאָזאָפירען, נאָר דער גנעדיגער קורפירסט האָפט, אז איהר וועט זיך ניט בענוצען דערמיט צו צושטערען דיא גרונדען פון דער שטאאטס-רעליגיאָן."

דער עדעלער פילאָזאָף האָט גאנץ גוט פערשטאנען, אז דאָס בעדייטעט צו מאכען פשרות מיט זיין געוויסען און ניט ארויסצוזאָגען דיא פולע וואהרהייט, פאר וועלכע ער האָט אזוי שווער געקעמפפט און אזוי פיעל געליטען. ער האָט דארום געשיקט פאָלגענדע אנטוואָרט, וועלכע כאראקטעריזירט אם בעסטען דיזען עדעלמוטהיגען מאַן און פרייען דענקער: „אויב איך וואָלט ווען עס איז געטראכט צו ווערען א פּראָפעסאָר אין אירגענד וועלכען אוניווער-

זיטעט, וואָלט איך זיכער ניט געוואונשען א בעסערע שטעלע וויא דער גנעדיגער קורפירסט שלאָגט מיר פאָר, בעזאָנדערס נאָך דערי־בער, ווייל מען ערלויבט מיר פילאָזאָפישע פרייהייט. אָבער אזוי וויא איך האָב קיין מאָל ניט געהאט דיא אבזיכט ארויסצוטרעטען אלס עפענטליכער לעהרער, זאָ האָב איך ניט געקענט בעשליסען, וויא פיעל איך האָב ניט נאָכגעטראכט, צו בענוצען זיך מיט אזא גליקליכען צופאל. ערשטענס, דענק איך, אז דיא בעשעפטיגונגען אלס פראָפעסאָר וועלען מיר שטערען אין מיינע וויטערע פילאָזאָ־פישע ארבייט; צווייטענס, וויים איך ניט אין וועלכע גרענ־צען דארף זיך געפינען דיא מיר ערלויבטע פרייהייט צו פילאָזאָ־פירען, אום ניט ארוסצורופען א פערדאכט אין שטרעבונגען אָנצוגרייפען דיא שטאאטס־רעליגיאָן.

„דיא אורזאכע פון צוויסטיגקייטען וועגען רעליגיעזע פראגען ליעגט געוועהנליך ניט אזוי אין דער הייסקייט פון דעם רעליגיעזען געפיהל, וויא אין פערשיעדענע איינפאכע מענשליכע ליידענשאפטען און אויך אין דעם גייסט פון ווידערשפרוך, צוליעב וועלכען אפילו ריכטיגע זאכען ווערן פערדרעהט און פערדאמט. אזוי וויא איך האָב אויספּרובירט אזעלכע אונאנגענעהמליכקייטען אפילו אין מיין איינ־זאמען לעבען, האָב איך מעהר גרונד צו פירכטען פאר זיי, ווען איך וועל פערנעהמען א הויכע שטעלע.

„דערפון קענט איהר זעהען, האָכגעשעצטער הערר, דאָס ניט דיא האָפנונג אויף א בעסערע לאגע האלט מיך דאָ אָפּ, זאָנדערן בלויז מיין ליעבע צו רוהע, וועלכע איך האָף צו פערזיכערען געוויסערמאסען דורך צוריקהאלטען זיך פון עפענטליכע לעקציעס. דארום בעט איך אכטונגספאָל דעם גנעדיגען קורפירכט, אז ער זאָל אזוי גוט זיין מיך צו בעפרייען פון דער שטעלע, וועלכע ער האָט פאר מיר בעשטימט."

דיזער בריעף צייגט ניט נאָר, אז ספינאָזא האָט ניט געוואָלט אומבייטען זיין אָרימע פרייהייט אויף א גוט־בעלוינטע אָפיציעלע שטעלע, וואו ער וואָלט זיך געפילט בעשרענקט טראָץ דיא ערלויבניס

צו פרעדיגען פריי זיין פילאָזאָפיע, זאָנדערן אויך, אז ער האָט מעהר פון אלעס געשעצט א רוהיגען לעבען. אין יענע צייטען, ווען שריי־בערס און פילאָזאָפען האָבען ניט געקענט מאכען א לעבען פון זייער פעדער און האָבען נאָך געמוזט אָנקומען צו רייכע שעצערס פון קונסט און וויסענשאפטען צו קענען דרוקען זייערע ווערק—אין אזעל־כע צייטען האָט מען טאקע בעדארפט זיין אזא הייליגער מענש וויא ספינאָזא, אום זיך צו ענטזאגען פון א שטעלע, וועלכע וואָלט איהם פערשאפט כבוד און א לעבען אָהן מאטעריעלע זאָרגען. אנדערע פילאָזאָפען און געלעהרטע וואָלטען זיך אָנגעכאפט אָן אזא שטעלע מיטביידע הענד. ניט נאָר לייבניץ, וועלכער האָט זיך געחנפ׳עט צי פירסטען און גלחים און איז פון הויט געקראָכען צו קענען צוזעצען צו זיין נאָמען (א נאָמען מיט רעכט בעריהמט אין דער וועלט געשיכ־טע) דעם טיטול באראָן מיט א „פאָן“, וואָלט מיט פערגעניגען אָנ־גענומען צו זיין פראָפעסאָר אין היידעלבערגער אוניווערזיטעט, זאָנ־דערן אפילו דעקארט.

ווען ספינאָזא האָט צוריקגעוויזען אזא גוטע און עהרענהאפטע שטעלע, האָט ער געוואָהנט אין א פענסיאָן ביי אן אלמנה אין האאג. נאָר זיינע מיטעל זיינען געווען אזוי קליין, אז ער האָט באלד גע־מוזט איבערציהען צו דעם אָרימען מאלער וואן־דער־ספיק, ביי ווע־מען ער האָט געוואָהנט ביז זיין טויט.

ער האָט געדיינקט, אז דער מענש דארף זוכען געזונטע פערגעניגען און געניסען פון דער וועלט. אין איין אָרט פון זיין „עטיקע" שרייבט ער וועגען דעם אזוי:

„נאָר א פינסטערער און טרויעריגער אבערגלויבען קען אונז שטערען צו געניסען. מיין מיינונג איז: קיין גאָט און קיינער, אויסער דיא יעניגע וואָס האסען מיך, קען ניט געפינען א פערגעניגען אין מיין שוואכקייט און אין מיינע צרות און רעכענען פאר א גוטע זאך טרערען, שרעק, וויטאָגען א. ז. וו., וועלכע צייגען אָן אויף א שוואכקייט פון דער נשמה. פארקעהרט, וואָס מעהר פערגעניגען מיר ערהאלטען, דערגרייכען מיר אלץ מעהר צו פאָלקאָמענהייט, דאָס הייסט מיר ווערען נויטווענדיגערווייזע בעטהייליגט אין דער געטליכער נאטור. דארום איז עס דיא אויפגאבע פון א חכם צו בענוצען זיך מיט זאכען און, וויא ווייט מעגליך, זיי צו געניסען, אָבער ניט ביז ווידערווערטיגקייט, דען דאָס איז שוין ניט א גענוס. א ווייזער מאן, זאָג איך, דארף זיך פערזאָרגען און אויפהאלטען מיט אנגענעהמע און מעסיגע שפייז און געטרענק און אויך מיט דעם וואָהלשמעקען פון שעהנע און בליהענדע פלאנצען, מיט שעהנע קליידער, מוזיק, שפיעלען און פיזישע איבונגען, מיט טהעאטער און אנדערע אזעלכע זאכען, מיט וועלכע יעדערער קען זיך בענוצען אָהן שאָדען פאר אן אנדערן. דען דער מענשליכער קערפער איז צוזאמענגעשטעלט פון פיעלע טהיילען מיט א פערשיעדענע נאטור, וועלכע נויטיגען זיך שטענדיג אין נייע און פערשיעדענארטיגע נאהרונג, אום דער קערפער זאָל גלייך זיין פעהיג צו אלעס, וואָס קען ארויסקומען פון זיין נאטור, און פאָלגליך אויך, אום דיא נשמה זאָל פעהיג זיין צו בענעהמען און דערגרייכען פיעלע זאכען."

אין דעם פונקט האָט ספינאָזא ניט געהאלטען פון זיין אייגענער לעהרע; נאָר אין דער פראגע וועגען לעבענסגענוס האָט זיך ביי איהם טהעאָריע אָבגעטהיילט פון פראקטיקע. ער האָט געפרעדיגט צו לעבען אין פערגעניגען און אליין האָט ער נאָר געליטען, האָט זיך אָבגעזאָגט און געמוזט אָבזאָגען פון דיא געוועהנליכע זאכען אין טאג־טעגליכען לעבען. ער האָט אפילו געמוזט אליין קאָכען, אום צו

קענען דערהאלטען דיא נשמה אין גוף און ניט צו בלייבען א בעל־חוב און צו זיין גליך, וויא ער האָט א מאָל אליין זיך אויסגעדריקט שפּאסהאפט, צו „א שלאנג וואָס האלט איהר עק אין איהרע אייגענע צעהנער.“

דיא אורזאכע פון דיזען ווידערשפּרוך צווישען טהעאָריע און פּראקטיקע קענען מיר זיך נאָר ערקלערען דורך ספּינאָזא'ס זעלטענע בעשיידענהייט, דורך זיין אָבגעזונדערטקייט פון דער געזעלשאפט (דיא אידען האָבען איהם אָבגעשטויסען פון זיך און צו דיא קריסטען איז ער ניט צוגעשטאנען, אויסער צו עטליכע איינצעלנע פּערזאָנען), דורך זיין געוואָהנהייט צו לעבען אין ארמוטה און זיך צופריעדען צו שטעלען מיט ווייניג, דורך זיין ערעלען וואונש צו זיין פאָלשטענדיג אונאבהענגינג און צו לעבען נאָר פון דיא פרוכטען פון זיין ארבייט און בעזאָנדערס דורך זיין ליעבע צו פילאָזאָפיע און ויסענשאפטען. זיין „עטיקע“ צייגט, אז דעם גרעסטען פערגעניגען האָט ער געהאט, ווען ער האָט זיך געקענט פערטיעפען און אָבגעבען אין גאנצען צו זיינע ערהאבענע געדאנקען וועגען גאָט, נאַטור און מענשען. מען קען זאָגען וועגען איהם, אז ער האָט געלעבט אין זיין פילאָזאָפיע.

IX.

ספינאָזאָ'ס פּאָליטישע איבערצייגונגען און טויט.

אין אלע אנדערע הינזיכטען איז ספינאָזא געבליבען טריי ניט נאָר צו זיין אייגענער נאַטור, זאָנדערן אויך צו זיינע פילאָזאָפישע און סאָציאל־פּאָליטישע איבערצייגונגען. אין זיין „טעאָלאָגיקאָ־פּאָליטישען טראקטאט" האָט ער געפּרעדיגט, אז יעדער בירגער איז פערפּפליכטעט צו קעמפּפען געגען אונרעכט און פאלשקייט מיט אלע מעגליכע געזעצליכע מיטעל, און ער האָט אליין אזוי געהאנדעלט, ווען ער האָט נאָר געהאט א געלעגענהייט דערצו.

אויבען איז שוין אָנגעצייגט געווען, אז ער האָט העפטיג פּראָטעסטירט אין נאָמען פון פרייהייט געגען דעם בעשלוס איהם ארויסצושיקען פון אמסטערדאם, אזוי איז ער אויך ארויסגעטראָטען פאר זיין רעכט נאָך דעם טויט פון זיין פאָטער, ווען זיינע שוועסטער האָבען זיך ענטזאגט איהם צו געבען א חלק פון דער ירושה אויף דעם גרונד, דאָס דורך דעם חרם האָט ער פערלאָרען אלע בירגערליכע רעכט. מיר ווייסען שוין, אז ער האָט זיך גאנץ וויינינג געקימערט וועגען געלד איבערהויפּט. דיא ירושה פון זיין פאָטער איז אויך געווען א גאנץ קליינע, און ווען ער האָט געוואונען דעם פּראָצעס, האָט ער גערן אָבגעגעבען אליין זיין חלק צו זיינע שוועסטער. אָבער ער האָט געהאלטען פאר נויטיג אָנצופאנגען א פּראָצעס אויס פּרינציפּ, אום צו בעשטימען דורך א געריכט, אז א חרם איז ניט גילטיג אין פּאָליטישע בירגערליכע אנגעלעגענהייטען. ווען זיינע שוועסטער וואָלטען ניט אָנגעגעבען דעם חרם אלס גרונד, ווארום זיי ווילען איהם ניט געבען א חלק פון דער ירושה, וואָלט ער זיכער קיין מאָל ניט אָנגעפאנגען א פּראָצעס וועגען דעם.

זיין ווירטה, דער עהרליכער מאלער וואן־דער־ספּיק, האָט דערצעהלט, אז דער פילאָזאָף איז אזוי אויפגערעגט און צוקאָכט געווען, ווען ער האָט זיך דערוואוסט וועגען דעם טראגישען סוף פון זיין

פריינד יאן־דע־וויטט, דאָס ער האָט געוואָלט ארויסלויפען אויף אן עפענטליכען פלאץ אין האאג און אָנקלעפען א פּראָקלאמאציאָן געגען דיא ווילדע מעננע, וועלכע האָט ערמאָרדעט דעם עדלען שטאאטסמאן. אין דיזער פראָקלאמאציאָן, וועלכע ער האָט אין הייַלענעם און אין דער גרעסטער אויפרעגונג אָנגעשריעבען, האָט ער דיא מערדערס און דיא פּאָליטישע געגנערס פון יאן־דע־וויטט גערופען „געמיינסטע בארבארען.“ וואן־דער־ספּיק האָט ערקלערט דעם פּילאָזאָף, אז ער שפּיעלט איינפאך מיט זיין לעבען, ווען ער וועט אָנקלעפען דיא פּראָקלאמאציאָן, אָבער ספּינאָזא האָט איהם ניט געהערט און האָט זיך געאיילט ארויסצוגיין אין גאס. אום איהם אָפּצוהאלטען פון אזא געפעהרליכען שריט, האָט וואן־דער־ספּיק איהם איינפאָך פערשלאָסען אין זיין צימער.

דיא ערמאָרדונג פון יאן־דע־וויטט איז געוועזן אזא ווילדער פערברעכען, אז אלע פּאָלקספריינדע זיינען אויפגעבראכט געוואָרען. ער איז געוועזן איינער פון דיא עדעלסטע מענער פון זיין צייט און א זעהר פעהיגער שטאאטסמאן דערצו. צוואנציג יאָהר איז ער געוועזן דער הויפּטמיניסטער פון האָלאנד און דער פיהרער פון דער רעפּובליקאנער פּארטיי. אונטער זיין רעגיערונג האָט עס האָלאנד דערגרייכט דיא העכסטע שטופע פון איהר מאכט. נאָר אין 1672 יאָהר איז האָלאנד פּלוצלונג בעפאלען געוואָרען פון א גרויסע פראנצויזישע ארמעע, וואָס דער קעניג לודוויג XIV האָט געשיקט צו אונטערדריקען דיא רעפּובליק, דעם נעסט פון פרייהייט אין יענער צייט.

דיא האָלענדישע רעגיערונג האָט קיין צייט געהאט זיך פּאָרצובערייטען. דיא פראנצויזישע ארמעע האָט דארום מארשירט אָהן שטערונגען. יאן־דע־וויטט איז דאן געצוואונגען געוועזן צו נעהמען זיך צו דיפּלאָמאטישע מיטעל. ער האָט אָנגעפאנגען צו פערהאנדלען מיט פּרינץ קאָנדע, דעם קאָמאנדיר פון דער פראנצויזישער ארמעע. זיינע פּאָליטישע געגנער האָבען דאן פערשפּרייטעט פאלשע קלאָגען, אז ער האָט פעררעטהען דאָס פאטערלאנד. און א מעננע פון אָנגערייצטע בויאנעס איז אויף איהם אָנגעפאלען און האָט איהם

דערשלאָגען אויף טויט אין דער צייט, ווען ער איז געפאָהרען בעד־זיכען זיין ברודער. וועלכער איז איינגעשפּארט געוואָרען אין א געד פענגניס אויף דער בעשולדיגונג אין האָכפערראטה.

עס האָט ניט פיעל געפעהלט, אז ספינאָזא זעלבסט זאָל האָבען אזא טראגישען סוף, וויא זיין ערעלער פריינד און בעשיצער יאן־דע־וויטט. אין 1673, אין דער צייט פון דער מלחמה מיט פראנקרייך, האָט ספינאָזא בעקומען א בריעף, אין וועלכען מען האָט איהם איינ־געלאדען צו קומען אין דער הויפטקווארטיר פון פרינץ קאָנדע, וועל־כער האָט געוואָלט איהם זעהען. דער בריעף איז געשריעבען געוואָ־רען פון זיינעם א פריינד, א פּאלאָווניק מיט דעם נאָמען סטופּ, וועלכער האָט געדיענט אין דער פראנצויזישער ארמעע. דארום האָט ספינאָזא אָנגענומען דיא איינלאדונג; אָבער עס איז אויך זעהר מעג־ליך, אז זיין רייזע האָט געהאט א פּאָליטישען צוועק.

וואָס עס איז פאָרגעקומען אין דער פראנצויזישער הויפטקוואר־טיר, ווען ספינאָזא איז געקומען, ווייס מען ניט ביז היינטיגען טאָג. וואן־דער־ספיק האָט נאכהער דערצעהלט, אז ספינאָזא האָט איהם איבערגעגעבען, דאָס דעם פּרינץ קאָנדע האָט ער ניט געטראָפען און דאָס דער מארשאל לוקסאמבור האָט איהם פארגעשלאָגען אין דעם פרינץ'ס נאָמען צו ווידמען א ווערק דעם פראנצויזישען קעניג. דער־פאר האָט מען איהם פערשפּראָכען א לעבענסלענגליכע פענסיע. נאָר אזוי וויא ספינאָזא איז געווען זעהר צוגעבונדען צו זיין פרייען פאטערלאנד און האָט אויך פיינט געהאט דעם פראנצויזישען קעניג, האָט ער זיך דערפון ענטזאגט. נאָך פראנצויזישע בעריכטען, האָט זיך ספינאָזא עטליכע מאָל אונטערהאלטען מיט פרינץ קאָנדע זעלבסט.

נאָר וויא דיא מעשה איז דאָרטען ניט געווען, זיכער איז עס, דאָס ווען ספינאָזא איז צוריקגעקומען נאָך האאג, האָט מען גלייך פערשפּרייטעט צווישען פּראָסטען פּאָלק א קלאנג, דאָס ער איז א פעררעטהער און א פראנצויזישער שפּיאָן. אזוי וויא זיין פריינד־שאפט צו יאן־דע־וויטט איז געווען בעוואוסט, איז דער פערדאכט אויף איהם געוואָרען נאָך גרעסער. דיא געגענער פון יאן־דע־וויט'ס

פארטייי האָבען וואהרשיינליך אונטערגעהעצט דעם המון געגען דעם פילאָזאָף, און איינינע האָבען אָנגעפאנגען צו שרייען, אז „מען דארף מאכען א סוף מיט אזא געפעהרליכען מענש.“ וואן־דער־ספיק האָט זיך ערנסט געשראָקען, אז דיא מענגע וועט זיך אריינרייסען אין זיין הויז און וועט ערמאָרדען ספינאָזא׳ן. אָבער דער פילאָזאָף האָט איהם קאלטבלוטיג בערוהיגט.

„זאָרגט ניט וועגען מיר, האָט ער געזאָגט צו זיין ווירטה. מיר איז זעהר לייכט זיך צו רעכטפערטיגען. פיעלע אָנגעזעהנע בירגער און איינינע מיטגליעדער פון דער רעגיערונג וויסען, ווארום איך בין געפאָהרען. נאָר ווען עס וועט עטוואָס טרעפען, וויא נאָר דער המון וועט זיך א לאָז טאָן אויף אייער הויז, וועל איך ארויסגיין צו זיי, ווען זיי זאָלען אפילו וועלען מיך אומברינגען, וויא דעם אונגליקליכען דע־וויטט. איך בין אן עהרליכער רעפובליקאנער און האָב קיין מאָל ניט געהאט אין זינען עטוואָס אנדערעס אויסער דעם נוצען און דעם נצחון פון מיין פאטערלאנד.“

דאָס צייגט קלאָר, אז ער איז געשיקט געוואָרען פון דער האָ־לענדישער רעגיערונג צום פרינץ קאָנדע וועגען געוויסע שטאאטס־אנגעלעגענהייטען. וואהרשיינליך האָט דיא רעגיערונג אויך בערו־היגט דאָס פאָלק וועגען ספינאָזא׳ס רייזע, דען מען האָט איהם ניט געריהרט און געלאָזען ענדיגען זיינע יאָהרען אין רוהע.

ניט פיעל איז איהם שוין געבליעבען צו לעבען. זיינע טעג זיינען געווען געצעהלטע, דיא שווינדזוכט האָט אין גאנצען אונטערגעגראָ־בען זיין געזונד טראָץ דעם, וואָס ער האָט זיך אָבגעהיט וויא וויט ער האָט נאָר געקענט. דער שטויב פון דיא געשלייפטע גלאָז האָט זעהר שעדליך געווירקט אויף איהם און פערקירצט זיינע געצעהלטע יאָהרען. אין זיינע בריעף האָט ער ניט איין מאָל דערמאָנט, אז ער ליידעט פון בלוטפערלוסט און פיעבערס, וועלכע זיינען פער־בונדען מיט שווינדזוכט. זיינע פריינד האָבען גוט געוואוסט, אז ער וועט ניט לאנג ליידען אויף דער וועלט. איינער פון זיי האָט אין יאנואר 1677 געשריעבען צו לייבניץ׳ן: „איך האָב מורא, אז מיר וועלען באלד פערלירען ספינאָזא׳ן.“ א מאָנאט נאָכדעם איז דער

גרויסער און ערעלער פילאָזאָף אויסגעגאנגען. נאָך מיט א טאָג פאר זיין טויט איז ער ארונטער צו זיינע בעלי־הבתים, אום מיט זיי זיך א ביסעל אונטערהאלטען, וויא ער פלעגט עס אָפט טאָן. אָבער ער האָט זיך שוין געפיהלט זעהר שלעכט, דען ער האָט ארויסגערופען זיין פריינד מעיער פון אמסטערדאם. עטליכע שטונדען נאָך זיין פריינד'ס קומען, דעם 21טען פעברואר 1677, האָט ער ארויסגעלאָזען דעם לעצטען אָטהעם פון זיינע פערצעהרטע לונגען. איינער פון זיינע פריינד האָט געשריעבען, אז „געלעהרטע האָבען געשטריי־טעט, אויב אזא געפעהרליכער אטהעאיסט האָט פערדיענט אזא לייכטען טויט".

מיט עטליכע מאָנאט פאר זיין טויט איז איהם גראדע אויס־געקומען צו זעהען א גרויסען און פרעהליכען יום טוב פון דער אמסטערדאמער געמיינדע, וועלכע האָט איהם אָבגעשטויסען פון זיך. דאָס איז געווען דיא ערעפנונג פון דער הערליכער סינאגאָגע, וועלכע דיא פּאָרטוגעזער אידען האָבען אויפגעבויט אלע אינקוויזי־ציאָנען אויף צו להכעיס. מיט הונדערט יאָהר פריהער האָט אין אמסטערדאם קיין איד ניט געטאָרט וואָהנען און דיא אינקוויזי־ציאָן האָט דאָרט געהערשט מיט איהר גאנצע שרעקליכע מאכט. אין 17טען יאהרהונדערט איז שוין אָבער דער פּאָרטשריט געווען אזוי גרויס אין האָלאנד, אז פיעלע קריסטען האָבען אנטהייל גענו־מען אין דיא צערעמאָניעס לכבוד דער נייער גרויסער סינאגאָגע.

ספינאָזא האָט געקוקט פון ווייטען אויף דיזע צערעמאָניעס און דיזע שמחה פון דיא אידען אין האָלאנד. וואָס ער האָט גע־פיהלט דערביי, דאָס האָט ער קיינעם ניט געזאָגט. ער איז דאן זעהר פערנומען געווען מיט פּאָרבערייטונגען צו דרוקען זיין לעצטע און גרעסטע ווערק, „דיא עטיקע", וועלכע איז ערשינען נאָך זיין טויט און פון וועלכע מיר וועלען ריידען אין נעכסטען קאפּיטעל.

X.

ספינאָזאַ'ס לעצטע ווערק.

דער קערפּער פון דעם אונשטערבליכען פילאָזאָף איז ארעסטירט געוואָרען פון אן אפּטייקער, וועלכער האָט פערלאנגט עטליכע גולדען פאר דיא רפואות, וואָס מען האָט ביי איהם גענומען אין דער צייט פון ספּינאָזאַ'ס קראנקהייט. זיין „פערמעגען" איז אויך פערהאַל־טען געוואָרען פאר קליינע חובות. דיזער פערמעגען איז בעשטאנען פון א בעט, א מיקראָסקאָפּ, א שלייף־אינסטרומענט פאר גלעזער. עטליכע בילדער און ביכער. ווען מען האָט זיי פערקויפט, האָט קוים געקלעקט צו בעצאָהלען זיינע קליינע חובות. זיין שוועסטער האָט זיך גלייך ענטזאגט פון איהרע רעכטע אויף זיין ירושה, ווייל זיא האָט איהם געהאלטען פאר א פערשאָלטענעם נאָך דעם חרם.

זיינע פריינד האָבען איהם בעערדיגט מיט א שטיקעלע פּאראד. כמעט אלע פריידענקער פון דער שטאָט — זייער צאָהל איז אָבער געווען קליין — און 6 קארעטען האָבען געפאָלגט נאָך זיין אָרימען ארון. ער איז געשטאָרבען אָרים און איינזאם וויא ער האָט געלעבט.

אָבער ער האָט איבערגעלאָזען א גייסטיגען אוצר, וועלכער איז ערשט ריכטיג אָבגעשאצט געוואָרן 200 יאָהר נאָך זיין טויט, ווען דיא גרעסטע געלעהרטע און פערטרעטער פון דיא ציוויליזירטעסטע נאציאָנען האָבען געפייערט זיין אנדענקען אין האאג, וואו מען האָט איהם אויך געשטעלט א דענקמאל אין 1880. דיזער אוצר איז בעשטאנען אין דיא ווערק, וואָס ער האָט געלאָזען. ער האָט אָנ־געזאָגט זיין ווירטה וואן־דער־ספּיק גלייך נאָך זיין טויט איינצופּאַ־קען אין א קאַסטען זיינע מאנוסקריפּטען און זיי אוועקשיקען צו זיינע פריינד אין אמסטערדאם. דער עהרליכער מאלער האָט פּינקט־ליך אויסגעפיהרט דיא בקשה פון דעם אָרימען און פערפּאָלגטען פילאָזאָף און זיינע פריינדע האָבען זיי צו ענדע פון דעם זעלבען

איהר פערעפענטליכט נאָר מיט דיא ערשטע בוכשטאבען פון זיין נאָמען, ווייל ער האָט זיי פערבאָטען צו דרוקען זיין פולען נאָמען. דיזע Opera Posthuma (ווערק נאָך'ן טויט) האָבען ענטהאל־טען: „דיא עטיקע", „דעם פּאָליטישען טראקטאט", „דיא גראמא־טיקע פון דער העברעאישער שפּראך" און זיין קאָרעספּאָנדענץ.

פון דיזע ווערק איז נאָר „דיא עטיקע" געווען גענדיגט, דיא איבעריגע האָבען ענטהאלטען עטליכע קאפּיטלעך. דעם „פּאָליטי־שען טראקטאט" האָט ספּינאָזא אָנגעפאנגען צו שרייבען א קורצע צייט פאר'ן טויט און האָט נאָר אויסגעדריקט זיינע בעטראכטונגען איבער מאָנארכישע און אריסטאָקראטישע רעגירונגען. איבער דע־מאָקראטישע רעפּובליקען האָט ער צייט געהאט צו פערצייכנען עט־ליכע פראזען, נאָר פון זיינע בריעף און פון דיא אויבען־דערמאָנטע פּאָליטישע האנדלונגען, בעזאָנדערס פון דעם „טעאָלאָגיקאָ־פּאָלי־טישען טראקטאט", ווייס מען, אז ער איז געווען אן אנהענגער פון אזא רעפּובליק, אין וועלכער דאָס גאנצע פּאָלק זאָל האָבען א דעה.

דעם "דקדוק לשון הקדוש„ האט ער אָנגעשריבען, ווייל אין דעם „טעאָלאָגיקאָ־פּאָליטישען טראקטאט" האָט ער ערקלערט, אז מען מוז גוט קענען דיא העברעאישע שפּראך צו זיין אין שטאנד גרינד־ליך צו פערשטעהען און צו פערטייטשען ריכטיג דיא הייליגע שריפטען. ער האָט עס געהאלטען פאר זיין פּפליכט בעקאנט צו מא־כען דיא געלעהרטע מיט לשון קודש. אום צו געבען א ריכטיגע איבערזעצונג פון דער ביבעל, וויא ער האָט עס פערשטאנען, האָט ער אויך אָנגעפאנגען איהר צו איבערזעצען אין דער האָלענדישער שפּראך. נאָר ער האָט איין מאָל פערברענט דיזע איבערזעצונג, מען ווייס ניט ווארום. מען רעכענט, אז ער האָט עס געטאָן אין איינע פון דיא מינוטען פון פערצווייפלונג, דען דער גרויסער פילאָזאָף איז נאָך אלעמען אויך געווען א מענש.

XI

דיא עטיקע.

אין אלגעמיין האָט ספּינאָזא ווייניג אָנגעשריעבען. דאָס איז מייסטענס געקומען דערפון, וואָס ער האָט אָבגעגעבען א סך צייט צו זיין ארבייט, אום צו האָבען פון וואָס צו לעבען, און צוליעב דעם, וואָס ער האָט געשריעבען „דיא עטיקע" אין אזא פאָרמע, אז ער האָט געמוזט זעהר פיעל צייט פערברענגען אין נאָכטראכטען וועגען יעדען וואָרט און אָפט איבערשרייבען זאצען און קאפּיטלעך. מען וויים, אז ער האָט יאָהרענלאנג געארבייט אויף דיזען ווערק, אין וועלכען ער האָט ערקלערט זיין פילאָזאָפיע.

דיזע פאָרמע הייסט דיא געאָמעטרישע. דיא יעניגע, וואָס האָבען געלערנט געאָמעטריע, ווייסען גאנץ גוט, וואָס דאָס מיינט. פאר דיא יעניגע, וואָס זיינען אונבעקאנט מיט געאָמעטריע און איבערהויפּט מיט דעם מאטעמאטישען מעטהאָד, וועלען מיר אין קורצען בעמערקען, אז דאָס מיינט ציהען שליסע פון געוויסע זעלבסטפערשטענדליכע פונקטען, וועלכע מען רופט אקסיאָמען, און פון געוויסע בעשטימונגען. לאָמיר נעהמען אזא אויגענשיינליכע וואהרהייט אָדער אקסיאָמע, וויא, אז „דאָס גאנצע איז מעהר פון זיינעם א טהייל," אָדער אז „צוויי זאכען, וואָס זיינען גלייך צו א דריטע, מוזען אויך זיין גלייך איינע צו דיא אנדערע". דאָס דארף מען ניט בעווייזען, דאָס איז זעלבסטפערשטענדליך, אָבער דיא גאנצע געאָמעטריע איז בעגרינדעט אויף עטליכע אזעלכע אקסיאָמען. איין זאץ ציהט זיך פון אן אנדערן, איין בעשטימונג פאָלגט פון אן אנדערע מיט אן אייזערנע לאָגיקע אויף דיא גרונדען פון שטרענגסטען סילאָגיזמוס אָדער דעדוקציאָן (ציהען שליסע פון אלגעמיינע בעגריפע). (*)

(*) וועגען סילאָגיזמוס און דיא מעטהאָדען פון דענקען, זעהט אין ביאָגראפיע פון „אריסטאָטעל", אויך ארויסגעגעבען פון דער אינטערנאציאָנאלער לייברערי פובלישינג קאָמפּאניע.

וויא באלד דיא ערשטע זאצען און בעשטימונגען זיינען נאָר ריכטיג, מוז שוין אויך זיין ריכטיג אַלעס, וואָס עס פאָלגט לאָגיש דערפון. דיא אויספיהרונגען אין דער געאָמעטריע וועגען ליניעס, אָבערפלעכען און קערפּערס זיינען אונבעשטרייטבאר, זיי פאָלגען נויטווענדיגער־ווייזע איינע פון דיא אנדערע, ווייל דיא אקסיאָמען, אויף וועלכע מען שטיצט זיך ביי דיזע אויספיהרונגען, זיינען ווירק־ליך אויגענשיינליך ריכטיג. ווען מען זאָל קענען געפינען אין דער אלגעמיינער בעטראכטונג וועגען דיא נאַטור און דעם מענש, דאָס הייסט אייגענטליך אין דער פילאָזאָפיע, אזעלכע אקסיאָמען וויא אין דער געאָמעטריע, דאן קען מען שוין שאפען אזא פילאָזאָפישע סיסטעם, וואָס זאָל מוזען אנערקענט ווערן פון יעדען פאר א ריכ־טיגע און וואָס זאָל דינען אלס פונדאמענט פון אלע מענשליכע האנדלונגען.

אָט אזא פילאָזאָפישע סיסטעם האָט ספינאָזא געזוכט און דא־רום האָט ער געשריעבען זיין „עטיקע“ (דער וואָרט שטאמט פון דעם גריכישען „עטהיקוס“, וואָס בעדייטעט מאָראל; יעצט פער־שטעהט מען אונטער דיזען וואָרט לעהרען איבער דיא פפליכטען, רעכטע און פיהרונגען פון מענשען) נאָך דעם מוסטער פון דער געאָמעטריע. שוין זיין בוך איבער דעקארט'ס פילאָזאָפיע, וואָס ער האָט צוזאמענגעשטעלט פאר זיינע שילער, וויא מיר ווייסען עס, האָט ער אָנגעשריעבען אין א געאָמעטרישע פאָרמע; דיא ערשטע שליסע האָבען געפאָלגט פון דיא אקסיאָמען און ערשטע בעשטימונ־גען, די צווייטע שליסע פון דיא ערשטע א.ז.וו. ספינאָזא איז ניט גע־ווען דער ערשטער איינצופיהרען דיא געאָמעטרישע פאָרמע אין דע־קארט'ס פילאָזאָפיע. פיעלע שילער פון דעם פראנצויזישען פילאָ־זאָף האָבען זיך בענוצט מיט דיזע פאָרמע, אָבער קיינער פון זיי איז ניט אוועק אזוי ווייט און גרינדליך וויא ספינאָזא, ווייל קיינער פון זיי האָט ניט געהאט אזא טיעפע דענקונגס־קראפט און אזא געניאַלען קאָפּ וויא ער.

ספינאָזא האָט יעדענפאלס פעסט געגלויבט, אז איהם איז ענדליך געלונגען ניט נאָר צו שאפען א שטרענג־לאָגישע פילאָזאָפי־

שע סיסטעם, נאָר אויך אזא ריכטיגע און פונדאמענטאלע, אז אלע מוזען איהר אָננעהמען. דארום האָט ער עס אזוי לאנג און שווער געארבייט אויף זיין „עטיקע“, איהר איינצושפּאנען אין א געאָמעט־רישער פאָרמע. דיזע פאָרמע איז געווען ענג פערבונדען מיט דעם אינהאלט, מיט זיין גאנצען דענקען, דען אָבוואָהל ער האָט גע־זוכט זיך צו שטיצען אויף בעוויזענע פאקטען און וויסענשאפטליכע וואהרהייטען, איז ער דאָך געווען וואָס מען רופט א מעטאפיזיקער. ער האָט זיך ניט געקענט בעפרייען אין גאנצען פון דער אלטער פילאָזאָפיע, וועלכע האָט געזוכט דיא וואהרהייט ניט אין דער ארו־מיגער נאטור, זאָנדערן אין דעם מענשען זעלבסט, ריכטיגער: אין דעם מענשליכען דענקען.

אום דער לעזער, וואָס איז ניט בעקאנט מיט פילאָזאָפישע ווערק און האָט אויך ניט געלערנט לאָגיקע, זאָל פערשטעהן וואָס מיר מיי־נען דאָ, האלטען מיר פאר נייטיג צו זאָגען א פּאָר ווערטער וועגען דעם מעטאפיזישען מעטהאָד פון דענקען, וועלכער האָט געהערשט ביז אונזער צייט און וועלכער גנב'עט זיך נאָך יעצט דורך אין פיעלע לעהרען איבער דער נאטור, בעזאָנדערס איבער דעם מענש. דער וואָרט „מעטאפיזיק“ איז א גריכישער און בעדייטעט: זאכען וואָס זיינען אויסערהאלב דיא פיזישע וועלט, אָדער וואָס עקזיסטי־רען נאָר אין דער געדאנקען־וועלט, אין אונזער פערשטאנד. אלע אונזערע אלגעמיינע בעגריפע, וויא אונענדליכקייט, עקזיסטענץ, בעוועגונג, ענדערונג, אורזאכע, צייט, עוויגקייט, אונשטערבליכ־קייט א. ז. וו. האָט מען צוגערעכענט צו מעטאפיזיק, דאָס הייסט צו איבערנאטירליכעס. דיא פּסיכאָלאָגיע (לעהרע איבער אונזער גייסט) לערנט אונז יעצט, וויא אזוי דיזע אלגעמיינע בעגריפע ענט־שטעהען און ווערן ענטוויקעלט אין אונזער מארך. נאָר דיא גריכישע פילאָזאָפען, דארונטער אויך אריסטאָטעל, און אלע זייערע נאָכ־פאָלגער אין מיטעלאלטער און אויך טהיילווייז אין דער נייער צייט האָבען דאָס בעטראכטעט פאר אינערליכע א י נ ג ע ב אָ ר ע נ ע א י ד ע ע ן, וועלכע האָבען קיין שייכות ניט מיט דער אויסערער אָדער פיזישער וועלט.

דיא גרונדלאגען פון ריכטיגען וויסען, פון אמת'ער פילאָזאָפיע האָט מען געזוכט אין דעם מענשען'ס דענקען, אין זיין פערנונפט, אזוי וויא מען וואָלט געקענט אָבטהיילען דיא פיזישע און גייסטיגע נאטור פון מענשען. דיא פיזישע וועלט, האָט מען פילאָזאָפירט, ענדערט זיך, דיא ארומיגע זאכען נעהמען אָן פערשיעדענע פאָרמען, אונזערע חושים נארען אונז, מיר זעהען זאכען אנדערש וויא זיי זיינען אין דער ווירקליכקייט. דאָך בעגרייפען מיר, אז דיא נאטור איז אונענדליך און אייביג, אז עטוואָס עקזיסטירט דאָך אייביג, טראָץ אלע ענדערונגען, א. ז. וו. מוז דאָך עפּעס זיין אין אונז זעלבסט, וואָס פיהרט אונז צו אזעלכע אלגעמיינע בעגריפע, צו אעלכע הויכען אידעען.

אָט דיזען „עפּעס" האָט מען פערבונדען מיט גאָט. און דיא מעטאפיזישע פילאָזאָפיע איז ענג צוזאמענגעפלאָכטען געוואָרן מיט טהעאָלאָגיע (חכמת האלהות) און איז געוואָרען דער קוואַל, פון וועלכען דיא גלחים האָבען געשעפּפט זייער גאנצע חכמה און אלע זייערע בעווייזען פיר דיא עקזיסטענץ פון גאָט, פון דער נשמה א. ז. וו.

אריסטאָטעל האָט געלייגט א ריכטיגען גרונדשטיין פאר אלע מעטאפיזישע פילאָזאָפען אין זיין לעהרע איבער סילאָגיזמוס, דאָס הייסט איבער דיא ארט און וויזע וויא מיר רעזאָנירען און ציהען שליסע פון אלגעמיינע אידעען און בעהויפּטונגען. אין פערלויף פון צוויי טויזענד יאָהר האָט מען נאָר אויף פערשיעדענע ארטען און מיט פערשיעדענע ווערטער איבערגעקייט זיינע אויספיהרונגען. מען האָט זיך געגריבעלט אין זיך זעלבסט, אין דיא זאָגענאנטע „איינגעבאָרענע אידעען", אין דעם אייגענעם גייסט אָדער נשמה, אום צו געפינען א פעסטען גרונד פיר שליסע איבער גאָט, נאטור און מענשען. יעדער האָט פריהער אָנגענומען א געוויסען געדאנקען אלס גרונד פון זיין לעהרע און נאכהער איז ער שוין געגאנגען ווייטער נאָך דיא געזעצע פון לאָגיקע. דיזע ארט דענקען הייסט דער ד ע ד ו ק ט י וו ע ר מ ע ט אָ ד, און דיא מעטאפיזישע פילאָזאָפיע האָט זיך כמעט אויסשליסליך געשטיצט אויף איהם.

אָבער דיא אויסערע וועלט ווירקט דאָך אויף אונז, אויף די גייסטיגע וועלט. די פיזישע ו, גלט מיט אלע איהרע ענדערונגען עקזיסטירט דאָך שטענדיג, די חושים מאכען אויף אונז איינדריקע, מיט וועלכע מיר מוזען זיך רעכענען ניט נאָר אין דעם פראקטישען לעבען, זאָנדערן אפילו אין דער העכסטער מעטאפיזישער פילאָזאָפיע. וויא שטארק א מעטאפיזיקער זאָל ניט גלויבען, אז דער אלגעמיינער בעגריף פון, צום ביישפיעל, הייסקייט איז אן איינגעבאָרענער אָדער שטאמט פון אן אלוועלטליכע נשמה, פון אן עסענץ, סובסטאנץ, אָדער וויא מען זאָל עס ניט רופען, וועט ער דאָך מוזען צוגעבען, אז אין דער ווירקליכקייט קענען מיר נאָר דאן וויסען, אויב א בעשטימטע זאך איז הייס, ווען מיר ריהרען איהר אָן. נאָך מעהר, ווען אין דער פיזישער נאטור וואָלטען ניט געווען הייסע אָדער קאלטע זאכען, וואָלטען מיר גאָר קיין בעגריף ניט געהאט וועגען הייסקייט אָדער קאלטקייט. דיא מעטאפיזיקער האָבען אזוי ניט געאורטהיילט. אָבער ביי פיעלע זייערע בעטראכטונגען האָבען זיי איינגעזעהען, אז מען קומט אויך צו בעגריפע דורך דיא ווירקונגען פון דער אויסערער וועלט, דורך ערפאהרונג און פראָבעס. דאָס הייסט מיט אנדערע ווערטער, אז מיר קומען צו געוויסע שליסע און אלגעמיינע געדאנקען דורך א רייהע פון איינצעלנע פאקטען, דורך דיא איינדריקע פון אונזערע חושים. וואָס פאר א פראָצעס עס קומט פאָר אין אונז, ווען פון איינצעלנע איינדריקע דורך אונזערע חושים קומען מיר צו אלגעמיינע בעגריפע און אידעען, דאָס האָט מען ערשט גרינדליך נאָכגעפאָרשט אין אונזער צייט, ווען דיא וויסענשאפטען איבער דעם מענש האָבען געמאכט ריזיגע פאָרטשריטע, אָבער דיא מעטאפיזיקער האָבען דאָס זעהר ווייניג נאָכגעפאָרשט. יעדענפאלס האָט דיזער מעטאָד פון דענקען נאטירליך שטענדיג עקזיסטירט און מען האָט איהם אויך בענוצט אין דער פילאָזאָפיע. ער הייסט דער אנאליטישער אָדער אינדוקטיווער מעטאָד.

דיא דענקונגס־ווייזע, וועלכע פיהרט אונז פון אלגעמיינע געדאנקען צו איינצעלנע פעלע, הייסט דעדוקציאָן, דיא דענקונגס־ווייזע, וועלכע פיהרט אונז פון איינצעלנע פעלע צו אלגעמיינע געדאנ־

קען, הייסט אינדוקציאָן. זיי האָבען שטענדיג עקזיסטירט צוזאמען אין דעם מענשענס גייסט און ביידע צוזאמען מאכען זיי אונז פאר דענקענדע בעשעפעניסען. אָבער זאָלאנג מענשען האָבען בעזעסען ווייניג פאקטען וועגען דיא אויסערע נאטור, זאָלאנג זיי האָבען וויי־ניג נאָכגעפאָרשט, געהאט ווייניג ערפאהרונג און געמאכט ווייניג פראָבעס, זיינען זיי מעהר גענייגט געווען צו ציהען שליסע פון זייערע אלגעמיינע בעגריפע, וועלכע זיינען שליסליך געווען דער רעזולטאט פון אינדוקציאָן, וויא מיר ווייסען עס יעצט. בעזאָנ־דערס ווען זיי האָבען געטראכט וועגען דיא נאטור, וועגען דיא אור־זאכען פון דיא ערשיינונגען, וועלכע זיינען נאָך געווען פאר זיי געהיימניסע, האָבען זיי זיך אָנגעכאפט אָן אן אלגעמיינעם בע־גריף אָדער איינפאל אָן אן איינבילדונג און האָבען שוין דערפון גע־צויגען שליסע און אויסגעארבייט מיסטישע (סתרי תורה) און מע־טאפיזישע סיסטעמען. דאָס איז אין אלגעמיין געווען דיא מעטא־פיזישע פילאָזאָפיע, וועלכע האָט זיך הויפטזעכליך געשטיצט אויף דעם דעדוקטיווען מעטאָד.

מיט דער צייט אָבער, ווען מען האָט מעהר געלערנט דיא נא־טור און איהרע געזעצע, ווען מען האָט געקראָגען מעהר ערפאהרונג, ווען מען האָט געמאכט מעהר פראָבעס און גרינדליכע בעאָבאכטונ־גען און ווען מען האָט אויך איינגעזעהען, אז דיא גאנצע מעטא־פיזישע פילאָזאָפיע דרעהט זיך ארום וויא אין א בעצויבערטען צירקעל און פיהרט שליסליך צו קיין נייען געדאנקען און צו קיינע ניצליכע רעזולטאטען אין פראקטישען לעבען — האָט מען אלץ מעהר זיך גענומען צום אנאליטישען מעטהאָד אויף דעם וויסענשאפט־ליכען וועג.

דער 17טער יאהרהונדערט איז געווען דיא איבערגאנגס־צייט פון מעטאפיזישע דעדוקציאָן צו וויסענשאפטליכע אינדוקציאָן, פון גריבלעריי אין אלטע פילאָזאָפישע ווערק און אין אלגעמיינע גע־דאנקען צו נאָכפאָרשונגען און פראָבעס אין דער פיזישער וועלט, פון איבערניציווען אלטע פילאָזאָפישע סיסטעמען צו א זאמלונג פון פאקטען פיר נייע פילאָזאָפישע סיסטעמען, פון סתרי תורה און

קבלה צו פערגונפט. אָבער דיא טיעפסטע דענקער, וועלכע האָבען הויך געשעצט דיא וויסענשאפטליכע נאָכפאָרשונגען און ענטדע־קונגען און וועלכע האָבען זיך געזוכט צו שטיצען אויף פאקטען און דעם אנאליטישען מעטהאָד אין זייערע אויספיהרונגען, האָבען זיך דאָך, וויא געזאָגט, ניט געקענט אין גאנצען אָפרייסען פון דיא אַלטע מעטאפיזישע פערדרעהעניסען און פון מיסטיציזמוס און האָבען זיך פיעל געשטיצט אויף דעם דעדוקטיווען מעטהאָד.

דיא בעסטע פאָרמע פון דעם דעדוקטיווען מעטהאָד איז דיא געאָמעטרישע, ווייל דאן זעהט מען גלייך, וויא איין זאך ציהט זיך פון דיא אנדערע, וויא מען קומט צו שליסע פון אלגעמיינע געדאנ־קען און אקסיאָמען. דיזער מעטהאָד האָט דיא גרויסע מעלה, דאָס ווען נאָר דער אָנפאנג איז ריכטיג, דאָס הייסט ווען דיא ערשטע בעהויפטונגען זיינען ווירקליך אקסיאָמען, מוזען שוין דיא שליסע זיין ריכטיג, ווען מען דענקט נאָר לאָגיש. דיא פילאָזאָפישע סיס־טעם, וועלכע איז בעגרינדעט אויף זיי, האָט דאן א פעסטען פונדא־מענט.

אָבער וואו נעהמט מען אקסיאָמען פאר דיא פילאָזאָפיע אזוי וויא מען האָט עס פאר דיא געאָמעטריע? אָט דאָ הייבען זיך אָן דיא שווערינקייטען, אָט דאָס איז דיא קלאָץ־קשיה פאר אלע מע־טאפיזישע סיסטעמען. דיא ערשיינונגען אין דער נאטור הענגען אָפּ פון פערשיעדענע אורזאכען, דער מענשליכער גייסט הענגט אָפּ פון פערשיעדענע אומשטענדען, אלעס ארום אונז איז אזוי צוזאמענגע־פלאָכטען, איין ערשיינונג ווירקט אויף דיא אנדערע, זייערע אור־זאכען איז אזוי שווער צו בעשטימען, אז מען מוז פריהער לאנג און פּאָרזיכטיג נאָכפאָרשען אנאליטיש, אום צו קענען בעשטימען מיט זיכערהייט, אויב אפילו אן אנערקענטער אלגעמיינער בעגריף איז ווירקליך ריכטיג. דיא גאנצע צרה פון אלע מעטאפיזיקער איז גע־ווען, וואָס זיי האָבען געמאכט בעהויפּטונגען, וועלכע מען האָט בע־דארפט בעווייזען, אז זיי זיינען ריכטיג, איידער מען האָט פון זיי געצויגען שליסע. זייערע שליסע האָבען שוין דארום קיין ממשות ניט געהאט, זיי זיינען מייסטענס געווען גייסטיגע שפּינגעוועבס ארום איין איינבילדונג.

אלע פילאָזאָפען, אפילו ויא יענינע וואָס האָבען זיך געשטיצט אויף דיא גרינדליכסטע וויסענשאפטליכע נאָכפאָרשונגען און אויף דעם אינדוקטיווען מעטאָד, האָבען מעהר אָדער וויינינער געזינדיגט אויף דעם מעטאפיזישען וועג פון אלגעמיינע בעהויפטונגען, וועלכע זיי האָבען אָנגענומען פאר אקסיאָמען, אָבער וועלכע זיינען דאָס אין דער ווירקליכקייט גאָר ניט געווען. ספינאָזא איז ניט געווען אן אויסנאהמע אין דיזער בעציהונג. ער האָט אויך געזוכט אָנצוגעבען אזעלכע „אייבינע וואהרהייטען", וועלכע עקזיסטירען אויסער־האלב אונז און וועלכע דריקען אוים דיא ריכטיגע עסענץ פון זא־כען. ער האָט ניט געפרעגט, אויב עס עקזיסטירען גאָר אייבינע וואהרהייטען. אין דעם האָט ער געגלויבט, ווייל ער איז נאָך גע־ווען דורכגעדרונגען מיט מעטאפיזישע געדאנקען. יעדענפאלס האָט ער ניט געזוכט פריהער צו בעווייזען, וואָס איז וואהרהייט איבער־הויפט, אין וואָס זיא דריקט זיך אוים, וויא אזוי זיא קען זיך גאָר געפינען אויסערהאלב דעם מענש. זיינע אויספיהרונגען־וועגען דעם, וואָס ער רופט סובסטאנץ און וואָס ער בעטראכט אלס גאָט אָדער, ריכטיגער, אלס געטליכקייט אין דער נאטור, זיינען פול מיט מע־טאפיזישע בעהויפטונגען און חקירות.

א קורצער בליק אויף דיא גרונדלאגען פון זיין פילאָזאָפישע סיסטעם וועט עס דייטליך ארויסצייגען. ער פאנגט צוערשט אָן מיט דער סובסטאנץ, וועלכע ער בעטראכטעט אלס אן אונענדליכע און בעלעבטע מאטעריע, וואָס בעשטעהט פון אונענדליך־פיעלע צוזא־מענגעפלאָכטענע טהיילען, וועלכע ענדערן זיך שטענדיג נאָך נויט־ווענדינע אייבינע געזעצן. דיא סובסטאנץ בלייבט אימער דיא זעלבע, וויא פיעל דיא זאכען זאָלען זיך ניט אומבייטען, אזוי וויא וואסער, אייז און דאמפף ענטהאלטען שטענדיג דיא עסענץ פון דער וואסער־מאטעריע. דיא פאָרמען פון דער סובסטאנץ האָט ער גערופען מאָ־דוסען. דיא פאָרמען ענדערן זיך, אָבער דיא סובסטאנץ בלייבט אימער דיא זעלבע און איז אויך דיא אימער שאפענדע קראפט. אויסער איהר און איהרע מאָדוסען עקזיסטירט גאָר ניט. זיא איז דיא גאנצע וועלט, דיא שעפפענדע און דיא געשאפענע נא־

טור אין דער זעלבער צייט. זיא איז אויך גאָט, וועל־כער איז איהר אורזאכע, איהר אינהאלט. גאָט ליגט אין יעדער זאך אזוי וויא דיא סובסטאנץ. אלע בעזונדערע זאכען זיינען נאָר ערשיינונגען, מאָדוסען פון גאָט, וועלכער איז דיא איינינקייט, אונענדליכקייט און אייביגקייט פון דער וועלט.

גאָט, דיא גאנצע נאטור און דיא סובסטאנץ זיינען איינס און דאָס זעלבע. יעדע זאך איז א טהייל פון גאָט, אזוי וויא פון דער סובסטאנץ. גאָט עקזיסטירט ניט אנדערס וויא אין זאכען און מיט זאכען צוזאמען. דיא לעהרע, אז גאָט איז דיא נאטור און אז אלע זאכען זיינען א טהייל פון גאָט, איז אייגענטליך א גאנץ אלטע. אין דער פילאָזאָפיע טראָגט זיא דעם נאָמען פאנטהעאיזמוס (אלל־גאָטהייט) ; אָבער קיינער האָט איהר ניט ענטוויקעלט אזוי וויים, ברייט און טיעף וויא ספינאָזא.

פון דיזע מעטאפיזישע בעהויפּטונגען ציהט דער טיעפער פי־לאָזאָף א גאנצע קייט מיט שליסע, פון וועלכע פיעלע זיינען וויסענ־שאפטליך ריכטיג. דער וויכטיגסטער פון דיזע שליסע איז אז עס איז ניטאָ קיין צופעליגעס אין דער נאטור, זאָנדערן אלעס קומט פאָר נאָך אייביגע אונפערענדערליכע געזעצע. קיין זאך קען ניט זיין אנדערס וויא זיא עקזיסטירט, פאָלגליך איז זיא ניט צופעליג. אזוי וויא יעדע זאך ענטהאלט אין זיך דיא אייביגע סובסטאנץ, קען זיא אנדערס ניט זיין וויא זיא איז געשאפען. דאָס וואָס מיר רופען צופע־ליג, קומט נאָר דערפון, וואָס מיר ווייסען ניט דיא ריכטיגע אור־זאכען, וואָס מיר זיינען נאָך ניט דערגאנגען דיא נאטור־געזעצע. דאָס הייסט, מיט אנדערע ווערטער, אז עס גיבט אויך קיינע נסים.

אָבער אָבוואָהל גאָט האנדעלט נאָך אייביגע געזעצע, איז ער דאָך פריי, דען דיא ריכטיגע פרייהייט בעשטעהט אין דער מעגליכ־קייט צו האנדלען נאָך אייגענע געזעצע אָהן שום אויסערן צוואנג. דיא נאטור־געזעצע זיינען אלזאָ דיא נאטור פון גאָט. דארום לייי־קענט ער אירגענד וועלכע ציעלען אין דער נאטור, וויא אויך גוטס־קייט און שלעכטעס, אָרדנונג און אונאָרדנונג. עס עקזיסטירט נאָר אן אונענדליכע רייהע פון ערשיינונגען, וועלכע זיינען ענג פער־

בונדען מיט א קייט פון אורזאכען און פאָלגען און וועלכע ענטשטע־
הען פון איין כובסטאנץ נאָך דיא אייביגע געזעצע פון איהר
נאטור.

דיא מענשליכע בעגריפע פון ציעלען, גוטעס און שלעכטעס,
ערקלערט ספינאָזא, ענטשטעהען נאָר פון דעם, וואָס מענשען אור־
טהיילען אלעס נאָך זיך, נאָך זייער שטרעבען צו פערזענליכע נוצען.
זיי בילדען זיך איין, אז דיא נאטור האָט געשאפען גוטעס אָדער
שלעכטעס כפעציעל פאר זיי; זיי בילדען זיך איין, אז זיי זיינען
דער צענטער פון דער וועלט, אז אימיצער זאָרגט פאר זיי און זייערע
בעקוועמליכקייטען. זיי בילדען זיך איין, אז דיא זון איז געשאפען
געוואָרן צו געבען זיי ליכט און ווארעמקייט, פלאנצען און חיות —
צו געבען זיי שפייז; וואסער — צו צושטעלען זיי א געטראנק און
פיש א. ז. וו. זיי ווייסען, אז דאָס האָבען זיי אליין ניט געמאכט,
דארום רעכענען זיי, אז אימיצער האָט דאָס פאר זיי אָנגעגרייט.
אָבער אין דער ווירקליכקייט קימערט זיך גאָר ניט דיא נאטור ווע־
גען מענשען, זיא האָט פאר זיי גאָר ניט אָנגעגרייט מעהר וויא פאר
אלע אנדערע חיות. זיא איז בלינד און האנדעלט בלינד נאָך אייביגע
געזעצע, וועלכע מענשען דארפען לערנען אויסצוגעפינען און צו
פערשטעהן.

דיא אונענדליכע סובסטאנץ האָט אויך אונענדליכע מעלות,
וועלכע ער רופט א ט ר י ב ו ט ע ן. מיר קענען נאָר בענעהמען
צוויי גרופען פון דיזע אטריבוטען, נעמליך: פיזישע און גייסטיגע
ערשיינונגען. דיא ערשטע רופט ער: אטריבוט פון רוים, דיא צוויי־
טע — אטריבוט פון דענקען.

דיזע צוויי אטריבוטען קענען ניט צוזאמענגעמישט ווערן, אָב־
גלייך זיי טרעפען זיך צוזאמען אין דעם מענשען. זיי אונטערשיידען
זיך דערמיט, וואָס פיזישע ערשיינונגען קענען מיר בענעהמען מיט
אונזערע חושים און דיא גייסטיגע מיט אונזער פערשטאנד. ווען
מיר וואָלטען ניט געהאט קיין זעלבסטערקענטניס (הכרת עצמו),
וואָלטען פאר אונז נאָר עקזיסטירט פיזישע ערשיינונגען.

ספינאָזא׳ס אויספיהרונגען וועגען אטריבוטען זיינען זעהר

טיעפע און וויכטיגע. מיר קענען זיך ניט אריינלאָזען אין זיי, ניט נאָר ווייל אונזער פּלאַץ איז בעשרענקט, זאָנדערן אויך ווייל אונזער מאמע־לשון איז צו אָרים פאר אזעלכע חקירות און פילאָזאָפישע ענינים. מיר ווילען נאָר בעמערקען, אז ער איז שליסליך געקומען צו ערקלערונגען, וועלכע ווערן יעצט אנערקענט פון דער וויסענ־שאפטליכער פּסיכאָלאָגיע.

דעם מענשען בעטראכטעט ער אלס א טהייל פון דער סובסטאנץ מיט איהרע אטריבוטען. ער האלט ניט, אז דיא נשמה איז עפּעס א בעזונדערע עסענץ, אז זיא עקזיסטירט אָדער קען עקזיסטירען אויסערהאלב דעם קערפּער. אלע אטריבוטען זיינען ענג פערבונדען אין דעם מענשען; דיא אָרדנונג און דיא פערבינדונג פון אידעען, ערקלערט ער, איז דיא זעלבע וויא פון זאכען. דארום קענען מיר גאָר ניט וויסען פון דער נשמה, ווען מיר ווייסען ניט פון קערפּער.

אלע זיינע אויספיהרונגען וועגען דיא מענשליכע נאטור האָט ער נאָר געמאכט, אום צו קומען צום צוועק פון זיין ווערק, נעמליך: צו צייגען דיא מענשען א וועג צום גרעסטען געָנוס. דאָס איז דער ריכטיגער עטישער טהייל פון זיין „עטיקע". ער פאָרשט נאָך דיא שטרעבונגען, דיא ליידענשאפטען, דיא מעלות און חסרונות פון מענשען, אום צו געפינען א ריכטיגען אויסוועג, אז זיי זאָלען קענען לעבען אזוי גליקליך, וויא דאָס איז נאָר מעגליך. ער ערקלערט, אז ער בעטראכטעט דיא מענשליכע האנדלונגען און געפיהלען, אזוי וויא דיא פראגע וואָלט געווען וועגען געאָמעטרישע פיגורען. נאָך פיעלע זעהר גרינדליכע בעטראכטונגען וועגען אונזערע געפיהלען, בעזאָנדערס וועגען פערגניגען און אונפערגניגען, זוכט ער צו צייגען, וויא דער מענש קען זיך און דארף זיך בעהערשען, אום ניט צו בלייבען א שקלאַוו פון זיינע ליידענשאפטען. אין גאנצען קען זיך א מענש ניט בעפרייען פון זיינע ליידענשאפטען. עס איז אונמענ־ליך, זאָגט ער, אז דער מענש, א טהייל פון דער נאטור, זאָל ניט פאָלגען איהרע געזעצע, אָבער עס בלייבט איהם דאָך דיא פרייהייט אויסצוקלייבען אין זיין אייגענער נאטור דיא געפיהלען, וועלכע זאָלען איהם מאכען בעסער, עהרליכער און גליקליכער. דער לעצטער שלוס פון זיינע עטישע אויספיהרונגען איז, אז דער מענש דארף

האנדלען נאָך זיין פערשטאנד און אז זיין פערגניגען דארף זיין אין דער ערקענטניס (הכרה) פון וואהרהייט און אין א בעוואוסטזיין צו בלייבען צוזאמען מיט דער נאטור. פערניגפטיגע ליעבע צו גאָט, ערקלערט ער, איז דער העכסטער גענוס פון א מענש.

אזוי האָט דער גרויסער און עדעלער דענקער אליין געפיהלט. זיין העכסטער גענוס איז טאקי בעשטאנען אין זיין פילאָזאָפיע, וועלכע איז פאר איהם געווען אן ערקענטניס פון וואהרהייט. אָבער וויא פיעל כפינאָזאס גיבט עס אויף דער וועלט? וויא פיעל מענשען קענען איבערהויפט געפינען פערגניגען אין פילאָזאָפיע און זיך בע־גנוגענען מיט גייסטיגען גענוס? ספינאָזא אליין פערשטעהט גאנץ גוט, אז דיא צאָהל פון אזעלכע מענשען איז זעהר קליין, דען ער ענדיגט זיין „עטיקע“ מיט דיא ווערטער:

„אויב דער וועג, וואָס פיהרט אונז צום העכסטען גענוס, שיינט אונז זעהר א שווערער, דאָך קען מען איהם געפינען. ער מוז זיין א שווערער, ווייל מען געפינט איהם אזוי זעלטען. ווען דיא רעטונג וואָלט געווען ביי יעדען אונטער דיא הענד און מען וואָלט איהר גע־קענט קריגען אָהן בעזונדערע אָנשטרענגונגען, טאָ וויא וואָלטען מיר כמעט אלע געקענט דאָס פערנאכלעסיגען? אָבער אלעס שעהנעס און נוטעס איז אזוי שווער, וויא זעלטען“

ע נ ד ע.

וואָלטער

אַלס מענש און דענקער.

פון

יעקב גאָרדין.

.1

וואָלטערס לעבען.

מיר געפינען ניט אין דער וועלט געשיכטע א צווייטען ביי־שפּיעל, א שרייבער זאָל שפּיעלען אזא גרויסע ראָללע און זאָל האָבען אזא מערקווירדיגע בעדייטונג, וויא דער בעריהמטער פראנצויזישער שרייבער וואָלטער. ער האָט זיך מיט זיין פעדער אזוי בעריהמט געמאכט, וויא אלכסנדר מוקדון, וויא נאפּאָליאָן באנאפּארטע און אנ־דערע גרויסע פעלדהעררן. עס איז נאָך א פראגע, אויב זיי מיט זייערע קאָלאָססאלע ארמעען האָבען געפיהרט אזעלכע זיעגרייכע מלחמות, וויא וואָלטער, אויב זיי האבען איינגענומען אזעלכע פעס־טונגען, אויב זיי האָבען געשראָקען זייערע פיינדע, וויא וואָלטער.

וואָלטערס ווערקע זיינען געדרוקט אין זיעבציג וואָליומס. ער האָט געשריעבען וועגען פילאָזאָפיע און פּאָליטיק, וועגען נאטור געשיכטע און מאטעמאטיק, איז געוועזען א היסטאָריקער, א דראמען דיכטער, א עפּישער און לירישער פּאָעט, האָט געשריעבען סאטי־ריען און נאוועלען, וויסענשאפטליכע טראקטאטען און הומאָריסטי־שע ערצעהלונגען. זיין ריכטיגער נאָמען איז ניט וואָלטער, נאָר פראנץ מאריא אראָועט. דעם נאמען דע־וואלטער, אָדער פאָן־וואָל־טער האָט ער זיך א נאָמען געגעבען שפּעטער אום צו צייגען, דאָס ער שטאמט פון אריסטאָקראטישע פאמיליע. אין דער ווירקליכקייט אָבער שטאמט ער נים פון א גרויסען יחוס. זיין פּאָטער איז גע־וועזן א קליין־בירגער. א נאָטאר און א פראקטישער געשעפטס־מאן, און האָט זעהר ווייניג געהאלטען פון פילאָזאָפי מיט פּאָעזי. וויא אם מיינסטען אללע גרויסע זשעניען דער וועלט, האָט ער אויך געהאט דאָס גליק צו האָבען א מוטער, וועלכע איז געוועזן זעהר א געבילדע־טע און, דאָס איז דער עיקר, א גייסטרייכע פרוי. פון איהר האָט ער גע׳ירשנט פיעלע פון דיעזע נייגונגען, וועלכע האָבען איהם שפּעטער געמאכט גרויס און בעריהמט.

ליידער איז זיין מוטער געשטאָרבען, ווען ער איז געוועזן אלט זיעבען יאָהר און מיט עטליכע יאָהר שפּעטער האָט איהם דער פאָ־

טער געשיקט לעהרנען אין א יעזואיטישען קאָלעדזש. דאָ האָט ער געלערענט דיא אַלטע קלאסיישע שפּראכען און האָט געלעזען דיא קלאסיישע פּאָעטען, וועלכע האָבען אין איהם ענטוויקעלט דיא נייגונג צו פּאָעזי, צו מליצה, צו דראמא. דאָ אָבער האָט ער זיך בעקאָנט מיט דער יעזואיטישער סיסטעם פון לעבען.... חנפנן מעכטיגע מענשען, בעראכטען קליינע מענשען. זיין פרום נאָר צווישען פרעמדע, אויסגעלאסען, ציניש צווישען אייגענע. קיין פיעלע קענטניסע און קיין אמת'ע בילדונג האָט ער פון דער יעזואיטישער שולע ניט ארויסגעטראָגען. וואָלטער אליין זאָגט: „ווען איך בין ארויס פון דער שולע האָב איך געקענט לעטיין און האָב געוואוסט פיעלע אנדערע זאכען, איך האָב נאָר ניט געוואוסט, וואָס מען דארף וויסען". אלס צוועלף־יעהריגער שילער פון דער יעזואיטען שולע האָט ער זיך בעריהמט געמאכט מיט א געבעטס בריעף, וועלכען ער האָט אָנגעשריעבען אין ווערזען פיר איין אלטען קראנקען סאָלדאט. דיעזער אינוואליד האָט געבעטען ביים קעניג א פּענסיע און אויף אלע זיינע געבעטס־בריעפּע האָט ער קיין ענטפּער געקראָגען, ביז מי האָט איהם געראטהען ער זאָל זיך ווענדען צו דיא „געלערענטע" תלמידים פון דער יעזואיטען שולע. וואָלטער האָט איהם אָנגעשריבען א בריעף אין שירים און דער בריעף האָט ארויסגערופען פיעל אויפמערקזאמקייט ביים קעניגליכען האָף און אין פּאריז. ער איז נאָך געווען זעהר יונג האָט מען איהם שוין צוגעלאָזט אין דיא סאַלאָנען פון דער העכערער געזעלשאפט, וואו ער פלעגט זעהען לוקסוס, פערדאָרבענהייט, פאלשקייט, און הערען אפּיקורסישע דיסקוסיאָנען, שפּאָט פון רעליגיאָן און אווטאָריטעטען און וואו ער פלעגט באגעגנען מערקווירדיגע מענשען, שארפזיניגע אפיקורסים און פריידענקער.

זעכצעהן יאָהר אלט האָט ער געענדיגט דיא יעזואיטען שולע. זיין פאָטער האָט ניט געוואָלט וויכען פון זיינע פּאָעזיען איז שרייבערייען און האָט געפּאָדערט וואָלטער זאָל אויסערוועהלען א פּראקטישע פּראָפעסיאָן און זאָל מאכען א קאריערע. איהם האָט זיך געוואָלט זיין זון זאָל זיין אן אדוואָקאט און אין 1710 יאָהר איז וואָל־

טער געוואָרען א סטודענט פון א רעכט שולע. דאָ האָט ער זיך בע־
קאַנט מיט יונגע לייט, קינדער פון רייכע עלטערן, און אָנשטאָט צו
שטודירען פלייסיג דיא תורה פון אדוואָקאַטען. האָט ער געלעבט
א גוטען טאָג. געשריעבען פאסקווילען אין כאטירען און פער־
שווענדעט געלד מעהר, וויא פיעל זיין פראקטיישער פאָטער האָט
געוואָלט. דורך דעם איינפלוס פון זיינע מעכטיגע פריינד איז איהם
געלונגען צו קריעגען פאר זיין זון א שטעללע, אלס א פאזיש ביי דעם
געזאנדטען אין האָללאנד. וואָלטער איז געקומען קיין האאג האָט
זיך באלד בעקאַנט געמאכט מיט דיא פראנצויזיישע עמיגראנטען,
וועלכע האָבען געוואוינט אין דער שטאָדט, האָט זיך פערליעבט
אין איונגע מיידעל און איז דורך זיין ראָמאן פערוויקעלט געוואָ־
רען אין פערשיעדענע אינטריגעס. דער געזאנדטער האָט איהם
משלח געווען צוריק קיין פאריז מיט ניט זעהר א גוטען אטעסטאט.
דער פאָטער איז געווען אויסער זיך און האָט געצוואונגען זיין זון
צו ווערען א שרייבער ביי א פראָקוראָר. אין דער קאנצעלאריע פונ׳ם
פראָקוראָר האָט ער מעהר געטראכט פון דיא פערגעניגענס, וועלכע
מי קען געפינען אין אזא שטאָדט וויא פאריז. און אָנשטאָט צו שריי־
בען פראָטאָקאָלען האָט ער געשריעבען סאטיריען, בייסענדיגע און
שטעכיגע פאסקווילען אויף דיא גרויסע הערשער און מעכטיגע פער־
זאָנען, מיט דעם פלעגט ער זיך שאפען פיעל פיינדע און פערפאָלגער
אָבער דאָס פלעגט איהם מאכען בעריהמט און פאָפולער.

אין 1715 יאָהר איז געשטאָרבען דער פראנצויזישער קעניג
לודוויג דער פיערצענטער און וויל דער טראָנפאָלגער איז נאָך גע־
ווען קליינינעהריג איז דער גערצאָג פיליפ פון אָרלעאנס געוואָרען
רעגענט, אָדער במקום מלך. דיא פערדאָרבענהייט און אויסגעלאסענ־
הייט וועלכע זיינען געווען אין לודוויגס צייטען פערבאָרגען אונטער
דער מאסקע פון גרויסארטיגען עטיקעט און היפאָקריטישע מאס־
קען, זיינען ארויסגעטראָטען גאנץ אָפפען. אלע זיטליכע צוימען זיי־
נען געווען אומגעוואָרפען און פיליפ פון אָרלעאנס אליין האָט זאָ־
גאר ניט געמאכט קיין געהיימניס פון זיינע פערהעלטניסע צו זיין
אייגענע טאָכטער.... אין דער צייט איז פאריז פערפלייצט געוואָרען

מיט שמוטציגע פאסקווילען, שטעכיגע סאטיריען און פערשיערענע הומאָריסטישע פּאָעמען. וואָלטער איז געווים ניט אָבגעשטאנען פון אנדערע, ער האָט אָנגעשריעבען א סאטיריע אויפ'ן רעגענט און כי האָט איהם ארויסגעשיקט פון פּאריז. צוויי יאָהר איז איהם געוועזען פערבאָטען צוריק קעהרען זיך. ער האָט אָנגעשריבען א מליצה בריף אין שעהנע שירים צום רעגענט, האָט אָבגעלייקענט, אז דיא סאטי־ריע, וועלכע מי שרייבט איהם צו, איז ווירקליך געשריעבען פון איהם. און א ראיה, זאָגט וואָלטער, אז ניט איך האָב עס געשריעבען, ווארום עס איז געשריעבען געוואָרען מיט זעהר שלעכטע ווערזען. מי האָט איהם ערלויבט אומקעהרען זיך און דער רעגענט האָט איהם ווידער געשענקט זיין גנאדע. ניט לאנג אָבער האָט וואָלטער גע־לעבט אין שלום מיט'ן קעניגליכען האָף און מיט דיא גרויסע אריס־טאָקראטען. ער האָט ווידער אָנגעשריעבען א סאטיריע. ער האָט געפּרובט ווידער אָבלייקענען, אז ער איז דער מחבר, אָבער דאָס איז איהם ניט געלונגען. און אָפּיציער האָט געשפּיעלט דיא ראָלע פון א שפּיאָן. ער האָט זיך געמאכט גוט פריינד מיט וואָלטער'ן, און וויל וואָלטער האָט זיך ליעב געהאט צו בעריהמען, האָט ער דעם שפּיאָן ענטדעקט דעם אמת, ווער דער ריכטיגער פערפאסער פונ'ם פּאסקוויל איז. דאָס האָט געפיהרט דערצו, דאָס מי האָט וואָלטערן פערשפּארט אין דער באסטיליע, וועלכע האָט אזא טרויערינע היס־טאָרישע בעריהמטהייט. אין דיעזער פעסטונג איז וואָלטער געזעסען כמעט א יאָהר. נאכדעם האָט מען איהם ווידער ארויסגעשיקט פון פאריז.

עטליכע יאָהר האָט ער אומגעוואנדעלט פון איין אָרט צום אנדערן, פון איין שלאָס צום אנדער'ן, מיט זיין שארפזינן און וויי־ציגען שכל האָט ער זיך אום און אום געשאפען פערעהרער און פיינ־דע. ביכלאך ווייז איז דיא שנאה געגען איהם אין קעניגליכען האָף אָבגעקיהלט געוואָרען און ער פלעגט זיך ערלויבען קומען א מאָל אין דער הויפּט שטאָדט פון פראנקרייך. אין דער צייט איז ער בע־קאנט געוואָרען אלס א דראמען דיכטער. ער האָט געהאט זעהר פיעל ליעבע צו דער ביהנע און טהעאטער קונסט, פלעגט אליין רע־

זשיסירען זיינע פּיעסען, שפּיעלען אין זיי ראָללען. האָט א פּיעסא ביי דער ערשטער פאָרשטעלונג ניט געהאט קיין ערפאָלג האָט ער זיא ביז דער צווייטער פאָרשטעלונג אזוי געענדערט און אומגעאר־ ביימעט אז זיא פלעגט שוין האָבען דעם גרעסטען ערפאָלג. ער האָט געקענט דיא ביהנע און פערשטאנען גוט, וואָס דיא „מבינים" פּין זיין צייט האָבען נעפאָדערט. ניט אומזיסט האָט מען אויף איהם געזאָגט: „וואָלטער מאכט זיינע פּיעסען צווישען דיא פאָרשטעלונ־ גען". דער ערפאָלג פון זיינע פּיעסען און היסטאָרישע (עפּישע) פּאָ־ עמען האָבען איהם צוריק געקעהרט דיא גנאדע פונ'ם גערצאָג פון אָרלעאנס, ער האָט געקריגען מתנות, געלד, א מעדאל און כבוד. דאָס האָט געדויערט ביז ער האָט אָנגעשריעבען א סאטיריע. מי האָט איהם ווידער ארויסגעשיקט פון פּאריז און, ווי שטענדיג, האָט ער ווידער געפונען מיטלען צו נושא חן זיין און ווערען בעגנאדיגט.דאס אלעס אָבער האָט איהם ניט געקענט בעפרידיגען. ער האָט שטענדיג נערעכענט, אז ער איז ניט נאָר א גרויסער פּאָעט און דיכטער, נאָר אויך אנגעשיקטער שטאאטסמאן און דיפּלאָמאט. ער האָט געוואָלט קריעגען איין אנגעזעהענע פּאָליטישע שטעלע. קריעגען אזא פּאָסט האָט מען געקענט אין יענער צייט נאָר דורך א געוויסען דיובוא, וועלכער איז געוועזען מיניסטער און דיא רעכטע האנד פון דעם רעגי־ רער. ער איז געוועזען א פאלשער, אויסגעלאסענער און זעהר פער־ דאָרבענער מענש. דאָס אָבער האָט ניט געהינדערט וואָלטערן און ער האָט געפונען מיטלען צו ווערען בעקאנט און בעפריינדעט מיט דעם דיובוא. א מאָל, ווען וואָלטער איז געוועזען איינגעלאדען צו דיובוי־ א'ס טיש, האָט ער בעמערקט, אז איינער פון דיא אנגעזעהענסטע געסט איז דער זעלבער אָפיציער, וועלכער האָט איהם פער'מסר'ט אזוי פעררעטהעריש און צוליעב וועלכען ער איז געזעסען אין דער שרעקליכער באסטיליע. דאָס האָט איהם זעהר אויפגעבראכט און ער האָט מיט כעס אויסגעשריען: „איך האָב ניט געוואוסט, אז שפּי־ אָנען געפינען אן עהרען־פּלאץ ביים טיש פון מיניסטאָרען!" דער אָפיציער האָט וואָלטער'ן אָבגעוואַרט אויף איינע פון דיא פּאריזער בריקען און האָט איהם געשלאָגען מכת רצח. עס איז ארויס א סקאנ־

דאָל אויף גאנץ פאריז. וואָלטער איז געלאָפען צו אלע מיניסטאָרען און אלע מיליטערישע דעפארטמענטען און האָט ניט געקענט געפינען געגען זיין בעליידיגער קיין דין און קיין דין.

נאָך א ביאוכער סקאנדאל איז ארויס ביי וואָלטערן מיט א געוויסען קאוואליר פאָן ראהאן שאבא. דיזער אריסטאָקראט האָט געהאלטען פאר איין ערנידערונג מיט זיינע וויסע הענד שלאָגען א מענשען, וועלכער איז ניט קיין נאָבעלמאן, און איז נאָר א פאָעט און פילאָזאָף, ער האָט געשיקט זיינע קנעכט זאָלען וואָלטערן שלאָגען און ער איז געזעסען אין זיין קארעטע און האָט געקאָמאנדעוועט וויא אזוי מען זאָל שלאָגען. וואָלטער איז ארויס פון זיך, ער האָט זיך געלערענט פעכטען און האָט ארויסגערופען זיין בעליידיגער אויף א דועל. דער קאוואליער האָט איהם ניט געענטפערט. וואָלטער איז אומגעלאָפען וויא א פערכאכיטער איבער גאנץ פאריז, האָט געבעטען זיינע מעכטיגע פריינדע זאָלען זיך פאר איהם אָננעהמען, האָט געזוכט הילפע און האָט איבעראל בעגעגענט שפאָט, חוזק און ערנידערונג. דער גייסטיגער צושטאנד פון דעם אויפגעבראכטען וואָלטער האָט זיך בעוויעזען געפעהרליך פיר דעם שטאָלצען אריסטאָקראט, ער האָט מורא געהאט, דער פערצווייפעלטער וואָלטער זאָל זיך ניט ערלויבען עטוואס געגען אזא מיוחס. און ער האָט וואָלטער'ן נאָך א מאָהל פערשפארט אין דער באסטיליע. פון דער באסטיליע האָט מען איהם ארויסגעשיקט פון פראנקרייך און וואָלטער, וועלכער האָט געהאט פריינדע אין ענגלאנד, איז אוועק געפאָהרען אין דעם איינציגען לאנד, וואו א מענש האָט אין יענער צייט געקאָנט געפינען רעכטע און א געוויסע פרייהייט.

ענגלאנד מיט איהרע אינסטיטוטען און פאָליטישע איינריכטונגען, מיט איהרע געלעהרטע פילאָזאָפען און פריי דענקער, האָט געמאכט א גרויסען איינדרוק אויף וואָלטערן. פאר איהם האָט זיך געעפענט א נייע וועלט, נייע ערשיינונגען, נייע סאָציאלע פערהעלטניסע, נייע פראגען. ענגלאנד איז געוועזען וואָלטער'ס גרעסטע און בעסטע שולע. דאָ האָט ער זיך גיך בעקאנט מיט דיא בעריהמטעסטע פאָרשטייער פון דער וויסענשאפטליכער און ליטעראַרישער

וועלט, האָט זיך אויסגעלערענט ענגליש, האָט שטודירט ענגלישע קלאסיקער, האָט געלעזען שעקספּירען אין זיין אָריגינעלע שפּראך און ווען איהם איז ענדליך דורך דיא שתדלנות פון זיינע איינפלוס־רייכע פריינדע ערלויבט געוואָרען קומען צוריק נאָך זיין היימאטה האָט ער געהאט גענוג מאטעריאל, וואָס צו פּאָפּולאריזירען, אימיטי־רען, וועגען וואָס צו דענקען און צו שרייבען. אין 1729 יאָהר האָט ער זיך אומגעקעהרט צוריק נאָך פּאריז, וואו ער האָט געוואוינט אין א פאָרשטאָדט אונטער אן אויסגעטראכטען נאָמען. ער האָט א גע־וויסע צייט זיך געהאלטען וויא א סטאטעק, געשריעבען ערנסטע ווערקע און קיינעם ניט פּוגע בכבוד געווען. דאָס האָט אָבער לאנג ניט געקענט דויערן. דיא וועלט בעריהמטע שוישפּיעלערין אנדריענע לעקאוברירער, וועלכע איז א מאָל געווען איינע פון וואָלטערס פיעלע געליעבטע, איז געשטאָרבען און דיא קאטהאָלישע גלחים האָבען ניט ערלויבט זיא בעערדיגען מיט א קריסטליכע לויה, ווייל זיא איז ניט געווען איבריג פרום. וואָלטער האָט וועגען דעם אויפגע־שריעבען א פּאָעמא אין וועלכע ער האָט שוין מכבד געווען דיא קאַ־טוילישע גייסטליכע פאטערס.... נאכדעם האָט ער זיך געמוזט בע־האלטען... זיין ווערק „פילאָזאָפישע בריעף" —איז אין 1734 יאָהר דורך דיא הענד פון א הענקער פערברענט געוואָרען. ענדליך אום צו פּטור ווערען פון אלע פערפאָלגונגען און אָנגרייפע האָט ער זיך בע־זעצט אין דעם שלאָס פון זיין געליעהרטע געליעבטע דיא מארקיזע דיו שאטעל. ביי איהר אין שלאָס האָט ער פערבראכט כמעט 15 יאָהר. אויף א קורצע צייט פלעגט ער מיט איהר אָדער אליין ארויס־פאָהרען קיין ברוסעל, אָדער האָללאנד און באלד זיך צוריק קעהרען. דאָ אין שלאָס האָט ער אליין און מיט זיין געליעבטע געשריעבען פיעלע ווערקע איבער דיא העכערע מאטעמאטיק, איבער פילאָזאָפיע, געשיכטע און האָט פערפאסט פיעלע דראמא און פּאָעמען.

וואָלטער איז געוואָרען בעריהמט אין גאנץ יעוראָפּא. דער פּריי־סישער קעניג, וועלכער איז בעקאנט אלס פרידריך דער גרויסער, איז געווען איינער פון וואָלטערס טרייעסטע אנהענגער. ער האָט שוין לאנג געבעטען וואָלטער זאָל קומען צו איהם לעבען, אָבער כל

זמן דיא מארקיזע דיו שאטעל האט געלעבט, האט ער ניט געקאָנט ערפילען דעם קעניגס ווילען —-זיא האט איהם פשוט ניט געלאָזט— ער האט עס נור געקענט טהון נאָך איהר טויט. אין 1750 יאָהר איז ער געקומען קיין בערלין, דער קעניג האט איהם געגעבען א וואָהנונג אין זיין שלאָס, האט איהם געמאכט פאר א קאוואליער, האט איהם בעשטימט 20 טויזענד ליוורען א יאָהר געהאלט. זיין נייגונג צו אָב־שפאטען, אָבלאכען, זיין קנאה, זיינע אינטריגען און פּאָלעמישע שטרייטינגקייטען, זיין איבערמעסליכע דורשט נאָך כבוד און געלד האָבען זעהר גיך איבערגעפיהרט דיא גוטע פערהעלטניסע צווישען איהם און דעם קעניג. דער פּרעזידענט פון דער בערלינער אקאדעמיע פין וויסענשאפט א געוויסער מאָפּערטיוס איז געוועזען זעהר א בעגרענצטער מענש און א פעדאנט. טראָץ דעם וואָס פרידריך האט איהם נעאכטעט, האט וואָלטער זעהר פון איהם אבגעלאכט. ער האט דעם וויסענשאפטליכען פּרעזידענט אָנגערופען מיט'ן נאָמען אקא־קיא און האט געמאכט חוזק פון זיין פּלאן דורכבויערן דעם קוגעל פון דער ערד דורך און דורך... דאָס האט ארויסגערופען א פּאָלעמיק צווישען איהם און זיין קעניגליכען תלמיד, וועלכער האט זיך אויך גערעכענט פאר אגאנצען קענער (פיעלע פון דיעזען קעניגליכען קע־נערס ווערקע זיינען געוועזען בעארבייטעט און רעדאקטירט פון וואָל־טערן). אין 1753 יאָהר האט וואָלטער געמוזט פערלאָזען דייטש־לאנד. אויף דער דייטשער גרענעץ האט מען איהם פערהאלטען מיט זיין געפּעק און מי האט צוגענומען ביי איהם א שקאטולקע מיט פרידריך'ס מתנות. אָבוואָהל שפּעטער האט זיך וואָלטער מיט זיין תלמיד איבערגעבעטען, אָבער גוטע אמתע פריינדע וויא פריהער זיי־נען זיי שוין קיין מאָל ניט געוועזען. אומקערען זיך צוריק קיין פּאריז האט מען וואָלטערן ניט ערלויבט ער האט זיך געקויפט אלאנדגוט (א אימעניע) אויף דער גרענעץ פון שווייצערלאנד און פראנקרייך, וועלכע האט זיך גערופען פערנעי. דאָ האט ער פערבראכט דיא איב־ריגע צוואנציג יאָהר פון זיין לעבען אלס א באראָן און א מאגנאט אומגעבען מיט א גאנצע סוויטע פון בעדיענטע, פריינדע, אנהעננגער און פערעהרער. דיא גרעסטע לייט פון דער וועלט פלעגען פאָהרען

קיין פערנעי, וויא חסידים פאָהרען צו א צדיק. זיין יעהריגער איינ־
קונפט איז געווען איבער 140 טויזענד ליווּרען און ער האָט געלעבט
וויא א פירשט אין לוקסוס און פערגניגען. דאָ האָט ער געהאט זיין
אייגענעם טהעאטער פיר וועלכען ער פלעגט שרייבען שטיק, ער
אליין פלעגט זיי אויפפיהרען, ער אליין און זיינע פריינדע פלעגען
זיי שפּיעלען. ביז דיא לעצטע מינוטען פון זיין לעבען איז ער געווען
טהעטיג, פולל מיט ענערגיע און ענטוזיאזם. ער איז געשטאָרבען
אין דער שטאָדט, וואו מען האָט איהם ניט ערלויבט צו לעבען. —
אין פאַריז, אין דעם יאהר 1778, אין דער עלטער פון 84 יאהר. אין
דעם יאָהר 1878, אין דעם טאָג פון זיין הונדערט יעהריגען טויט,
איז אין פאריז געווען זעהר גרויסע און גלענצענדע פעסטליכקייטען.
אין דעם יאָהר 1891 האָט מען איהם אין פערנעי געשטעלט א גרוי־
סען און מערקווירדיגען מאָנומענט.

מי וואָלט געדארפט האָבען פיעל פּלאַץ בלויז צו דערמאָנען דיא
נעמען פון אללע זיינע ווערקע. ער האָט פערפאסט איבער פופציג
דראמען, קאָמעדיען און טראגעדיען. פון זיינע טראגעדיען זיינען
מעהר בעקאנט „זאירע", „עראפּע" און „מאהאמעד", דיא לעצטע
איז איבערזעצט פון דעם גרויסען דייטשען דיכטער געטע. פון זיינע
גרויסע עפּישע פּאָעמען זיינען מעהר בעריהמט זיין מייסטערווערק
„הענריאדא" און דיא „פּוסעל'ן" אין וועלכע ער מאַכט חוזק פון
דער הייליגער שזאנע דארק פון זיינע פיעלע ערצעהלונגען און
נאָוועלען זיינען מעהר בעקאנט „קאנדיד" און „זאדיק", אין וועלכע
ער קריטיזירט דיא רעליגיאָן און דיא סאָציאלע פערהעלטניסע
פון דער געזעלשאפט. זיינע פילאָזאָפישע טראקטאטען, זיין פילאָזאָ־
פישע ענציקלאָפּעדיע, זיינע היסטאָרישע מאָנאָגראפיען, זיינע אב־
האנדלונגען וועגען דער פילאָזאָפיע דער היסטאָריע וועגען רעליגיאָן,
און, הויפטזעכליך, זיינע פּובליציסטישע ארטיקלען האָבען קיין צאָל
ניט. א גרויסע היסטאָרישע בעדייטונג האָט זיין קאָרעספּאָנדענץ—
ווארום זיינע קאָרעספּאָנדענטען זיינען געווען דיא גרעסטע געלע־
רענטע פון זיין צייט, דיא גרעסטע דיכטער און שרייבער, דיא גרעס־
טע הערשער און קעניגע.

קיין שרייבער אין דער וועלט האט ניט געשפיעלט אזא גרויסע
ראָללע, וויא וואָלטער.

.2

וואָלטער אלס מענש און שרייבער.

וועגען וואָלטער'ן זיין לעבען, זיין טהעטיגקייט, זיין איינפלוס
אויף דער ציוויליזרטער וועלט פון 18 יאהרהונדערט און זיינע
ווערקע. וועלכע זיינען, וויא מיר האָבען אויבען דערמאָנט געדרוקט
אין 70 וואָליומס קען מען און מי דארף שרייבען זעהר פיעל. אין א
קליינע בראָשורע איז מעגליך צו געבען וועגען איהם נאָר א קורצע
האראקטעריסטיק.

עס איז געוועזען א צייט, ווען מי האָט דיא רעאקציאָנערע וועלט
געשראָקען מיט וואָלטער'ן, וויא מען שרעקט קליינע קינדער מיט
דעם „בונימען“.... דער נאָמען „וואָלטעריאנעץ“ איז געוועזען אזא
קללה פונקט וויא איצט ביי דער בורזשואזער וועלט דיא שמות:
ניהילסט, סאָציאליסט, אנארכיסט. עס איז ניט שרעקליך! ער איז
ניט געוועזען קיין רעוואָלוציאָנער אין קיין זינען, דיא עקאָנאָמישע
פערהעלטניסע פון זיין צייט האָבען איהם ניט אינטערעסירט אלס א
וויכטיגע סאָציאלע פראבלעם. אָבוואָהל עס האָבען שוין דאמאָלס
עקזיסטירט דיא עקאָנאָמיסטען, וועלכע זיינען אונז בעקאנט אלס
פיזיאָקראטען. (דיא דאָזיגע עקאָנאָמיסטען האָבען געלערענט
דאָס די רייכקייט פון נאציאָנען בעשטעהט ניט אין גאָלד און זיל־
בער, נאָר אין פראָדוקטען פון אגריקולטור, דאָס אלע מענשען האָבען
דאָס גלייכע רעכטע צו געניסען דיא פריכטע פון זייער ארבייט
און דאָס איז אוננאטירליך— ליידיג־געהער זאָלען לעבען א גוטען
טאָג און דיא וואָס ארבייטען זאָלען ליידען נויטה). ער איז ניט גע־
וועזען קיין פאָליטישער ראדיקאל, ער האָט געמאכט חוזק פון דיא
שרייבער, וועלכע האָבען געגלויבט אין א רעפּובליקאנישע פאָרם פון
רעגיערונג. פארקעהרט, ער האָט געגלויבט אין דיא נויטוועגדיגקייט
פון אן אווטאָקראט, ער מוז נאר זיין א געבילדעטער און „הומאנער

דעספּאָט". וואלטער איז זאָגאר קיין געוועהנליכער דעמאָקראט ניט געוועזן. ער האָט גאנץ אָפּפען געלאכט פון דיא קאנאליען, פון וועלכע עס בעשטעהט דאָס פּאָלק, דער פּעבעל, דיא פּראָסטע מענשעלאך. שוסטער און דיענסטמיידלאך אויפקלעהרען, זאָגט ער, דאָס איז ניט אונזער זאך, דאָס איז דיא אויפגאַבע פון אַפּאָכטאָלען. עס האנדעלט זיך ניט אין דעם, זאָגט ער, אונזערע לאקעיען פערהינדערען פון צו גיין אין קירכע, הערען דרשות און דאווענען... „מיר ווילען גיך האָבען א נייעם הימעל און א נייע ערד. אָבער ווער? דיא אנשטענדיגע לייט נאָר. וואָס בעטרעפט דיא קאנאליען, דעם פּעבעל איז דיא דומסטע ערד און דער דומסטער הימעל גראדע דאָס וואָס זיי דארפען. דאָס פּאָלק וועט אימימער דום און בארבאריש בלייבען. זיי זיינען אָקסען, וועלכע דארפען האָבען א יאָך, א שטאהל און א בינטעל שטרוי".

ער איז אפילו קיין אטעאיסט אויך ניט געוועזן. ער האָט געגלויבט אין א פּערזענליכען גאָט און האָט זעהר פיעל געשריעבען, אום צו איבערצייגען דיא אונגלויביגע, אז א גאָטט איז א נויטווענדיגע זאך. דיא גאנצע וועלט ווייכט זיין בעריהמטע סענטענץ: „אויב עס איז ניטא קיין גאָטט, מוז מען אזעלכען ערפינדען". געבילדעטע מענשען און פילאָזאָפען האָט ער נאך וויא עס איז ערלויבט צו זיין אטעאיסטען, דאָס פּאָלק אָבער מוז האָבען א גאָטט, ווייל דאָס איז פּראַקטיש. דער פּראָסטער מענש זאָל ניט מורא האָבען פאר'ן גיהנם, פאר שמיץ, וועט קיין פאָרם פון רעגיערונג קענען עקזיסטירען און קיין אָרדנונג אין דער געזעלשאפט. מיט דיעזער טעאָריע זיינער האָט ער געהאט פיעל קאָפּ־דרייעניש. ער האָט געגלויבט אין גאָטט אין שכר ועונש, און האָט ניט געגלויבט אין דער אונשטערבליכקייט דער זעעלע. ער האָט געלאכט פון דיא, וואָס גלויבען אז דער מענש האָט ערגעץ וואו א נשמה. פרעגט זיך, אז קיין נשמה איז ניטא און קיין יענע וועלט איז ניטא, וויא אזוי וועלען דיא פּויערען און קאַנאליען בעשטראָפט ווערען פאר זייערע חטאים און עברות? אויף זיינע עלטערע יאָהרען, ווען ער איז געוועזן זעהער רייך און האָט געלעבט וויא א באַראָן, האָט ער אין זיין אימעניע אויפגעבויט אקירכע,

אויף וועלכער עס איז געווען אויפגעשריעבען: וואלטער האט דאס אויפגעבויט פאר גאטט! פאר זיין שטארבען האט ער ערקלערט אפפען, אז ער וויל שטארבען אין דער הייליגער קריסט־קאטאליש־אפאסטאלישער קירכע. און פאר זיין טויט האט ער אונטערגעשריע־בען א פאפיער, אין וועלכער ער האט זיך ענטזאגט פון אללעם וואס ער האט געשריבען געגען קריסטענטהום. מיט איין ווארט, וואלטער איז אין קיין הינזיכט ניט געווען צו ראדיקאל. נאך פאר איהם און אין זיין צייט זיינען געווען דיינקער, וועלכע האבען א סך ראַ־דיקאלער בעהאנדעלט אללע פראגען פון געזעללשאפטליכען לעבען. פאר וואס־זשע פלעגט פאללען אן אימה ופחד אויף דער רעאקציאָ־נערען וועלט, אז מען פלעגט נאר דערמאָנען זיין פערהאסטען נאמען ?

מען זאגט, וואלטער איז געווען א גרויסער קעמפפער פאר דיא פרייהייט דעם ווארטעס, פאר דיעזען קאמפף זיינעם איז ער עט־ליכע מאל געזעסען אין באסטיליע און איז פערטריעבען געווארען פון זיין פאטערלאנד. דאס איז ניט ריכטיג. ער איז ניט געווען קיין בראווער בעוואגטער קעמפפער, ער איז נאר געווען א שרעקלי־כער דעמאגאג. ער האט ניט געהאט קיינע פרינציפען, קיינע סימ־פאטהיען, קיין הייליגטהום. וויא אן אבזר ראט ער פערפאלגט מיט א טייוולישע ענערגיע זיינע אינטערעסען, אהן רחמנות, אהן מיט־לייד, אהן אבושה. אבער ער איז קיינמאל ניט ארויס אין א'ן אפע־נעם קאמפף געגען דיא, וואס אונטערדריקען און רויבען דיא פריי־הייט. פארקעהרט, זיין גאנצען לעבען איז ער געווען א מחותן מיט קיסרים קעניגע, פירסטען, פרינצען... האט זיך גע'חנפ'עט צו זיי, געשנאָרעט געלד ביי זיי, געמאכט זיי קאמפלימענטען. ער איז געזעסען אין באסטיליע פאר פאסקווילען און שמוציגע ארטיק־לען, וועלכע ער פלעגט ארויסלאזען אונטער א פרעמדען נאמען.... ער האט קיין מאל ניט געהאט קיין מוט מודה זיין זיך, אז אן ארטיקעל, וועלכער האט אימיצען פון דיא גרויסע בייז געמאכט, איז געווען געשריעבען פון איהם.... ער פלעגט זיך שווערען אז דאס איז א בלבול און שטילערהייט פלעגט ער צו בעקאנטע און בעריהמ־

טע מענשען, צו ליעבהאָבער פון כענזאציאָן און סקאנדאל געבען קאָפּיעס פון זיין שריפט... דאס האָט איהם געמאכט פאר א גע־פעהרליכען מענשען.

אלס מענש איז ער געווען א שרעקליכער עגאָאיסט. דיא מענשען, זאגט ער, זיינען געשאפען צו זיין אָדער איין אמבוס אָדער א האמער. איך וויל בעסער זיין א האמער... ער האָט געקלאפּט וואו ער האָט נור געפונען מעטאל צו שמיעדען. ער האָט געדענקט נור פיר זיך, האָט ליעב געהאט כבוד, האָט געוואָלט זיין רייך און האָט ניט מקפיד געווען וועגען מיטלען... ער האָט געמאכט געלד און פיעל געלד, וואָרום ער איז ענדליך געוואָרען א גרויסער עושר, ניט פון שרייבען, נור פון פערשיעדענע אַפּערעס, האָט געגעבען געלד אויף פּראָצענט, געהאנדעלט מיט פּאפּיערען, געווען א קאָנ־טראקטאָר, א פּאָדריאטשיק, א ספּעקולאנט און איז געווען זעהר א קארגער, אָבוואָהל ער האָט ניט געהאט ניט קיין ווייב און ניט קיין קינדער. אויף דער עלטער, ווען ער האָט געלעבט אין זיין פּאלאַץ אין זיין אייגענע אימעניע פערנעי, אויף דעם גרענעץ פון שווייצערלאנד און פראנקרייך, האָט ער געלעבט וויא אללע מאג־נאטען מיט אן אייגענעם טהעאטער, אייגענע פּאָדדאנעס, פערד, וועגען, גלחים און פערעהרער. אין דער צייט פלעגט ער אמאָל זיך ארויסציינען אויך אלס א בעל צדקה, אבער ווער ווייסט, וועלכע מאָטיוועז ער האָט דערביי געהאט. ער איז ניט געווען קיין גוטער מענש. האָט קיין מאָל ניט מוחל געווען, אויב מען האָט איהם פוגע בכבוד געווען. אין פילאָזאָפישע טראקטאטען, אין פּאָעמען, אין דראמען פלעגט ער געפינען פּלאַטץ פיר זיינע פּערזענליכע חשבונות, וויא פון זיינע שונאים נקמה נעהמען, שימפּפען און בע־ליידיגען זיי. ער איז ניט געווען קיין אויפריכטיגער מענש. אין דיא אויגען האָט ער געזאגט אזוי און אונטער דיא אויגען אנדערש. א"ס וואָלטער האָט ער גערעדט פון א פּערזאָן אזוי און אונטער אן אויסגעטראכטען נאמען פלעגט ער שרייבען גאָר אנדערש. פריעדריך'ען דעם גרויסען פלעגט ער שרייבען, אז ער איז דער שלמה המלך און אונטער דיא אויגען פלעגט ער איהם רופען אפּע... דער

רוססיישער צאריצע יעקאטערינא האט ער געשריעבען אז זיא איז דיא איינציגע „סעמיראמיס דעם נארדענס'... און מיט א קורצע צייט פריהער האט ער דאסזעלבע געשריעבען דער האלב־ווילדער צאריצע יעליזאוועטע... דער עיקר איז געוועזן ביי איהם נאר צו קריגען א קאמפיישאן. ווען ער איז געוועזן ביי פריעדריך'ען אין פרייסען האט ער געוואלט ווערען א געהיימער אגענט פון זיין רעגיערונג און אויסגעפינען פאליטיישע סעקרעטען... עס האט איהם אבער ניט געגליקט... פריהער האבען איהם דיא פראנצויזישע דיפלאמאטען ניט געגלויבט און שפעטער האט זיך פריעדריך ניט געלאזט נאררען. ער האט זיין רבי, וואלטער'ן, זעהר גוט פערשטאנען. דיינע ווערקען, האט פריעדריך געזאגט וואלטער'ן, פערדיענען מאנומענטען און דיינע טהאטען פערדיענען קייטען. — „עס איז גוט וואלטער'ן צו לעזען, אבער ניט צו קענען“.... עס איז אין וואלטערס כאראקטער ניט געלעגען צו פיהלען וואריממע פריינדשאפט און ליבע... פיעלע פרויען האבען איהם געליבט, פערגעטערט, ער אבער האט זיך נאר אמוזירט... איהם האט ליעב געהאט דיא בעריהמטע אקטריססע אנדריענא לוקובריער, איהם האט ליעב געהאט א יונגעס מעדכען וועלכע ער האט בעגעגענט אין דער פראווינץ... ער האט זיא געבראכט קיין פאריז, צוגעזאגט צו מאכען זיא פאר א בעריהמטע אקטריסע און ווען ער האט זיא ניט געדארפט מעהר, האט ער זיא פערגעסען.. שפעטער ווען זיא האט געהייראטהעט מיט א בעריהמטען נאבעלמאן, האט ער זיא וויעדער געוואלט בעגליקען, האט זיא איהם אבער געהייסען נעהמען דעם וועג... דאס האט איהם ניט לאנג פערדראסען, ער האט זעהר גיך געפונען אנדערע געליעבטע... דיא איינע פרוי מיט וועלכע ער איז געוועזן פערבונדען א היבשע צייט איז דיא מארקיזע דו שאטעל.... אין יענע צייטען האבען די העכערע קלאססע מענער ניט געהאט ראַגענען, זייערע פרויען זאלען האבען געליעבטע, טרייהייט אין פאַמיליען־לעבען האט זיך גערעכענט פאר אן אבגעשמאקטע זאך, וועלכע איז ארויס פון דער מאדע. וואלטער איז געוועזן פיעל יאהרען דער מארקיזעס געליעבטער, ער האט געלעבט רוהיג אין איהר

שלאָסס מיט אללע בעקוועמליכקייטען... זיא איז ווירקליך געוועזען א מערקווירדיגע פרוי, קלוג, שעהן און זעהר געבילדעט.... זיא האָט דעם גרויסען וואָלטער געהאלטען אינטער איהר פאַנטאָפעל, דער־פאר האָט ער זיך נעבען איהר אזוי לאנג געהאלטען... דאס טרעפט זיך שטענדיג מיט מענשען, וועלכע האָבען אזעלכע האראקטערס וויא וואָלטער. דאָ איז דער פּלאַץ צו בעמערקען, אז ער האָט פער־ביטען זיין ריכטיגען נאָמען אום צו פערלייקענען אז ער שטאמט פון א קליין־בירגערליכע פאמיליע... ער האָט זיך א נאָמען געגעבען פאָן וואָלטער, עס זאָל אויסזעהן גרויסארטיגער און זאָל קלינגען בעססער.

עס איז געוועזען א צייט, ווען מען האָט וואָלטער'ן גערופען : דער קעניג פון דיא דענקער פון 18טען יאהרהונדערט. דידעראָ איז געוועזען א כך א טיעפערער דענקער פון וואָלטער'ן. זשאַן זשאק רוססאָ איז א כך נעהנטער צוגעגאנגען צו אלע וויכטיגע פּראָבלע־מען פון'ם סאָציאלען לעבען. אמת, וואָלטער האָט אויפגעשריבען זיעבציג בענדער. ער איז געוועזען א פילאָזאָף, א היסטאָריקער, א פּאָעט, א דראמאטורג, א ראָמאַניסט. אָבער פערנעהמט דען וואָל־טער א פּלאַץ אין דער פילאָזאָפיע אלס א זעלבסטשטענדיגער פי־לאָזאָף? האָט ער געשאַפען א פילאָזאָפישע סיסטעם? אין קיין היסטאָריע דער פילאָזאָפיע געפינט איהר ניט וואָלטער'ן צווישען דיא פילאָזאָפען. אפילו זיינע גרעסטע פערעהרער אנערקענען נאָר, אז וואָלטער איז געוועזען דער געשיקטסטער מענש אין דער וועלט נאָר צו ערקלעהרען און פּאָפּולער מאכען פילאָזאָפישע געדאנקען פון אנדערע. אין אללע זיינע 70 ביכער געפינט מען ניט איין ווערק, וועלכע זאָל איהם אין דער געשיכטע דער ליטעראטור שטע־לען אויף איין פלאטץ מיט דיא וועלט־בעקאנטע קלאסיקער. ער האָט ניט אויפגעשריעבען קיין „פויכט", קיין „האמלעט", קיין „דאָן קיכאָט". אללע זיינע ווערק האָבען נאָר א היסטאָרישע בע־דייטונג און זעלטען ווען איהר קענט וואָלטער'ן געפינען אין א פּריוואט ביבליאָטהעק.

אלס א היסטאָריקער איז ער בעקאנט נאָר מיט זיינע שבחים,

רוססישער צאריצע יעקאטערינא האָט ער געשריעבען אז זיא איז דיא איינציגע „סעמיראמיס דעם נאָרדענס‘... און מיט א קורצע צייט פריהער האָט ער דאסזעלבע געשריעבען דער האלב־ווילדער צאריצע יעליזאוועטע... דער עיקר איז געווען ביי איהם נאָר צו קריגען א קאָמיסיאָן. ווען ער איז געווען ביי פריעדריך'ען אין פריסען האָט ער געוואָלט ווערען א געהיימער אגענט פון זיין רעגיערונג און אויסגעפינען פּאָליטישע סעקרעטען... עס האט איהם אבער ניט געגליקט... פריהער האָבען איהם דיא פראנצויזישע דיפּלאָמאטען ניט געגלויבט און שפעטער האָט זיך פריעדריך ניט געלאָזט נארען. ער האט זיין רבי, וואָלטער'ן, זעהר גוט פערשטאנען. דיינע ווערקען, האָט פריעדריך געזאגט וואָלטער'ן, פערדיענען מאָנומענטען און דיינע טהאטען פערדיענען קייטען. — „עס איז גוט וואָלטער'ן צו לעזען, אבער ניט צו קענען“.... עס איז אין וואָלטערס כאראקטער ניט געלעגען צו פיהלען ווארימע פריינדשאפט און ליבע... פיעלע פרויען האָבען איהם געליבט, פערגעטערט, ער אָבער האָט זיך נאָר אמוזירט... איהם האָט ליעב געהאט דיא בעריהמטע אקטריסע אנדריענא לוקובריער, איהם האָט ליעב געהאט א יונגעס מיעדכען וועלכע ער האָט בעגעגענט אין דער פּראָווינץ... ער האָט זיא געבראכט קיין פאריז, צוגעזאגט צו מאכען זיא פאר א בעריהמטע אקטריסע און ווען ער האָט זיא ניט געדארפט מעהר, האָט ער זיא פערגעסען.. שפעטער ווען זיא האָט געהייראטהעט מיט א בעריהמטען נאָבעלמאן, האָט ער זיא ווידער געוואָלט בעגליקען, האָט זיא איהם אבער געהייסען נעהמען דעם וועג... דאס האָט איהם ניט לאנג פערדראָסען, ער האָט זעהר גיך געפונען אנדערע געליעבטע... דיא איינע פרוי מיט וועלכע ער איז געווען פערבונדען א היבשע צייט איז דיא מארקיזע דו שאטעל.... אין יענע צייטען האָבען די העכערע קלאַסע מענער ניט געהאט ראַגעגען, זייערע פרויען זאָלען האָבען געליעבטע, טרייהייט אין פאמיליען־לעבען האָט זיך גערעכענט פאר אן אבגעשמאקטע זאך, וועלכע איז ארויס פון דער מאָדע. וואָלטער איז געווען פיעל יאהרען דער מארקיזעס געליעבטער, ער האָט געלעבט רוהיג אין איהר

שלאָסס מיט אללע בעקוועמליכקייטען... זיא איז ווירקליך געוועזען א מערקווירדיגע פרוי, קלוג, שעהן און זעהר געבילדעט.... זיא האָט דעם גרויסען וואָלטער געהאלטען אינטער איהר פאַנטאָפעל, דער־פאר האָט ער זיך נעבען איהר אזוי לאנג געהאלטען... דאס טרעפט זיך שטענדיג מיט מענשען, וועלכע האָבען אזעלכע כאראקטערס וויא וואָלטער. דאָ איז דער פלאַץ צו בעמערקען, אז ער האָט פער־ביטען זיין ריכטיגען נאָמען אום צו פערלייקענען אז ער שטאממט פון א קליין־בירגערליכע פאמיליע... ער האָט זיך א נאָמען געגעבען פאָן וואָלטער, עס זאָל אויסזעהן גרויסארטיגער און זאָל קלינגען בעססער.

עס איז געוועזען א צייט, ווען מען האָט וואָלטער'ן גערופען: דער קעניג פון דיא דענקער פון 18טען יאהר־הונדערט. דידעראָ איז געוועזען א כך א טיעפערער דענקער פון וואָלטער'ן. זשאן זשאק רוססאָ איז א כך נעהנטער צוגעגאנגען צו אללע וויכטיגע פראָבלע־מען פון'ם סאָציאלען לעבען. אמת, וואָלטער האָט אויפגעשריבען זיעבציג בענדער. ער איז געוועזען א פילאָזאָף, א היסטאָריקער, א פאָעט, א דראמאטורג, א ראָמאניסט. אָבער פערנעהמט דען וואָל־טער א פלאַץ אין דער פילאָזאָפיע אלס א זעלבסטשטענדיגער פי־לאָזאָף? האָט ער געשאפען א פילאָזאָפישע סיסטעם? אין קיין היסטאָריע דער פילאָזאָפיע געפינט איהר ניט וואָלטער'ן צווישען דיא פילאָזאָפען. אפילו זיינע גרעסטע פערעהרער אנערקענען נאָר, אז וואָלטער איז געוועזען דער געשיקטסטער מענש אין דער וועלט נאָר צו ערקלעהרען און פאָפולער מאכען פילאָזאָפישע געדאנקען פון אנדערע. אין אללע זיינע 70 ביכער געפינט מען ניט איין ווערק, וועלכע זאָל איהם אין דער געשיכטע דער ליטעראטור שטע־לען אויף איין פלאטץ מיט דיא וועלט־בעקאנטע קלאסיקער. ער האָט ניט אויפגעשריעבען קיין „פויסט", קיין „האמלעט", קיין „דאָן קיכאָט". אללע זיינע ווערק האָבען נאָר א היסטאָרישע בע־דייטונג און זעלטען ווען איהר קענט וואָלטער'ן געפינען אין א פריוואט ביבליאָטהעק.

אלס א היסטאָריקער איז ער בעקאנט נאָר מיט זיינע שבחים,

וועלכע ער האט געשריעבען וועגען דעם מערדער און בוטשער קא
דעם עלפטען, וועגען דעם אויבגעראבענעם דעספאט און טיר
לודוויג דעם 14טען, וועלכען וואלטער האט פארגעטערט. ער הא
געשריעבען דיא געשיכטע פון רוסישען צאר פעטער, וויל ז
האט געהאט אן ארדער און האט געקראגען גוט בעצאהלט. וו
זעאן זשאק רוססא האט זיך ערלויבט אויסצודריקען א געדאנ
אז רוססלאנד איז א פינסטערע מאכט, וועלכע דראהעט דער גא
צער ציוויליזרטער יעוראפא, איז וואלטער אויף איהם ארויפגי
פאללען מיט דיא ניעדריגסטע בעליידיגונגען, האט איהם אנגער
פען א פליעג, א נארנישט, וועלכער וויל פון זיין בוידעם זעהן די
ערא יינגיכסטע פון דער וועלט-געשיכטע. שלאסער זאגט, אז פ
אללע היסטארישע ארבייטען פון וואלטער, איז נאר זיין געשיכט
פון לודוויג דעם 14טען דיא איינציגע פון וועלכע מען קען זיך עו
לויבען, אין דאס מיט א גרויסע פארזיכטיגקייט, אייניגע בעמערקו
נגען צו ענטפליהען.

[illegible] אויפגעשריעבען זעהר פיעל דראמען און אייניג
קאמעדיען, וועלכע האבען אין זיינער צייט געמאכט א שטורע
וואו זיינען זיי איצט? וואו שפיעלט מען זיי? ווער מען זיינען זי
בעקאנט? ער אליין האט זיך געהאלטען פאר א זעהר גרויסע
דראמאטורג, האט געשריבען אין א הויף־פערקינצעלטען קלאסישע
טאן, נאך דיא אללע רעגעלען און קאזיאנע געזעצע פון טראגעדי
פון שעקספיער'ן האט ער ניט זעהר שטארק געהאלטען. אבוואה
ער האט צוגעגעבען, אז שעקספיער איז א זשעני, אבער זיינע דרא
מען זיינען געשריעבען געוואָרען צו ווילד און בארבאריש. זאנאו
„האמלעט" איז נאך זיין מיינונג א שטיק וואו איינער ווערט משוגע
אין ערשטען אקט, דער צווייטער אין צווייטען אקט, אי
דריטען אקט שלאגט מען זיך און מען טרינקט, נאכדעם גראבט מע
א קבר אויף דער ביהנע, מען שלאגט זיך און מען פערגיפטעט. וע
ער, וואלטער, וואלט האבען א מאכט, זאגט ער, וואלט ער שעקס
פירען ניט ארייננעלאזט אין פראנקרייך. און דאך וואס האט ער
אליין געטהאן? ער האט אין זיינע דראמען נאכגעקרימט שעקס

פירען, האָט נעמאַכט אן אָטהעללאָ נאָך זיין מוסטער, האָט געווי־זען שעקספּיערן וויא מען דאַרף שרייבען ראָמעאָ און דזשוליאַ א. ז. וו. לעסינג האָט געמאַכט א תל פון וואָלטער׳ס דראַמען אין זיינע קריטישע בריעף וועגען דראַמאַטורגיע. ער האָט פשוט איבער־צייגט אז ער איז א שאַרלאַטאַן. וועגען וואָלטער׳ס דראַמאַ „מע־ראָפּע“ ערצעהלט לעסינג, וויא אזוי דאָס שטיק איז גענומען גע־וואָרען ביי א איטאַליענישען שרייבער. וויא אזוי וואָלטער אליין האָט אונטער דעם נאָמען פון אן אויסגעטראַכטען לינדעל אויפּ־געשריעבען א פּאַסקוויל אויף דעם אָריגינעלען פערפאַסער, האָט איהם געמאַכט מיט דער בלאָטע און געצייגט אויף וויפיעל זיין „מעראָפּע“ שטייט ניעדריגער פון דעם גריכען וואָלטער׳ס „מע־ראָפּע“. דאַרויף האָט כלומר׳שט שוין אַליין וואָלטער געענטפערט, אז אָבוואָהל דעם איטאַליענערס „מעראָפּע“ האָט אין זיך גרויסע פעהלערן, איז דאָך לינדעל ניט אין גאַנצען גערעכט. מיט אזעלכע פּאָרטעלען, רעקלאַמען און פאַלשע פּסעוודאָנימען האָט זיך וואָל־טער זעהר אָפט בענוצט.

זיינע פּאָעטישע ווערקע זיינען זעהר גלענצענד, קלינגענד אין זעהר א רייכע שאַרפע שפּראַכע, זיי זיינען אבער קאַלט, טרוקען און געפיהללאָז, ווארום ער אלליין איז געוועזן א טרוקענער קאַל־טער מענש, אָהן געפיהל און אָהן האַרץ. זיינע פּאָעזיען בעריהרען קיינע גרויסע פּראָבלעמען און רעדען ניט צו דער זעעלע פון׳ם מענ־שען. זיינע ראָמאַנען קען מען רעכענען פאַר אללעס אין דער וועלט, נאָר ניט פאַר בעלעטריסטישע ווערקע. עס איז פילאָזאָ־פישע טראַקטאַטען, סאַטירען, קריטיקען, אבער קיינע קונסט־ווערקע, קיינע ראָמאַנען. די פּערזאָנען פון זיינע ערציילונגען זיינען ניט לעבעדיגע מענשען, עס איז מאַריאָנעטען, קוקלעס, וועלכע טאַנצען אום, ווייל וואָלטער ציהט זיי פאַר׳י שטריקעל און צווינגט זיי צו מאַכען אלערליי האַוואַיעס און צו אויסשרייען אזעלכע קלוגע מאָנאָלאָגען און שאַרפע געדאַנקען, וויא זייער בעל הבית וויל. גע־נומען זיינען זיי אלע ניט פון ריכטיגען לעבען, נאָר פון א פאַנטאַס־

טיישע אויכגעטראכטע מערכענוועלט... דיא ווירקליכקייט, דאָס רעאלע לעבען שפּיעלען קיין ראָללע אין וואָלטעוס ראָמאַנען.

אין וואָס־זשע שטעקט זיין קראַפט, זיין מאכט, זיין גרויסקייט? וואונדערן זיך שוין מאנכע פון אייך. איהר האָט נאָר געדולד... בעפאָר איך וועל פערענטפערן דיא פראגע, וועט איהר אייך נאָך מעהר וואונדערן.

.3

וואָלטער אלס יודען־פיינד.

דיא היינטיגע אנטיסעמיטען מיט אלע זייערע רייד און שריי־בערייען קענען זיך רעכענען געגען וואָלטער'ן אלס קליינע הינטע־לעך. וואָלטער האָט דיא אידען געביסען מיט גרויסע שארפע און גיפטיגע ציינער. וואו ער האָט נור געקענט, איז דאס געווען אויף'ן פּלאַץ אָדער ניט, איז דאָס געווען פּאַסענד אָדער ניט, אין א פּילאָ־זאָפישע אבהאנדלונג, אָדער אין א היסטאָרישע מאָנאָגראַפיע, אָדער אין א ראָמאַן, אום און אום וואו ער האָט נור געקענט פון דיא אידען אָבלאכען, ערניעדריגען זיי, בעשימפּפען, בעשמוצען, — האָט ער עס ניט פערפעהלט צו טהון פלייסיג און מיט ענערגיע. ער איז אליין געווען א געשעפטמאכער און א פּראָצענטניק און דיא אידען האָט ער מיט דעם געשטאָכען דיא אויגען. ער אליין האָט ניט געגלויבט אין השארת הנפש און דיא אידען האָט ער גערעכענט פאר א ניעדריגעם בארבארישעם פאָלק ווייל אין זייער ביבעל זאגט מען צו דיא פרומע אידען נאָר עולם הזה און קיין עולם הבא. פון דער ביבעל, וואו ער האָט נאָר געהאט א געלעגענהייט, האָט ער געמאכט חוזק. אין זיין פילאָזאָפישען ווערטער־בוך, ווען ער קומט צום וואָרט „יוד" דערציילט ער אין א היסטאָרישע פאָרמע נאָר זיינע מחלוקות, קריעג און מלחמות. זאָגאר זייער העלדישען קאמפּף פיר זייער פרייהייט מיט דיא רוימער לאכט ער אָב און זאגט קאלטבלוטיג, אז דיא רוימער האָבען פיעלע טויזענדער אידלאך פערקויפט ניט טהייערער פון דעם פּרייז, וואָס מען נעהמט פיר א

בעשעפעניש, וואס דיא אידען טאָרען ניט עסען. ער דערציילט אז דיא אידישע פרויען איז פערבאָטען איז דער ביבעל צו ליעגען מיט אייזלען און פערד, עס איז א סימן אז דיא אידישע פרויען זיינען געוועזען געוואוינט צו אזעלכע דעליקאטעסען. ער מאכט זיך לוסטיג דאריבער וויא טויזענדער אידען זיינען אויסגעשלאכטעט געוואָרען, ווייל אנשטאט „שין" האָבען זיי געזאגט „סין", אָדער ווייל זיי האָבען זיך צוגעריהרט צום ארון קודש א. ז. וו. ער ענדיגט זיין היסטאָרישען איבערבליק מיט דיעזע ווערטער : „דערפון זעהט מען אז דיא אידען זיינען געוועזען שטענדיג אָדער בראדיאגעס, אָדער רויבער, אָדער קנעכט, אָדער מיאטעזשניקעס. זיי זיינען נאָך איצט וואגאבונדען אויף דער ערד, פעראכטעט פון אלע מענשען און טענה'ן נאָך אלץ אז דיא הימלען, דיא ערד, דיא גאנצע מענשהייט זיינען בעשאפען געוואָרען נאָר פון זייער'ט וועגען". ער בעשולדיגט דיא אידען אין דעם, דאס זיי זיינען געוועזען קאניבאלען (האָבען געגעסען מענשען־פלייש) און האָבען צו זייער גאָט געבראכט מענשען פאר קרבנות... אין זיין פילאָזאָפישען ווערטער־בוך גיט ער געגוג פלאץ אברהם'ן, דוד המלך, אלע נביאים.. מאנכעס מאָל זעהר שארף און וויציג.. וועגען דעם נביא יחזקאל דערציילט ער, אז גאָט האָט איהם געהייסען נעהרען זיך א געוויסע צייט מיט ברויט, וואס איז בעדעקט מיט מענשליכע... יחזקאל האָט קוים אויסגעבעטען ביי גאָט דיא טובה, אנשטאט מענשליכע... איינקנעטען אין זיין ברויט דעם קויט פון א בהמה... א איד אין אמסטערדאם האט איהם געזאָגט, אז מען דארף עס ניט פערשטעהן בוכשטעבליך, עס איז א פאנטאזיע... אויב עס איז א פאנטאזיע, בעמערקט וואָלטער, דארף מען בעסער לעזען דיא פאנטאזיען פון האָמער, ווירגיל און אָוויד. נאָר ווענען עס געפעלט בעסער דיא פראָפעצייהונג פון א יחזקאל זאָל עסען מיט איהם זיין אָנבייסען...

אלס געשעפטמאכער האָט וואָלטער געהאט צו טהון מיט אידישע סוחרים אין ענגלאנד, אין האָלאנד און דייטשלאנד. דאס געוויס, האָט איהם ניט געקענט מאכען פריינדליכער צו דער גאנצער אידישער נאציאָן. ווען ער איז געוועזען אין לאָנדאָן האָט ער

פערמרויעט א קאפיטאל צו א אידען, א געוויסען מענדעס, מינ
ועלכען ער האט געוואלט ספעקולירען בישותפות. מענדעס האנ
באנקראטירט און וואלטער'ן איז אנגעקומען נאר א קליינער טהייל
פון זיין געלד. אין בערלין האט ער זיך פארפלאנטערט מיט ז
אידען הירשעל נאך אין א מיאוסע געשיכטע.... ער האט דורך דעמ
הירשעל געוואלט צונויפקויפען פאפירען, וועלכע זיינען פערבא
טען אין פרייסען. ער האט דאס געמוזט טהאן בשתיקה, זיי
פאטראן, תלמיד און פערעהרער, פריעדריך דער גרויסער זאל דאס
ניט וויסען. ער איז דאמאלס געוועזען פריעדריך'ס קאמער־הערר
האט געקראגען פון איהם צעהנער טויזענדער א יאהר, האט געלעבט
ביים הויף, געפאהרען אין הויף'ס־קארעטען, געגעסען ביים קעניגס
טיש און געשפיעלט א ראללע פון זעהר א גרויסען פריינד. מען ווייס
ניט, אויב עס איז וואהר אדער ניט, דער איד הירשעל האט ער־
קלעהרט אז אנדערע אידען, קאנקורענטען, האבען אונמיסטען
אויפגעהויבען דעם קורס פון דיא פאפיערען, איידער ער האט זיי
געקויפט און אז ער האט דערביי פערלארען זיין געלד און אויך
וואלטער'ס געלד... וואלטער האט ארויסגענארט ביי דעם אידען
א סך טהייערע בריליאנטען, כלומרשט מיט'ן צוועק צו קויפען זיי,
און האט עס ניט געוואלט צוריקגעבען. דערצו האט ער נאך גע־
פעלשט אן אונטערשריפט פון הירשלען. עס איז ארויס אן עפענט־
ליכער סקאנדאל, דער איד האט דערלאנגט אויף וואלטער'ן אין
געריכט.... פריעדריך האט פריהער אויך געוואוסט וואס פאר א
ניעדריגען כאראקטער וואלטער האט, דיעזער סקאנדאל האט אבער
גערויבט דיא לעצטע ביסעל אכטונג וואס דער געקרוינטער תלמיד
האט געהאט צו דעם בעריהמטען רבי'ן. לאזט צו רוה, האט פריעד־
ריך צו איהם געזאגט, דעם נייעם און דעם אלטען טעסטאמענט.
א פילאזאף דארף זיין פריהער פון אלץ איין אנשטענדיגער מענש...
דיעזער סקאנדאל האט געפיהרט נאכדעם דערצו, אז צווישען דיזע
צוויי גדולים איז ארויס א מחלוקה. וואלטער, אלס נוקם ונוטר האט
דאס געוויס ניט געקענט פערגעסען. מערקווירדיג איז דאס, דאס
וואלטער'ס פאפיערען און דאקומענטען ביי דיעזען שמוציגען

פראָצעס פון הירשעל און וואָלטער האָט איבערזעצט פון פראנצוי־
זיש אין דייטש דער גרויסער לעססינג, וועלכער איז דאמאלס געווען
א יונגערמאן פון א יאהר עטליכע און צוואנציג, דער זעלבער וואס
האָט זיך בעריהמט געמאכט מיט זיין „נאטהאַן דער ווייזע" . . .
וואָלטער האָט לעססינג'ן ניט געליעבט. לעססינג האָט וואָלטער'ן
שוין דאמאלס פערשטאנען...

א פּאָרטוגעזישער איד מיט'ן נאָמען פּינטא, איז ארויס נעגען
וואָלטער'ן מיט א פּאָלעמישע בראָשורא... דיא פּאָרטוגעזישע און
שפּאנישע אידען האָבען זיך דאמאלס גערעכענט פאר דיא אריסטאָ־
קראטען פון אידישען פאָלק און האָבען געקוקט אויף דיא פּוילישע
און דייטשע יהודים, וויא דיא יהודים פון דעם
ניו יאָרקער אריסטאָקראטישען קווארטאל קוקען
איצט אויף דיא אידלאך פון דער ניו יאָרקער גהעטאָ. דיזער פינטא
האָט געזאגט, אז דאָס וואס וואָלטער שרייבט קען זיין איז וואהר,
אויב ער מיינט דיא פּוילישע און דייטשע אידען, דיא פּאָרטוגעזישע
אבער זיינען איידעל־לייט און אריסטאָקראטען... וואָלטער האָט
צוגעגעבען אז פינטא איז גערעכט און ער איז בערייט צו מאכען
איין אויסנאהמע פאר דיא פּאָרטוגעזישע אריסטאָקראטען... ער,
האָט בערעכענט, אז ער מאכט דערביי א בעסער געשעפט,
אלס זיין אָפּאָנענט, דער אידישער פערטהיידיגער פינטא...

אין זיינע „בריעף געגען זעקס אידען" גיסט ער ווידער גיפט,
שוועבעל און פעך אויף דיא אידען. ער דערמאָהנט זיי ווידער די
אלטע הטאים און ענדיגט איינעם פון זיינע בריעף מיט דיעזער
פריינדליכער עצה: געגונג אייך צו זיין אנימאלס, וואס קענען נאָר
רעכענען, צייט איהר זאָלט אנהייבען דיינקען... אויב איהר ווילט
געהן קיין פאלעסטינא, זאגט ער אין דיעזע בריעף, געהט אייך גע־
זונדערהייט אין דעם לאנד פון שטיינער און זאמד, וואו גאָט האָט
אייך צוגעזאגט מילך און האָניג און האָט פארגעסען אז מען דארף
ברויט אויך. אבער ווען איהר וועט געהן, בעט איך אייך, לאָזט
אונז איבער עטליכע אידען, ווארום אויב מיר זיינען אין רעליגיאָן

זאכען אזוי נארריש וויא איהר, זייט איהר אין פראגען פון קויפען און פערקויפען א סך קליגער פון אונז...."

וואס דיא אידען קענען מאכען געלד ביים קויפען און פער־קויפען, דאס איז געווען דיא איינציגע זאך, וואס ער האט דיא אידען מקנא געווען.

פאר וואס־זשע רעכענט מען וואָלטער'ן פאר א גרויסען מענשען?

.4

וואלטער אלס א יפקליָהרער.

ניט אין דער געשיכטע פון פילאָזאָפיע און ניט אין דער געשיכטע פון ליטעראטור דארף מען זוכען וואָלטער'ס פלאץ, איהם קומט א בעזונדער קאפיטעל און א גרויסער קאפיטעל אין דער אל־געמיינער וועלט־געשיכטע, וועלכע דערציילט וויא דיא קולטור פון דער מענשהייט האט זיך ענטוויקעלט, וויא אזוי דער גייסט פון דעם מענשען האט זיך עמאנסיפירט פון דעם יאָך פון אבערגלויבען און האט זיך בעפרייט פון דיא קייטען פון פאנאטיזמוס. אין דער וועלט־געשיכטע דארף וואָלטער פארנעהמען פלאץ וויא דער רע־פאָרמאטאָר מארטין לוטהער און דער קריעגס־פיהרער נאפאָלעאָן באָנעפארטע. ער איז א נאפאָלעאָן און א לוטהער צוזאמען! וויא נאפאָלעאָן האט ער מיט זיין פראנצויזישער ארמעע, א ארמעע פון גלענצענדע שריפטען שארפע קריטיקען, גיפטיגע סאטירען, הומאָ־ריסטישע האראקטעריכטיקען, געשריעבען אין דער קלינגענדער רייכער פראנצויזישער שפראכע,—מיט דיעזער ארמעע האט ער איינגענומען דיא גאנצע ציוויליזירטע יעוראָפּע, אומגעוואָרפען אלע גרענעצען פון דער אלטער טראדיציאָן, ארונטערגעשמיסען הערשענדע מיינונגען און געזעצט אויף דיא טהראָנען פון דעם מענשענס אינטילעקטואלען קעניגרייך נייע רעגיערענדע געדאנ־קען, נייע הערשענדע אנשויאונגען. וויא לוטהער איז ער געווען איין רעפארמאטאָר. לוטהער האט רעפאָרמירט יעוראָפּא דערמיט וואָס ער האט אָבגענומען דעם אווטאָריטעט בייא דעם פאבסט פון רוים. דער איינציגער אווטאָריטעט, האָט ער געזאָגט, איז אין דיא

הימלען.... וואָלטער האָט רעפאָרמירט דיא ציוויליזירטע וועלט רערמיט, וואס ער האט אָבגענומען דעם אווטאָריטעט ביי דיא הימלען, און האָט ערקלעהרט, אז דער איינציגער אווטאָריטעט איז דער מענש אליין. וואָלטער איז ניט געווען קיין פילאָזאָף, ניט קיין פּאָעט, ער איז געוועזן א גרויסער אויפקלעהרער און עמאַנסיפּאַטאָר! א קריעגס־גענעראל אָהן עפּאָלעטען, א רעפאָרמאטאָר אָהן א יאר־מולקע פון א מאָנאך.

דיא דענקענדע מענשען פון 18טען יאהר־הונדערט האָבען פריי־הער פון אלץ אנגעהויבען רעדען פון דעם מענשענס אינטערעסען, שפּעטער שוין האָט מען אָנגעהויבען צו רעדען פון דעם מענשענס רעכטע. דער מענש האָט אין דער אלטער רעאקציאָנערער וועלט ניט געהאט קיין פערזענליכע אינטערעסען אין דעם לעבען; ער האָט נאָר געלעבט צוליעב גאָטט און זיינע פאָרשטייער.... דאס האָט געפיהרט צו דעם גענענזאץ דאס דיא דענקער פון דעם 18טען יאהר־הונדערט זיינען געווען גרויסע עפּיקוריער, האָבען פּראָפּאגאנדירט דיא אידעע פון אינדיווידועללען גליק און אוטיליטאריזם — פּער־זענליכע נוצליכקייט, דערפאר זעהען מיר אז אין 18טען יאהר־הונדערט האָבען פּרינציפּען געשפּיעלט א קליינע ראָללע, דיא הויפּטזאכע איז געווען דער צוועק — ערקלעהרען דעם מענשען זיינע אייגענע אינטערעסען... וואָלטער איז ניט געווען קיין פּרינציפּיעלער מענש! זיין ארבייט איז געווען א נעגאטיווע, ניט קיין פּאָזיטיווע... ער האָט ניט געבויט, ער האָט צושטערט אלטע געביידעס, ער איז געקומען אבלאכען, פערשפּאָטען, פערניינען, קריטיזירען, רייסען דיא דומהייט פאר דיא אויערען און ער האָט עס געטהאָן מיט א מערקווירדיגע ענערגיע זיין גאנצען לעבען, און געלעבט האָט ער דערצו זעהר לאנג. ער איז ניט געווען קיין אידעאליסט, ער האָט ניט פילאָזאָפירט צוליעב דער פילאָזאָפיע, און ניט פּאָעטיזירט צו־ליעב דער פּאָעזי, ער איז געווען א פּראקטישער ארבייטער, וועלכער האָט געוואָלט קומען אין בעריהרונג מיט דער גאנצער וועלט, אויפ־קלעהרען יעדען מענשען און רעדען צו יעדען מיט א פערשטענד־ליכע שפּראכע. אויב איהר ווילט אייך פאָרשטעללען דיא קראפט

און דעם געוואלטיגען איינפלוס פון וואָלטער'ן, נעהמט אללע ציי־
טונגען פון דער גאנצער וועלט, אללע זשורנאלען, וויסענשאפטליכע
און פּאָליטישע צייטשריפטען ליגט דאָס אללעס צונויף, זייערע
דרוק־מאשינען, ארמיען שרייבער און מיליאָנען מיטארבייטער,
פערקערפערט דאס אללעס אין איין מענשען — דאס איז וואָל־
טער! ער איינער איז דאמאלס נעוועזען דיא גאנצע וועלט־פרעססע;
איהם האָט געלעזען דיא נאנצע ציוויליזירטע וועלט... ער אליין איז
געוועזען דער לייטענדער גייסט פון דער עפענטליכער מיינונג פון גאנץ
יעווראָפּא, אין איהם אליין איז געזעסען אן ארמעע רעפּאָרטיאָרען—
פיעל מיט פייער און ענערגיע, אין איהם זיינען געוועזען פערקערפערט
טויזענדער רעדאקטאָרען מיט טאלענט, לאָגיק, פראקטישע פעהיג־
קייט. ער האָט פּאָפּולאריזירט וויססענשאפט מיט איין פראקטישען
ציעל, דער פערדריקטער מענש זאָלל אנהייבען לעבען מיט זיין
שכל, ער האָט נעשריען איבער דער נאנצער וועלט און נעפאָדערט
גערעכטיגקייט פאר דעם מענש און האָט נעלערנט דעם מענשען
פארשטעהן זיינע אייגענע אינטערעסען... זיינע שריפטען האָבען
דערפאר געהאט א גרויסע בעדייטונג נאָר פאר זיין צייט, זיין טהע־
טיגקייט אבער וועט האָבען א בעדייטונג אימער, זאָ לאנג ביי
דער מענשהייט וועט האבען א בעדייטונג אויפקלעהרונג און פראָ־
גרעסס. וואָלטער האָט געהאט א גוטען קאָפּ, א קלוגען קאָפּ, א
שארפען מח און האָט געגלויבט נאָר אין אינטעלעקטועלע טהעטיג־
קייט... האָב שכל! זיי ניט קיין נארר! מען דארף ניט גלויבען —
מען דארף פערשטעהן! דאס איז דאס איינציגע וואס ער האָט גע־
פרעדיגט אין אלע זיינע זיעבציג ביכער. אלס קלוגער פראקטישער
ארבייטער האָט ער אליין גוט פארשטאנען דיא בעדייטונג פון
זיין שרייבען. מיט אזא געפעק וויא מיין שרייבען, האָט ער גע־
זאגט, קומט מען ניט צו דער נאכוועלט.... איינס קען איך זאגען,
איך האָב מיינע לעזער ניט געלאנגווײלט... ניין! ער האָט נעשריבען
לעבעדיג, קלוג, אינטערעסאנט. ער איז נעגאנגען גלייך צום פונקט,
גערעדט צו דער זאכע, האָט זיך ניט נעפוילט פיעל מאָל אין פער־
שיעדענע פאָרמען איבער'הזר'ן דאָס זעלבע, ביז ער האָ טזיין גע־

דאנק אריינגעהאקט אין דעם לעזער'ס קאָפּ. זיינע דראמען, זיינע ראָמאנען, זיינען ניט געשריעבען צו בלייבען ליטעראַרישע מאָנומענטען, זיי זיינען געשריבען געוואָרען מיט דעם זעלבען פּראקטישען ציעל; אויפקלערען דעם מענשען, עמאנסיפּירען זיין גייסט, בעפרייען זיין פּערדולטען קאָפּ פון דונקעלהייט און אבערגלויבען. ער האָט זיך בענוצט מיט דיא [illegible] פאָרמען פון ליטעראטור נאָר אויפצוקלערען דעם מענשען. וואס געהט איך אָן דער כאראקטער און דיא פּערזענליכקייט פון דעם לאמפּאָווישציק, וואס צינדט אָן דיא לאמפּען ביי נאכט אין דיא גאסען פון שטאדט? איהר וויכט נאָר, דיא גאסען זיינען בעלייכטעט. וואָלטער איז געווען דער גרויסער, מעכטיגער, אונערמיעדליכער לאמפּאָווישציק פון 18טען יאהר־הונדערט פיר דער גאנצער וועלט, ער האָט געטראגען ליכט אין אללעווינקעלאך פון דער מענשהייט און האָט בעלייכטעט דיא אללע נאכט חיות און וואמפּירען, וועלכע האָבען ביז דאמאלס אין דער פינסטערניס רוהיג געזויגען דעם מענשען'ס בלוט און דעם מענשענס מח... ווייניג וואס ער האָט זיי ענטדעקט און געוויזען, וויא זיי זעהען אויס אין דער ליכטיגקייט, ער האָט זיך אָבגעשטעלט נעבען זיי און געלאכט מיט א דעמאָנישען, טייוולישען, זעהר אָפט צינישען געלעכטער, גאנץ יעוורָאָפּאַ זאָלל הערען. איהם האָבען געהערט קעניגע און פּאבסטען. קארדינאלען און פּרינצען, געבילדעטע לייט און רעגיערער, און דורך איהם האָט אויסגעבראָכען דיא רעאקציאָן געגען דער גאנצער אלטער וועלט. ביז איהם האָט מען געשריבען צירליך־מאנירלאך, ער האָט אנגעהויבען רעדען מיט אָן אָפענע שפּראכע, ביז איהם האָט מען געגעבען דיא לעזער זיסע קאָנפעקטען, ער האָט זיי געהיילט פון קדחת מיט ביטערע פּיללען. ביז איהם האָט מען געפּרעדיגט קריסטליכען אסקעטיזם, געדאנקען פון ענטזאגונג, פון פאסטען און פון תשובה, ער האָט געלערנט צו זיין אן אפּיקורס (עפּיקור), לעבען א גוטען טאָג און זיין א מענש אויף דער וועלט, ניט א הייליגער אויף יענער וועלט. ער האָט אָפט וועה געטהאָן, ווען ער האָט געשניטען מיט זיין אנאטאָמישען מעסער דיא געשווירען און אבצעסען פון זיינע פּאציענטען — דאס

האָט איהם ניט געאַרט, ער איז ניט געווען קיין סענטימענטאַלער שרייבער. רוססאָ איז געווען א סענטימענטאַלער שרייבער, ער האָט געשריעבען מיט זיין זעלע, — וואָלטער איז געווען א קאַלטער ראַציאָנאַליסט, ער האָט נור געשריעבען מיט זיין לאָגיק און ריזאָן.

זיין אויפגאַבע איז ניט געווען צו זיין איין זעלבסטשטענדיגער פילאָזאָף. ער האָט ניט געהאַט דיא רוהע און זעבסטבעהערשונג דערצו, מיט דאס בלוט און נערוואָזיטעט פון טויזענד זשורנאַליסטען אין זיך האָט ער פּאָפּולאַריזירט דיא געדאַנקען פון דיא גרויסע און ראַדיקאַלע ענגלישע דענקער, הויפּטזעכליך לאָק און האָט געלערנט דעם מענשען וואס ווייניגער גלויבען און וואס מעהר קענען, וויסען און בעגרייפען.

זיין אויפגאַבע איז ניט געווען צו ווערען א היסטאָריקער, א ספּעציאַליסט, ער האָט, אלס פּראַקטישער ארבייטער ניט געהאַט קיין צייט צו פערגראָבען זיך אין היסטאָרישע ארכיווען. ער האָט אבער געלערנט וואס היסטאָריע דאַרף בעדייטען... היסטאָריע, זאַגט ער איז אָ זעקעל מיט „טריקס“ (שפּיצלעך), דורך וועלכע מען מאַכט הוזק פון די געשטאָרבענע. היסטאָריע דאַרף זיין די געשיכטע פון דעם מענשען, זי דאַרף לערנען יעדען אינדיווידיאום צו זאָגען: האָמאָ כום, — איך בין א מענש! ביז איהם האָבען דיא קאַזיאָננע היסטאָריקער דיא גאַנצע וועלט-געשיכטע און דעם שיקזאַל פון דער מענשהייט צונויפּגעבונדען מיט דער ביבעל, מיט דיא היילינע שריפטען; ער האָט געזעהען וויא נאַרריש, שעדליך און אונבעגרינדעט אזא טהעאָריע איז און ער האָט מיט א צינישע פרעכהייט אָבגעלאַכט און בעשמוצט דעם בוך פון „אָפּענבאַרונג“, האָט געוויזען אללע אומגעלומפּערטע און אוננאַטירליכע, אללע שוואַכע און ניט היסטאָרישע זייטען פון דיא היילינע שריפטען. ער איז מיט זיין גאַנצער זעלע געווען געגען קריסטענטהום, ער איז געווען איבערצייגט, אז דער שכל פון׳ם מענשען וועט זיך ניט בעפרייען ביז וואַנען ער וועט ניט בעפרייעט ווערען פון יעזוס קריסטוס מיט זיינע גלחים און קירכען און אזוי וויא דער נייער טעסטאמענט איז געבויעט אויף דעם אַלטען, האָט ער הויפּטזעכליך געגראָבען זיין אונטערן פונדאַ־

מענט. ער האָט געוואָלט איבערהאקען דעם אלטען וואורצעל אום דער גאנצער בוים מיט אללע זיינע צווייגען זאָל אומפאלען און ניט פארשטעלען דאס ליכט פון דער שיינענדער זון....

מען דערצעהלט מיר עפּעס פון א גאָטט, זאגט ער, וועלכען מען בעהאלט פון מיר. איך וויל איהם ליעבען און זוך אין איהם מיין פאטער, מען צייגט מיר עפּעס א טיראן, וועלכען איך מוז האסטען. ער האָט געשאפּפען דיא מענשען אין זיין געשטאלט אום זיי מעהר צו ערניעדריגען. ער האָט אונז געגעבען פערדאָרבענע הערצער, אום צו האָבען דאס רעכט אונז צו שטראָפען. נאָכדעם וויא ער האָט דעם מענשען בעשאפפען נאָך זיין אייגענעם בילד, הויבט ער פּלוצלינג אָן חרטה האָבען נאָך וואס ער האָט עס געטהאָן, אלס אויב דער ווערק־מייסטער האָט פריהער ניט געקענט דיא מאנגלען פון זיין ווערק... ער בעשטראפט די זינדיגע מיט א מבול, קען מען מיינען אז נאָך דער פערפלייצונג וועט ער א ריינערע וועלט ערשאפען. עס הויבט זיך ניט אָן! עס ענטשטעהען רויבער, שקלאפען און טיראנען נאָך ערגער וויא פריהער. וואס וועט ער איצט טהאָן? מיט וועלכע בליצען וועט דיעזער שטרענגער גאָטט בעשטראפען דעם נאָך זינדי־גערען מענשען? הערט וויא דער זעלבער גאָטט, וועלכער האָט דיא עלמערן דערטרונקען פאר זייערע זינד, וויל אליין שטארבען פאר דיא זינד פון זייערע קינדער. עס איז דאָ אן עלענדעם פאָלק, שוואך וואנדעלבאר געניינט צום אונזיניגען אבערגלויבען, בעזיעגט פון זיינע שכנים, דער שפּאָטט פון אללע נאציאָנען, — דער זון גאָט־טעס, דאס הייסט גאָט אליין, מאכט זיך פאר א מיטבירגער פון דיעזען פערהאססטען פאָלק. ער לאָזט זיך געבאָרען ווערען פון'ם לייב פון א יודענע און אונטער איהרע אויגען מאכט ער דורך אללע שוואכהייטען פון קינדער־עלטער. לאנגע יאהרען וואנדערט ער אום וויא א פראָסטער ניעדריגער ארבייטער און דאן פריידיגט ער דריי יאהר און שטארבט. נאָך זיין טויט קען מען האָפען דאס מיר וועלען שוין ניט ליידען פאר אונזערע זינד. ווייס איך! מען בע־שטראפט אונז נאָך ערגער, מען האקט, מען בראָקט, מען רייסט שטיקער־ווייז. וויא? ! גאָטט אליין איז געשטאָרבען אויסצוקויפען

אונזערע זינד אין ברענגען אונז איין עוויגע מחילה און דאס העלפט אויך ניט! דער גאָטט וואס האָט צוליעב אונז פערגאָסען זיין בלוט, פערפאָלגט אונז נאָך אלץ מיט זיין שטראפע? דער גאָטט האלט פיעלע פעלקער אין אונוויססענהייט פון דעם, וואס דער זוהן פון א כטאליער, דאס הייסט ער אליין איז ערגיץ אין א ווינקעל אין סיריא געשטאָרבען אויפ'ן קרייץ, כדי מען זאל דיעזע פעלקער דערפאר וואס זיי האָבען דאס ניט געוואוסט, אויסרייסען און אויס־ראָטטען פון דער וועלט. הער מיך דו גאָטט! איך בין קיין קריסט! איך גלויב ניט אין אזא אונווירדיגען גאָטט! גאָטט דארף ניט אונזער שטענדיגע דיענסט, גאָטט קען מען נאָר בעליידיגען מיט אונגערעכטיגקייט געגען מענשען!

אונגערעכטיגקייט צו א מענשען אין דעם נאָמען פון גאָטט און זוהן, אָדער אין דעם נאָמען פון א שטיקעל האָלץ וועלכעס רופט זיך קרייץ, דאס האָט ער ניט געוואָלט ליידען. דאס האָט איהם געטריעבען מיט אזא פייער צו שרייבען און עקרן מעשים, ווען א געוויססער קאלאס איז פעראורטהיילט געוואָרען צו א שרעקליכען טויט, ווייל זיין זון איז בעגאנגען זעלבסטמאָרד. דער קאלאס איז געוועזען א פראָטעסטאנט און דיא קאטאָלישע גלחים האָבען אויס־געטראכט, אז דער פאטער האָט דעם זון ערמאָרדעט, ווייל ער, דער זון, האָט געוואָלט ווערען א קאטאָליק. וואָלטער האָט אויפגעהויבען דיא גאנצע וועלט אויף דיא פיס, בריעף זיינען געשריעבען געוואָ־רען, ארטיקלען זיינען געדרוקט געוואָרען, ביז ער האָט אויסגע־פיהרט זיינס. טויזענדער צייטונגען מיט צוואנציג זאָלא'ס ביי דרייפוס געשיכטע וואָלטען ניט געקענט דאס אויסטאָהן, וואס אליין וואָלטער האָט דאמאלס אויפגעטאָהן. אמת, קאלאס איז שוין געוועזען היינגעריכטעט, ער אָבער האָט נאָר געוואָלט בעווייזען וויא דום דיא אונטאָלעראנטע קירכע איז, וויא בלינד איז איהר פאנא־טיזם און וויא גרויזאם זיינען דיא ריכטער, וועלכע מישפט'ן אין'ם נאָמען פון גאָטט דער ליעבע.

וואָלטער האָט אויסגערעכענט, אז נאָר אין 15טען יאהר־הונדערט האָט דאס קריסטענטהום אין נאמען פון קריסט אויס־

נעוואָרגען א צעהן מיליאָן מענשען! ער רעכענט אויס דיא מחלוקות פון דיא קריסטליכע סעקטען צווישען זיך, דיא פראָטעס־טאנטען־קעמפפע און זאָ ווייטער און איז איבערצייגט, אז דיא נאַ־טירליכע ענטוויקלונג פון דער מענשהייט ווערט פון קריסטענטהום פערהאלטען, פערהינדערט און דאס דיא ערשטע אויפגאבע פון פילאָזאָפען, דענקער און קעניגע, איז אָבצושאפען דיעזע מיאוסע אינ־פאמע זאך. דאס איז געווען זיין הויפט שטרעבונג, דיא איינ־ציגע ציעל פון זיין טהעטיגקייט. אין זיינע בריעף צו אינטימע תלמידים און פערעהרער און זייערע בריעף צו איהם איז אויף דער לעצטער שורה געשטאנען ראשי תיבותן: עקר ל'אינף (Ecr. l'inf.) עס איז צווישען זיי געווען אזוי וויא א פערשווערונג, א הייליגער געבאָט, א מאָטטאָ אין לעבען. עס האָט געהייסען:

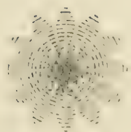
ECRASEZ L'INFAME

אויסרייסען, פערניכטען, אויסראָטטען פון דער וועלט דאס איינ־פאמע, דאס פינסטערע, דאס אונטאָלעראנטע, דאס בלוטדורשטיגע, וועלכעס רופט זיך מיט דעם נאמען קריסטענטהום. ניט אומזיסט האָבען איהם אללע פאָרשטעהער פון פינסטערנים אזוי געהאסט און אזוי מורא געהאט פאר איהם. ער איז געווען א גרויסע מאכט, צווישען זיינע תלמידים און פערעהרער זיינען געווען קעניגע און הערשער!

וואָלטער איז געשטאָרבען אין פאריז. וואוהין ער איז געקומען נאָך זיין לאנגען גלות. מיט ענטהוזיאזמוס האָט מען איהם אויפגענ־נומען, דיא אקאדעמיע האָט איהם געקרוינט, דאמען האָבען געקושט זיינע הענד, דאס פאָלק האָט געשריען: דאס איז דער, וואס האט בעשיצט קאללאס! דער 84 יאהר אלטער וואָלטער האָט ניט געקענט איבערטראָגען דיא אויפרעגונג און ער איז געשטאָרבען. אָבוואָהל ער איז געשטאָרבען נאָך אללע דינים פון קריסטליכען גלויבען, האָ־בען דיא גלחים איהם דאָך ניט געוואָלט בעגראָבען. מען האָט שטי־לערהייט ארויסגעפיהרט זיין קערפער און בעגראָבען אין מאָנאַ־סטיר. מיט עלף יאָהר שפעטער האָט מען זיין קערפער געבראכט אין פאריז און מיט זעהר גרויסע צערעמאָניעס און פערעהרונג בע־

גראָבען אין א קירכע, וועלכע איז פערוואנדעלט געווארען צו א פאנטעאָן פון בעריהמטע מענשען. מיט 29 יאהר שפעטער האָבען דיא גלחים זיין קערפער און זיין געגנערס קערפער, זשאן זשאק רוסאָ'ס בעגראָבען אין א גרוב אונטערן קלויסטער. אין דער יולי רעוואָלוציאָן האָט מען זייערע ביינער צוריק אויסגעגראָבען און אומגעקעהרט אויף זייערע פריהערדיגע פלעצער.. דיא גלחים האָבען אָבער זייערע דם שונאים בעגאָסען מיט קאלך און פון זיי איז קיין שריד ופליט ניט געבליעבען. וואָלטערס קערפער האָט דיא קריסטליכע קירכע געקענט פערניכטען, זיא איז אָבער ניט אימשטאנדע צו פערניכטען זיין אויפקלעהרענדען גייסט און אויסמעקען זיין קריעגס־סיגנאל:

ECRASEZ L'INFAME

רב סעדיה גאון

דער ערשטער אידישער רעליגיאָנס-פילאָזאָף
זיין לעבען, ווערקען און שריפטען.

נאָך פערשיעדענע קוועלען בעארבייטעט.

פון

מ. וויערניק.

ערשטער קאפיטעל.

אידען מיט טויזענד יאָהר צוריק.

אידישקייט איז מיט טויזענד יאָהר צוריק שוין אויך געווען אן אלטע רעליגיאָן און דיא אידען זיינען דאַן שוין געווען פון א לאנגע צייט אין גלות. אָבער דיא לאגע פון דיא אידען, אזוי וויא דיא לאגע פון דיא לענדער, אין וועלכע זיי האָבען געוואוינט, איז דאַן געווען גאנץ אנדערס וויא איצטער. אידען האָבען אויך געהאט אנדערע מיטעלפונקטען, און דיא ענטוויקלונג פון גייסטיגען און מאטעריעלען אידישען לעבען האָט דאַן עררייכט א הויכע שטופע אין געגענדען, וועלכע האָבען שפעטער פערלאָרען זייער גאנצע וויכטיגקייט. דאגע־גען זיינען דיא איצטיגע וויכטיגע אידישע מיטעלפונקטען, דאס הייסט דיא אייראָפעאישע, ערשט געשטאנען אויף א גאנץ ניעדריגע שטופע אָדער האבען זיך נאָך גאָר ניט אָנגעפאנגען צו ענטוויקלען. מען וויים אז עס זיינען אין יענע צייטען געווען אידען אין שפאניען, איטאליען, אין דיא איצטיגע דייטשלאנד און פראנקרייך און אין פלעצער וועלכע זיינען איצטער א טהייל פון אייראָפעאישע טירקיי אָדער פון רוסלאנד. אָבער מען וויים כמעט מעהר ניט וויא דאָס, אז זיי האָבען עקזיסטירט. דיא רייכע האָבען געהאנדעלט מיט שקלאפען אָדער זיינען געווען געלד־פערלייהער, דיא אָרעמע האָבען זיך בעשעפטיגט מיט ערד־ארבייט אָדער מיט מלאכות און מיט קליין־האנדעל.

אידען האבען זיך דאן אין פיעלע הינזיכטען וועניגער אונטער־שיידעט פון קריסטען וויא מיט יאהרהונדערטע שפעטער, ווען די קריסטליכע קירך האט דורכגעפיהרט איהר פלאן אפצושיידען די.. קריסטען פון דיא ניט־קריסטען. דיא געשיכטע פון דיא אידען אין איירא‌פא פון יענער צייט בעשטעהט מייסטענטהיילס פון בעשריי־בונגען פון דעם שיקזאל פון איינצעלנע פערזאנען אדער געמיינ־דען. אויף איין פלאן האט מען געמאכט איין איבערפאל אויף אידען און פון אן אנדער פלאן האט מען זיי פערריאגט; דא האבען זיי עטוואס געמוזט טהאן און דארטען האבען זיי ניט געטארט. דא האט א איד זיך ערווארבען רייכטהום און דארטען — א הויכעס אמט. אבער דיא פינסטערנים אין וועלכע איירא‌פא איז דאן געווען פערוויקעלט, בעזאנדערס ווען דיא לעצטע ליכט־שטראהלען פון דיא פעריאדע פון קארל דעם גרויסען (געשטארבען 814) זיינען פערשוואונ־דען, האט געמאכט אן אלגעמיינעס אדער צוזאמענהייגנענדעס אידישעס לעבען אונמעגליך. דיא צאהל פון אידען אין גאנץ איירא‌פא איז דאן וואהרשיינליך געווען קלענער וויא דיא איצטיגע צאהל אידען אין דער שטאדט ניו־יארק. זיי זיינען געווען צו־ווארפען אין לענדער, וועלכע זיינען געווען פיעל מעהר פרעמד איינע פון דיא אנדערע וויא אין איצ־טיגע צייטען. דארום וויים מען פון זיי כמעט ניט מעהר וויא דעם פאקט, אז זיי האבען דארט געלעבט.

דער גרויסער אידישער מיטעלפונקט איז נאך דאן געווען יענער טהייל פון דער וועלט, פון וועלכען זיי האבען געשטאמט—אזיען. ארץ ישראל איז אבער ניט מעהר געווען א אידישעס לאנד און האט גע־האט נור א גאנץ קליינע אונבעדייטענדע אידישע בעפעלקערונג זייט דער ביצאנטיישער (גריכיש־רוימישער) קייזער הערא‌קליוס האט אין יאהר 628 פון דארטען צום לעצטען מאל פערטריעבען דיא אידען צוזאמען מיט זייערע פריינד און בעשיצער: דיא פערזיער. דער פלאץ וואו אידען זיינען געווען אם מייסטען אין צאהל און וואו זיי האבען ערהייכט דיא העכסטע גייסטיגע און מאטעריעלע שטופע פון יענער צייט איז געווען בבל. אידען האבען זיך דארטען געפונען אין גרויסע מאסען זייט דעם ערשטען גלות דורך נבוכדנצר (586 יאהר פאר דיא

איצטינע צייטרעכנונג). ווען דאס אראבישע פאלק האט זיך אויפגע־
וועקט צו א נייעם לעבען אונטער מחמד און זיינע נאכפאלגער און
ווען דיא הערשאפט פון איסלאם האט זיך פערשפרייט איבערן פאר־
דערסטען טהייל פון אזיען, איבער נארד אפריקא און איבער דיא
שפאנישע האלב־אינזעל אין אייראפא, איז בבל געווארען א מיטעל
פונקט פון מאכט און פון אויפקלערונג. דיא גרויסע אידישע בעפעל־
קערונג, וועלכע האט מיט דיא נייע הערשאפט זיך צימליך גוט פער־
טראגען, האט אנגענומען אראביש אלס איהר מוטערשפראך און האט
זיך ביסלאך־ווייז אנגעפאנגען צו בעטהייליגען אין דיא פאליטישע און
גייסטיגע בעוועגונגען פון דיא אראבער. ווען דער גרויסער קאליף
הרון־אל־רשיד (געשטארבען אין 809) האט געמאכט דיא שטאדט
בגדד (דיא שטאדט בבל פון תלמוד) זיין הויפשטאדט, פאר דיא
שעהנסטע און וויכטיגסטע שטאדט פון דיא דעמאלטיגע ציוויליזירטע
וועלט, איז עס געוועזען נאטירליך אז דיא דארטיגע אידען זאלען דער־
פון אויך פראפיטירען.

עס האט ביי דיא אידען פון בבל זיך נאך געהאט אנגעהאל־
טען א לעצטער צייכען פון אונאבהענגיגקייט אדער זעלבסט־רעגירונג;
דאס איז געוועזען דאס אמט פון ר י ש ג ל ו ת א (עקסילארך), וועל־
בער איז אנערקענט געווארן פון דער רעגיערונג אלס דער אידישער
פירסט און וועלכער האט געהאט דיא הויפט דעה איבער אידען אין
אלע זייערע אינערליכע אנגעלעגענהייטען. דאס אמט איז אימער
געהאלטען געווארען אין דיא זעלבע פאמיליע, וועלכע האט אפגע־
שטאמט פון דינאסטיע פון דוד המלך, אבער דיא ארדנונג פון
ירושה איז ניט געוועזען פעסטגעזעצט און דיא אידישע בעפעלקערונג
אונטער דיא פיהרערשאפט פון דיא גאונים, אדער דיא פארשטעהער
פון דיא צוויי גרויסע ישיבות פון סורא און פומבדיתא, האבען אפט
בעשטימט וועלכער מיטגליעד פון יענער דינאסטיע זאל ווערן א ריש
גלותא. פון זיין זייט האט דער ריש גלותא געהאט צו זאגען, ווער
עס זאל ווערען א גאון אין דיעזע ישיבות, און דיעזעביידע עמטער,
דאס הייסט דאס אמט פון גאון, אין וועלכען עס איז געלעגען דיא
קירכליכע אדער גייסטליכע מאכט, און דאס אמט פון ריש גלותא

אין וועלכען עס איז געלעגען דיא וועלטליכע אָדער פּאָליטיישע מאכט האָבען זיך ביז א געוויסען גראַד קאָנטראָלירט איינעס דעם אנדערען

עס איז געוועזען אונפערמיידליך, אז דאָס וואס עס פּאסירט איבעראל אונטער אזעלכע אומשטענדע זאָל דאָ אויך פּאָרקומען נעמליך א צוזאמענשטויס צווישען דיא וועלטליכע און דיא גייסטליכע מאכט. אזא קולטור־קאמפּף ביי אידען אין בבל האָט נאטירלין געקענט זיין נור א בעשריינקטער, ווייל דער רייש גלותא איז נאָך געווען נעוועזען און אונטערטהאן פון קאליף אָדער אמת'ען הערשער פון לאנד. דיא גייסטליכע מאכט פון יודענטהום איז אויך קיין מאָל נים געוועזען שטארק אָרגאניזירט, און דיא גאונים, אָבגלייך מען האָט זיי רעספּעקטירט און געפאָלגט זייערע ענטשיידונגען אין דינים, האָבען ניט געהאַט אזא אבסאָלוטע מאכט אפילו אין רעליגיעזע אנגעלעגענהייטען, וויא, צום ביישפּיעל, דער פּאַבסט האָט שבעטער געקראָגען אין דער קאַטהאָלישער קירכע.

דיא אויטהאָריטעט פון תּלמוד איז נאָך ניט געוועזען אזוי אנערקענט ביי אידען אין יענע צייטען, וויא זיא איז עס געוואָרען שפּעטער מען האָט דעם תּלמוד אם מייסטען געלערנט אויסוועניג אין ישיבות, און וואָס ווייטער פון דעם מיטעלפּונקט, זיינען אלין דיא צאהל פון תּלמידי חכמים געווען קלענער. עס איז אמת, אז אין דיא לעצטע צוויי הונדערט יאָהר פאר דער צייט וועגען וועלכע מיר שרייבען דאָ, האָט זיך דיא הערשאפט פון תּלמוד פערשפּרייט אונטער דיא אידען אומעדום, וואו דיא הערשאפט פון איסלאם אָדער תּורה פון מחמד האָט זיך פערשפּרייט, אָבער אין בבל גופא איז דער תּלמוד גראדע אָפּגעשוואכט געוואָרן. דיא אראבישע אידען, וועלכע זיינען געשטיגען אין צאהל און אין איינפלוס זייט דיא אראבער זיינען געוואָרען דיא הערשער, זיינען געווען גאנץ קנאפּע אידען און זיינען מעהר בעאיינפלוסט געוואָרן פון אראבישע קולטור און פון דיא מחמד'אנישע בעוועגונגען וויא פון יודענטהום.

עס איז דערפאר געווען נאטירליך, אז דיא בעוועגונג פון דיא נייע אראבישע סעקטע, וועלכע האָט זיך ערקלערט געגען דיא „סוננאה" אָדער מחמד'אנישע תּורה שבעל פה, זאָל געפינען אן אָפּקלאנג אונ־

טער אידען, און דאס עס זאָלען זיך געפינען אידען, וועלכע האָבען בעהויפּטעט, אז מען דארף זיך נור האלטען אן דעם וואָרט אָדער ריינעם פשט פון דער תורה, פּונקט וויא דיא נייע אראבישע סעקטע האָט זיך געהאלטען אָן דעם בוכשטאב פון קאָראן. אזוי האָבען דיא אידישע פיהרער פון דיא סעקטען אָדער פאַלשע משיחים שריני (אונגעפעהר אין יאָהר 720) אין אבו איסא פון איספּאהאן אין פּערזיען (אונגעפעהר אין 749) זיך אָפען ערקלערט געגען דעם תלמוד און געגען דיא גאנצע תורה שבעל פה וויא מען האָט איהר געלערנט אין דיא ישיבות פון בבל. דיא אמת'ע שפּאלטונג איז געקומען עטוואָס שפּעטער, אונגעפעהר אין 760, ווען ענן בן דוד, פון דיא פאמיליע פון ריש גלותא, האָט צוזאמענגענומען אַלע געגנער פון תלמוד און און פון דיא ישיבות און האָט געגרינדעט דיא סעקטע, פון וועלכע עס זיינען שפּעטער ארויס דיא ב נ י מ ק ר א אָדער ק ר א י ם, וועלכע עקזיסטירט נאָך ביז היינטיגען טאָג.

דער קאמפּף צווישען דיא רבנים און דיא קראים, וויא מען האָט ביידע זייטען דאן אָנגערופען, איז געווען א רעליגיעזער פון ביידע זייטען. דיא גאונים פון סורא און פומבדיתא, וועלכע זיינען דאמאלס געווען ברידער, האבען ניט צוגעלאָזען, אז ענן זאָל ווערען ריש גלותא אויף דעם פּלאַץ פון זיין פעטער שלמה און האבען אויסגעפיהרט, אז ענן'ס אינגערער ברודער חנניא האָט געקראָגען דעם אמט. ענן איז דערפאַר ארויס געגען דיא ישיבות און געגען תלמוד, און האָט אזוי וויא דיא „שיאיטען" אָדער געגנער פון דיא מחמד'אנישע „סוננאה" געפּרעדיגט, אז דער עיקר איז דער תנ"ך אליין. זיין בעוועגונג, וועלכע האָט אין אָנפאנג געפונען זעהר פיעלע אנהענגער און האָט זיך שטארק פערשפּרייט אונטער זיינע נאכפאָלגער, האט געבראכט אין דער מאָדע צו שטודירען דיא שפּראך און דיא גראמאטיק פון תנ"ך, און דער אמת'ער אָנפאנג פון דקדוק און מסורה שטאמט פון יענע צייטען. אין דיא ערשטע 150 אָדער 200 יאהר נאָך איהר גרינדונג, דאס הייסט ביז דער צייט, ווען רב סעדיה גאון איז ערשיענען, איז דיא סעקטע פון קראים געוואָרן גרויס און מעכטיג, מיט א ליטעראטור, וועלכע האָט געהאט דיא קראפט און דיא

ענערגיע פון א יונגע בעוועגונג. דיא רבנים אָדער דיא אנהענגער פון אלטען תלמודישען יודענטהום האָבען זיך געהאלטען אָן דיא טראַדיציאָנען פון דיא ישיבות; דיא גאונים אלס זייערע פערטרעטער האָבען נים געוואָלט אָדער נים געקענט זיך איינלאָזען אין א ליטעראַרישען קאמפף מיט דיא קראים. דערצו איז דער קאמפף צווישען דיא גאונים און דיא ראשי גלותא געוואָרן וואָס ווייטער שטארקער ביז עס איז געקומען צו אן עפענטליכען אויסברוך.

צווייטער קאפיטעל.

דער קאמפף מיט דיא ראשי גלותא פאר רב סעדיה גאון.

וואס מעהר דיא הערשאפט פון דיא קאליפען איז בעפעסטיגט
געווארען אלץ פאנאטישער זיינען זיי געווארען אין רעליגיעזע אנגע־
לעגענהייטען און אלץ טיראנישער אין פאליטישע אנגעלעגענהייטען.
עס איז נאטירליך, אז אונטער אזעלכע אומשטענדע זאלען דיא אוג־
אבהענגיגקייט פון דיא אידען און דיא וויכטיגקייט פון דעם אמט פון דעם
ריש גלותא אימער מעהר אבגעשוואכט ווערען. ביטערע שטרייטיג־
קייטען וועגען אינערליכע אנגעלעגענהייטען, וועלכע זיינען אימער א
סימן פון שוואכקייט, האבען זיך אנגעפאנגען צו בעווייזען אין לאנגער
פון דיא רבנישע אידען, און דאס האט זייער לאנע נאך ערגער גע־
מאכט. אזוי פריה וויא אונטער דער רעגיערונג פון קאליף אל־מאנין
וועלכער האט געהערשט אין דיא יאהרען 813—33 איז ווידער פאר־
געקומען א מחלוקה וועגען דיא ערנענונג פון א ריש גלותא. דיע־
זער קאליף, וועלכער איז געווען א ליבעראלער מענש און איז אויך
אפט בעלעסטיגט געווארען מיט עהנליכע מחלוקות צווישען זיינע קריס־
טליכע אונטערטהאנען. איז נעווען גענייגט צו לאזען דיא ניט־מחמדנער
אין זיינע פראווינצען האנדלען וויא זיי ווילען. ער האט ארויסגעגע־
בען אן ענטשיידונג, אז יעדערע צעהן אידען מעגען זיך ערוועהלען
א ריש גלותא און יעדערע צעהן קריסטען אן ערצבישאף. דאס האט

דיא אידיישע בעלי מחלוקה א ביסעל אויסגעניכטערט און מען האָט זיך צום סוף נעאייניגט אויף אן איינציגען קאנדידאט פאר ריש גלותא; דאָך האָט דער נייער אידעישער פירסט ניט געקענט מעהר האָבען דיא מאכט און דעם איינפלוס וויא זיינע פאָרגעננער.

אָבער מיט הונדערט יאָהר שפּעטער האבען דיא קאליפען און זייערע וויזירען שוין מעהר נעוואוסט דיא טיראנישע מנהגים צו זיך לאָזען בעאיינפלוסען פון מתנות, פון חניפות און אנדערע עהנליכע מיטלען. דער גאון פון דיא אננערע ישיבה פון פומבדיתא מר כהן צדק, וועלכער האָט בעקליידעט דאָס אמט פון יאָהר 917 ביז 936, האָט נעהאט זיינע פריינדע אין בגדד און האָט דורך זייער מאכט נעזוכט צו מאַכען זיין ישיבה וויכטינער וויא דיא עלטערע ישיבה פון סורא, וועלכע איז שטענדיג נעוועזן דיא הויפּטשטיצע פון ריש גלותא. ווען עס איז ארויס א קריעג צווישען מר כהן צדק גאון און עוקבא, דעם דאמאַלינען רייש גלותא, האבען דעם ערשטען׳ס פריינד אויסגעפיהרט ביי דעם דאמאלינען קאליף אל־מוכת־אדיר, אדער ריכטיגער נעזאָגט ביי זיין וויזיר איבן פוראט, אז עוקבא איז פערטריעבען נעוואָרען פון בגדד און דאס אמט פון ריש גלותא איז פאר א קורצע צייט געבליעבען ניט בעזעצט.

עוקבא איז נעוועזן א מאן מיט אראבישע בילדונג און האָט גע־שריעבען שיינע ליעדער אין דיעזער שפּראך. דיא אראבער האָבען נעשעצט פּאָעזיע זעהר הויך, און א גוטע פּאָעמע האָט אָפט איינעם גליקליך נעמאכט דאמאלס, אזוי וויא א וויכטיגע ערפינדונג אָדער א גרויסעס ווערק מאכען איינעם גרויס אין איצטיגע צייטען. ווען דער קאליף אל־מוכת־אדיר איז אמאָל נעקומען אין דער שטאָדט קערנאנשאה, וואו עוקבא איז פערשיקט נעוואָרן, האָט איהם דער געוועזענער רייש גלותא צוגעשיקט אזעלכע שיינע לויב־ליעדער, אז דער קאליף האָט איהם ענדליך צוריק נעמאכט פאר ריש גלותא. אבער דיא גנאדע פון א טיראן קען ניט האָבען א ווערטה פאר א לאנגע צייט. מר כהן צדק׳ס פּארטי האָט אין קורצען וויעדער נעוואונען דיא אויבער־האנד, און דער ריש גלותא איז דיעזעס מאָל פערטריעבען נעוואָרן אויף אימער. עוקבא איז אוועק נאָך קיירואן אין נאָרד אפריקא,

וואו דיא אידען האבען איהם אויפגענומען מיט גרויס כבוד, און דער גאון פון פומבדיתא האט געזוכט אויסצופיהרען, אז עס זאל איבער־הויפט קיין אנדער ריש גלותא אויף זיין פלאץ ניט נאמינירט ווערען.

דיא אידישע בעפעלקערונג איז אבער נאך געוועזען טריי צו דיא פאמיליע פון מלכות בית דוד און האט געוואלט האבען א פירסט, וואס האט אין זיך פערקערפערט דעם לעצטען סימן פון אידישע אונאבהענגיגקייט. דער גאון פון דיא עלטערע ישיבה פון סורא, רב יעקב בר' נטרונאי, וועלכער האט פריהער ניט געוואגט זיך צו שטע־לען געגען דעם שטארקען און פעהיגען מר כהן צדק האט דורך דיא פארדערונג פון דיא עפענטליכע מיינונג געפאסט מוטה און האט אויסגעקליבען דוד בן זכאי, א קרוב פון עוקבא, פאר ריש גלותא. דער נייער פירסט איז אויך געוועזען רייך און פעהיג, און דער קאמפף צווישען אזעלכע צוויי פעסטע כאראקטערע וויא ער און מר כהן צדק איז געפיהרט געווארען מיט גרויס ביטערקייט עטליכע יאהר נאך אנאנד.

פריהער האט מר כהן צדק ניט אנערקענט דוד בן זכאי, אבער דער לעצטער האט זיך דאך בעהויפטעט און ווען ער האט זיך גע־פיהלט גענוג בעפעסטיגט אין זיין שטעלונג, האט ער אראפגעזעצט דעם גאון פון פומבדיתא און געמאכט אויף זיין פלאץ אן אנדער גאון מיט דעם נאמען רב מבשר. אזוי האט מען זיך ארומגעריסען אייניגע יאהר ביז אן עהרווירדיגער אלטער מאן, דער בלינדער ניסי נהרוני, האט געמאכט שלום צווישען ביידע צדדים. מר כהן צדק איז צוריק געווארען גאון פון פומבדיתא און ער האט דערביי אנערקענט דוד בן זכאי אלס ריש גלותא. דער שלום צווישען דיא ישיבה און דעם פירסט, וואס איז געשלאסען געווארען אין יאהר 921 האט אנגעהאל־טען אונגעפעהר זיעבען יאהר, ביז דער צייט וואס א נ׳יער גאון האט געדארפט אויסגעקליבען ווערען פאר דיא ישיבה פון סורא.

דוד בן זכאי האט געוואלט פערשטארקען זיין אייגענע מאכט און אפשוואכען דעם איינפלוס פון כהן צדק דורך דעם, וואס ער וועט מאכען א בעריהמטען מאן צום גאון פון דיא עלטערע, אבער פער־נאכלעסיגטע ישיבה. ער האט אויך געגלויבט דאס א פרעמדער מאן

פון א ווייטעס לאנד, אהן רייכע פריינד און אהן אנהענגער, ווערט זיך בעסער לאזען געברויכען אלס א ווערקצייג אין זיינע הענד. ער האט דארום גשמאבט דיא ערשטע אויסנאהמע זייט דיא ישיבות האבען עקזיסטירט אויסצוקלייבען א ראש ישיבה פון דער פרעמדר, איינעם וועלכער האט אליין ניט געלערנט אין דיא ישיבות און וועלכער האט זיי וואהרשיינליך פריהער אפילו ניט אנגעזעהן. דיעזער פרעמדער געלעהרטער וועמען דוד בן זכאי האט אראבגעבראכט און געמאכט צום גאון פון סורא איז געוועזן דער ערשטער גייסטיגער ריעז אין דיא נאך תלמודישע אידישע ליטעראטור, ר ב ס ע ד י ה ב ן י ו ס ף א ל־פ א י ו מ י פון עגיפטען.

דריטער קאפיטעל.

רב סעדיה גאון.

ווער רב סעדיה גאון איז געווען, פון וואנען ער האט געשטאמט און וויא ער האט פערבראכט זיין יוגענד אדער זיינע שפעטערע יאהרען ביז ער איז געקומען נאך בבל איבערצונעהמען דעם הויכען אמט אלס גאון פון סורא, בלייבט אונז צום גרעסטען טהייל אונבעקאנט. מען האט אין יענע צייטען פיעל וועניגער געשריעבען וויא איצטער, און א גרויסער טהייל פון דעם וואס מען האט געשריעבען איז פערלארען געגאנגען. מען וויים דאס ער איז געבארן אין יאהר 892 און איז דארום אלט געווען 36 יאהר ווען ער איז געקומען נאך בבל. פון זיין ביי־נאמען אל־פאיומי רע־כענט מען, אז ער האט געשטאמט פון פאיום, דיא אמאלינע שטאדט פיתום אין מצרים, אבגלייך שפעטער האט מען איהם פארגעווארפען, אז ער איז גאר געווען פון א קליינעם פלאץ מיט דעם נאמען דלאץ אין דיא אומגעגענד פון פאיום. דיא זעלבע געגנער, וועלכער האבען איהם אפילו ניט פערגונען דעם יחוס וואס ער איז געבארען געווארען אין א וויכטיגע שטאדט, האבען אויך אויף איהם געזאגט, אז ער שטאמט גאר ניט פון אידען און דאס זיין פאטער איז געווען א גר. *) ער אליין

*) דיעזע בעשולדיגונג און דער חרם געגען איהם געפינען זיך אין סינפ־טען טהייל פון דר. הארקאוויי'ס „זכרון לראשונים“, וועלכער טראגט דער טיטעל „זכרון הגאון רב סעדית אלפיומי וספריו“. סט. פעטערסבורג 1891.

האָט אויף דעם געענפערט אז ער שטאמט פון שלה בן יהודה, און עס איז טעגליך אז עס האָט געהערשט אזא טראדיציאָן אין זיין פאמיליע.

עבענזאָ וועניג וויים מען פון זיין ערציהונג, בעזאָנדערס וואו ער האָט זיך ערוואָרבען דיא גרויסע תלמודישע קענטניסע אזוי ווייט פון דיא איינציגע מיטעל פונקטען פון תלמוד־שטודיום אין בבל. מען גלויבט אז א געוויסע עראינערונג אין איין אלטעס ווערק בעווייזט, דאָס א געלעהרטער מיט דעם נאָמען דוד הבבלי אלמקמץ איז געוועזן זיין לעהרער, אָבער עס איז ניט קלאר בעשטימט, אין וועלכע צייט דיעזער דוד האָט געלעבט, און עס איז פון דעם פּלאַץ וואו זיי וועדען ביידע דערמאָנט שווער צו פערשטעהן, אויב ער איז געוועזן זיין לעהרער אָדער זיין שילער. מען וויים אויך אז רב סעדיה האָט קאָרעספּאָנדירט מיט דעם בעריהמטען דאָקטאָר און פילאָזאָף יצחק היישראלי פון קיירואן אין אפריקא, וועלכער איז געוועזן מיט 43 יאָהר עלטער פאר איהם און האָט איהם איבערגעלעבט. אבער, אבגלייך מיר ווייסען ניט וואו און וויא ער האָט געלערנט, איז עס זיכער אז ער איז געוועזן אנערקענט אלס א גרויסער געלעהרטער אונטער אידען און אונטער ניט־אידען. זיין גרויסקייט אלס אידישער געלעהרטער איז אלגעמיין בעוואוסט. דר. שלמה מונק פון פּאריז, דער נאָכפאָלגער פון ערנעסט רענאן אלס פראָפעסאָר אין קאָלעזש דע פראנס, וועלכער איז געוועזן א זעלטענער בקי אין אראבישע ליטעראטור, האָט געפונען דאס א גרויסער אראבישער געלעהטער און היסטאָריקער מיט דעם נאָמען מאסודי, וועלכער האָט געלעבט פון 885 ביז 956 דאס הייסט טאקי אין יענער צייט, דערמאָנט רב סעדיה'ן אין זיינע ווערקע און לויבט איהם זעהר שטארק. *)

רב סעדיה איז געוועזן דער ערשטער רבני'שער געלעהרטער פון וועמען מען וויים, אז ער האָט גרינדליך שטודירט דיא גאנצע קראישע ליטעראַ־

*) זעה מונק'ס Notice sur Saadiah אין ניינטען באנד פון ס. קאהען'ס פראנצעזישע אויסגאבע פון תנ"ך, פּאריז 1838, זייטע 78, ביידע, רב סעדיה און מאסודי ווערען בעהאנדעלט אין שפּעציעלע ארטיקלען אין אלע וויכטיגע ענציקלאָפּעדיעס, וויא צום ביישפּיעל אין דיא „ענציקלאָפּעדיא בריטאַניקאַ".

טור און האָט זיי אנגעפאנגען צו בעקעמפּפען אויפ׳ן ליטעראַרישען פעלד. זיין אראבישעס ווערק נעגען ענן, דעם גרינדער פון דיא קראים, איז פון איהם געשריעבען געוואָרען, ווען ער איז אַלט געוועזן 23 יאָהר, דאָס הייסט א לאנגע צייט איידער ער איז געקומען נאָך בבל. דאָס ווערק אליין איז מיט דער צייט פערלאָרען געגאנגען, אָבער עס איז קיין צווייפעל ניט אז זיא האָט געמאכט א גרויסען איינדרוק און דאָס אידען האָבען זיך געפּרעהט אז עס איז ענדליך אויפגעשטאנען א מאן, וועלכער קען בעשטעהן געגען דיא קראים׳שע שרייבער.

מיר קענען דיעזע ווירקונג אם בעסטען זעהן אין דיא שריפטען פון דיא קראים אליין. סהל בן מצליח, סלמון בן ירוחם (אויף ועמען אנדערע זאָגען, אז ער איז אויך געוועזן איינער פון רב סעדיה׳ס לעה־רער) און אנדערער בעריהמטע קראים פון יענעם דור און פון דיא דורות גלייך נאכדעם, בעשעפטיגען זיך אזוי שטארק מיט דער פער־זאָן און מיט דיא טענות פון רב סעדיה, דאָס מען זעהט אז זיי פיהלען זיין געוויכט און דאָס זיי פערשטעהען, אז אויב זיי קענען ניט אָפּלייקענען אָדער מבטל זיין וואָס ער זאָגט, בלייבען זיי דיא שוואַ־כערע זייט. עס פערשטעהט זיך, דאָס מען איז דאמאַ״ס ניט געוועזען וועניגער פערזענליך אין אזעלכע שטרייטיגקייטען וויא מען איז איצטער, און דאָס דיא פערזאָן פון רב סעדיה ווערט פון יענע שרייבער ניט פערשוינט. ער ווערט בעשולדיגט און בעליידיגט אויף פערשיעדענע אַרטען. דאָך האבען דיא דיינקענדע קראים, מינדעסטענס דער אויי־בענדערמאָנטער סהל בן מצליח, צוגעגעבען אז זיי געפעלט בעסער דיא שריפטליכע בעקעמפּפונג פון רב סעדיה וויא דיא מסירות און דיא פערפאָלגונגען פון דיא רבנישע אידען ביז זיין צייט. *) מען מעג פאַר־ביינעהענדיג בעמערקען, אז דיא פערפאָלגונגען האבען אויף דיא קראים

---

*) „דיעזער וועג (רב סעדיה׳ס צו פיהרען וכוחים) — שרייבט סהל — איז בעסער וויא דיא ערשטע פלעגען פריהער טהאָן מיט אונז, ווען זיי פלעגען קומען צו דיא בעאמטע מסר׳ן און ארויפצולייגען שטראף פון גאָלד און זילבער און לייגען אין חרם און שילטען מיט האַס און פיינדשאפט.—סהל בן מצליח אין זיין ווערק תוכחת מגולה, וועלכעס איז איבערגעדרוקט אין שמחה פינסקער׳ס, „לקוטי קדמוניות" וויען 1860, זייטע 33.

פיערטער קאפּיטעל.

לעצטער קאַמפּף צווישען גאון און ריש גלותא.

דיא מחלוקה איז ארויסגעקומען אין פינפטען יאָהר נאָך רב סעדיה'ס אָנקומען אין בבל. עס האָט זיך געהאנדעלט ווענגען אַן אָפּמאַך איבער א ירושה. דער פסק דין האָט געדארפט זיין אונטער־צייכענט פון ריש גלותא און פון גאון. דוד בן זכאי האָט אָבגעגע־בען זיין ענטשיידונג און האָט אריבערגעשיקט דעם דאָקומענט צו רב סעדיה, ער זאָל איהם בעשטעטינגען. רב סעדיה האָט געגלויבט, אז דער ריש גלותא האָט ענטשיעדען ניט ריכטיג און האָט ניט געוואָלט אונטערשרייבען. דוד בן זכאי האט איהם געוואָלט דערצו צווינגען און מען האָט דערצעהלט, אז דער זוהן אָדער פערטרעטער פון ריש גלותא האט זאָגאר געוואָנט אויפצוהויבען א האנד אויף דעם בעריהמטען גאון און איז פאר זיין חוצפה שווער פערלעצט געוואָרען פון רב סעדיה'ס תלמידים, וועלכע זיינען געוועזן דערביי. דאס איז גע־ווען דער פונק, פון וועלכען דאס פייער פון קריעג האָט זיך אָנגע־צונדען, און דיא געוועהנליכע וואפען פון מסירות, חרם און פערפאָל־גונגען זיינען אָנגעווענדעט געוואָרען פון ביידע זייטען. דוד בן זכאי, דער היימישער פירסט איז נאַטירליך געוועזן דער שטאַרקערער אין אזא פאַל, און דער אויסלענדישער געלעהרטער האָט זיך געמוזט צוריק־ציהען. ער האָט פערבראַכט פיער יאָהר וויים פון דער ישיבה, וואָהר־שיינליך אין בגדד. עס איז שווער צו זאָגען בעשטימט, אויב ער איי

טאקי נעווען אין לעבענסגעפאהר און האט זיך געמוזט בעהאלטען, מען זאָל ניט וויסען וואו ער איז, אָדער ער האָט איינפאך זיך ניט געקענט האלטען אן דער שפּיצע פון דער ישיבה און האָט דארום געלעבט אין צוריקגעצויגענהייט, דאס הייסט אלס פּריוואַט מאַן. יעדענפאלס זיינען דיעזע פיער יאהר געווען דיא פּרוכטבארסטע פון רב סעדיה׳ס לעבען, און שפּעטערע דורות האָבען גענאָסען פון זיינע געצוואונגענע צוריקגעצויגענהייט, ווייל אין דיעזע פיער יאהר האט ער פערפאסט דיא מייסטע פון זיינע ווערקע, דורך וועלכע ער איז גע־בליעבען בעריהמט ביז היינטיגען טאָג.

אָבער אָבגלייך רב סעדיה איז געווען א פרעמדער, האָבען איהם אויך ניט געפעהלט קיין פריינדע און פערטהיידיגער. ער איז אויך ניט געווען דער מאַן זיך צו לאָזען לייכט ארונטערוואַרפען. ער האָט דיא ערשטע זאך ערקלערט דוד בן זכאי אלס אויס ריש גלותא און האָט אויף זיין פּלאַץ נאָמינירט א געוויסען יאשיה האסאַן.ביידע זייטען האָבען אפּעלירט צום קאליף אל־מוכת־אדיר, וועלכער האָט געוואָלט אויסהערעןביידע זייטען. אין אָנפאנג איז עס נאָר ניט געווען אזוי זיכער, דאס דוד בן זכאי וועט בעזיעגען דעם גאון. נור ווען דיעזער קאליף איז ערמאָרדעט געוואָרן (אָקטאָבער 932) און דער אָרעמער קאהיר האט נע׳ירש׳נט זיין טראָהן, האָבען דיא פריינד פון אלטען ריש גלותא געקראָגען דיא אויבערהאנד. אין דיא זעלבע צייט וואס רב סעדיה האָט געמוזט פערלאָזען דיא ישיבה, איז דער ריש גלותא האסאַן פערטריעבען געוואָרן פון זיין אמט און איז שפּעטער געשטאָרבען אין כאראססאַן.

אין פערלויף פון פיער יאהר האָט זיך אָבער אלעס געענדערט. אויף דעם פּלאַץ פון גרויזאמען און געלדגייציגען קאהיר איז ארויף אויף דעם טהראָן פון דיא קאליפען א גערעכטער מאַן מיט דעם נאָמען אבראדהי, און זיין גרויס־וויזיר עלי אבן־איסא האָט זיך געוויע־זען געניינט צו רב סעדיה׳ס זייט. דיא אידיישע בעפעלקערונג אליין האט זיך אויך וואס ווייטער אלץ מעהר געשטעלט אויף דער זייט פון דעם גאון. עס האט דארום נור געפעהלט א געלעגענהייט ארויס־צובריינגען אין אלגעמיינע פאָדערונג, אז רב סעדיה זאָל צוריק קריעגען

זיין שטעללע. דיא געלעגענהייט איז באלד געקומען, ווען צוויי אידען, וועלכע האבען געהאט א שטרייטיגקייט, האבען אויסגעקליבען אלס בוררים אדער אפמאכער איינער דוד בן זכאי און א צווייטער — רב סעדיה. דער רייש גלותא איז איבער דעם אזוי בייז געוואָרן, דאס ער האט אנגעשטעלט דורך זיינע לייטע צו מאכען א פערזענליכען אנגריף אויף דעם מאן, וועלכער האָט געוואגט אויסצוקלייבען דעם גאון.

דיא אויפרעגונג איז געוואָרן זעהר גרויס, און איינפלוסרייכע מיטגליעדער פון דער אידישער געמיינדע האבען צוגעגעבען, אז דער קריעג איז אוועק א ביסעל צו ווייט. מען האט זיך אָנגעפאנגען צו לייגען אויף א שלום און מען האָט פריהער איבערגערעדט איינעם פון דיא הויפט אנהענגער פון דוד בן זכאי און דאן אויך איהם אליין צו שליעסען פריעדען. עס איז דאן געוועזען נאנץ לייכט צו געווינען דעם שוואכערען און קליגערען רב סעדיה פאר דעם פלאן פון אן אפמאך און דיא גרויסע מחלוקה איז געוואָרן געענדיגט.

דיא אידישע געמיינדע פון בגדד איז געוועזען מלא שמחה, ווען דיא נייעס פון שלום איז פערברייטעט געוואָרן. א טהייל האָבען זיך אָנגעשלאָסען אָן דעם גאון און א טהייל אָן דעם רייש גלותא, ווען דיא צוויי ביטערע געגנער זיינען ארויס איינער געגען אנדערן זיך צו בעגעגנען אלס פריינד. ווען זיי זיינען זיך צוזאמענגעקומען, האָבען זיי זיך אומארמט און געשלאָסען א נייע און אייביגע פריינדשאפט. רב סעדיה האט פערבראכט איינינע טעג אלס גאסט אין הויז פון רייש גלותא און איז דאן צוריק געקומען אלס ראש ישיבה נאָך סורא.*) עס איז געוויס, אז דער גאון האָט זיך געוויסענהאפט גע־האלטען אן דיא נייע בעדינגונגען און איז געבליעבען טריי צום רייש גלותא און זיין פאמיליע אזוי לאנג וויא ער האָט געלעבט. ווען דוד בן זכאי איז געשטאָרבען אין 940, איז זיין זוהן יהודה געוואָרן רייש

*) אזוי ווערט געווענליך אָנגעגעבען אין דיא מייסטע געשיכטליכע ווערק איבער דיעזע פעריאָדע און מיר האָבען עס דארום דאָ אויך אָנגענומען, אָבגלייך עס איז דאָ א סברא, אז רב סעדיה האט ניט צוריק געקריעגען דעם אמט נאָך דער שליסונג פון פריעדען.

גלותא דורך דיא אָנשטרענגונג פון רב סעדיה. יהודה איז געשטאָרבען זיעבען מאָנאט שפּעטער און האָט איבערגעלאָזען א צוועלף־יאהריגען זאָהן, וועמען רב סעדיה האט אדאָפּטירט און גענומען ערציהען ביז ער וועט קענען איבערנעהמען דאס אמט אלס פירסט פון גלות.

אָבער דיא אומשטענדען פון דער צייט האָבען געבראכט דערצו, אז דיא אידען האָבען ניט מעהר געקענט האָבען דעם נחת פון האָבען איינעם, וואס זאָל אפילו טראָגען דעם פוסטען טיטעל פון פירסט. צום טהייל איז אין דעם שולדיג געווען דיא פערשטאַרקטע מאכט און דער פאנאטיזמוס פון דיא מחמדאנער, צום טהייל אויף דיא שלעכטע אויפפיהרונג פון דיא ראשי גלותא זעלבער, און דיא ארט און ווייזע וויא זיי האבען מיסברויכט זייער מאכט. דער מאן, וועלכער איז בעשטימט געוואָרען צו פערנעהמען דעם אמט פון ריש גלותא ביז דער אייניקעל פון דוד בן זכאי וועט אויפוואקסען, איז אומגעבראכט געוואָרן אויף א בעשולדיגונג, אז ער האָט בעליידיגט דעם נאָמען פון מחמד. דער לעצטער פּרינץ פון דיא קעניגליכע פאמיליע פון דוד איז שפּעטער ערמאָרדעט געוואָרן פון פאנאטישע מחמדאנער אין זיין קארעטע אויף א גאַס אין בגדד, און דאס אמט פון ריש גלותא איז אונטערגעגאַנגען. אָבער רב סעדיה האט ניט דערלעבט צו זעהן דיעזען טרויעריגען סוף.

דיא פערפאָלגונגען און אויפרעגונגען פון דער צייט פון מחלוקת האבען אונטערגראָבען זיין געזונדהייט און איהם געמאכט מעלאנכאָליש אָדער מרה שחורה׳דיג. דיא ישיבה פון סורא האָט, וויא מען דיינקט, אונטער איהם צוריק געקראָגען איהר אלטען גלאנץ, אָבער ער אליין איז ניט מעהר געקומען צו זיך. רב סעדיה איז געשטאָרבען אין יאהר 942, ווען ער איז אלט געווען נור 50 יאהר, און דער בעריכט דאס ער איז געשטאָרבען פון מרה שחורה, בערעכטיגט צו גלויבען, אז ער איז וואהרשיינליך געווען קראנק א לייננערע צייט פאר זיין טויט. ער האט געלאָזען א זוהן מיט דעם נאמען דוסא, וועלכער איז געווען א תלמודיסט און א וועלטליכער געלעהרטער, אָבער אויס אורזאכען, וועלכע זיינען אונז ניט בעקאנט, איז ער ניט געוואָרן דער נאכפאָלגער פון זיין גרויסען פאטער. דיא ישיבה פון

סורא איז נאָך רב סעדיה'ס טויט אזוי אָבגעשוואכט געוואָרן דורך דעם איינפלוס פון דעם רייכען אבן־כרגדא, וועלכער האָט זיך געשטעלט אן דער שפיצע פון דיא אנגערע ישיבה פון פומבדיתא, דאס זיא איז אין קורצען אונטערגעגאנגען. זעקס יאהר נאָך רב סעדיה'ס טויט איז דער לעצטער ראש ישיבה פון סורא פון דאָרטען אוועק, און דיא אנשטאלט, וועלכע איז געגרינדעט געוואָרן פון רב אָדער אבא אריכא מיט 700 יאהר פריהער, איז איין איינער געשלאָסען געוואָרן.

דיא אידען פון סורא האבען געמאכט א לעצטען פערזוך וויעדער צו ערעפנען דיא אלטע ישיבה, נאָר דאס האט געהאט דעם מערק־ווירדיגען און גאנץ אונערווארטעטען רעזולטאט פון אונטערגראָבען דיא גאונות אין גאנצען און פערפלאנצען דעם תלמוד און דערמיט דעם מיטעלפונקט פון יודענטהום אין אייראָפּא. דאס איז געקומען דורך דעם, וואס דיא פיער יונגע תלמידי חכמים, וועלכע זיינען אוועקגעשיקט געוואָרן פון סורא אין אנדערע לענדער צו זאמלען נדבות פאר דיא ערעפנונג פון דער ישיבה, זיינען אריינגעפאלען אין דיא הענד פון ים רויבער און זיינען פערקויפט געוואָרן אלס שקלאפען אין פערשיעדענע פלעצער. דיא פערקויפטע זיינען אויסגעלייזט און בעפרייט געוואָרן פון דיא אידיישע געמיינדען אין דיא לענדער, וואו מען האָט זיי געבראכט. וויא עס איז געוועזען דער מנהג אין דאמאָליגע צייטען. דיעזע בעפרייטע מישולחים האבען דאן אליין געגרינדעט ישיבות, און זיי זיינען געוועזען דיא דירעקטע אורזאכע פון דער פערשפרייטונג פון תלמודיישע קענטניסע אין פערשיעדענע געגענדען, בעזאָנדערס אין שפאניען, וועלכע איז מיט דער צייט געוואָרן דיא הויפט קוועללע פון אידישע געלעהרזאמקייט, אזוי וויא בבל איז פריהער געוועזען

פינפטער קאפיטעל.

רב סעדיה'ס ווערקע און זיין בעדייטונג.

דיא אידען, דאס הייסט דיא רבנישע אידען, האבען ביז רב סעדיה כמעט ניט געהאט קיין אנדער ליטעראטור, וויא דיא היילינגע אדער רעליגיעזע. אויסער דעם תנ"ך, דעם תלמוד און געוויסע מדרשים און ספרים וועגען דינים וויא דיא „הלכות פסוקות" און „הלכות גדולות" אדער געמישטע פון דינים און אגדות, וויא רב אחאי גאון'ס „שאלתות", בעזיצען מיר ווייניג נעמען פון ווערק און נאך וועניגער ווערקע, וואס זיינען פערפאסט געווארן פאר דער צייט פון רב סעדיה. פון סיסטעמאטיש־וויסענשאפטליכע ביכער, דורך וועלכע אידען זאלען בעקאנט ווערען מיט דיא געדאנקען פון דיא ניט אידישע וועלט, איז ביז דאמאלס כמעט קיין זכר ניטא. רב סעדיה ערשיינט פאר אונז אלס דער ערשטער גרויסער אידישער און וועלטליכער געלעהרטער, וועלכער וויל פעראייניגען אמונה און השכלה, וועלכער וויל פון איין זייט בעפעסטיגען דיא אידישע רעליגיאן אויפ'ן תלמודישען גאנג און איהר פערטהיידיגען געגען אינוועניגסטע און אויסזייטיגע אנגרייפער; און פון אנדער זייט איהר פרובירען געבען א וויסענשאפטליכע פארם, אויסארבייטען א אידישע פילאזאפיע און אריינברייגנען אונטער אידען דיא גראמאטיק, דיא פאעזיע, דיא דיינקונגס־ארט און דיא שטרעבונגען פון דיא קולטיווירטע אראבער, אונטער וועלכע זיי האבען געוואוינט. פון דיזען שטאנדפונקט ערשיינט ער פאר אונז אלס

א קעמפפער און אויפטהוער אויף דעם ליטעראַרישען פעלד, וואו ער זוכט פערשיעדענע מיטלען צו עררייכען דעמזעלבען צוועק. זיינע ניט וויכטיגע ווערקע, אָדער אזעלכע, אין וועלכע ער האָט נור נאכ־געמאכט אנדערע, קריעגען דאדורך א ווערטה איבער דיא אלגעמיינע טענדענץ פון זיינע שריפטען, ווייל אין אלע צוזאמען זעהט מען דעם פּלאַן פון זיין ארבייט, זיין אנשטרענגונג צו שאפען א ליטעראַטור און צו מאכען א וועג פאר שפּעטערע דיינקער צו געהן אויף דעמ־זעלבען וועג.

דאס אידיישע לעבען איז אזוי ענג פערבונדען מיט דער תורה, דאס יעדער, וועלכער וויל מאכען אַיין איינדרוק אָדער איין ענדערונג אויף דעם אינערליכען לעבען פון אידען, מוז אָנפאַנגען פון דער תורה. אַן איבערזעצונג פון חומש איז שטענדיג דיא בעסטע און לייכטעסטע מעטהאָדע בעקאַנט צו מאַכען דעם אידען מיט א נייע שפּראַך, ווייל דאס איז א בוך, וועלכען יעדער איד האָט געלערנט, און וועלכען דיא מייסטע זיינען נאָך איצטער און זיינען געווים געוועזען אין אמאָליגע צייטען כמעט קלאָר אויף אויסוועניג. עס איז דערפאר געוועזען גאַנץ נאַטירליך, אז א מאַן וויא רב סעדיה זאָל איבערזעצען דעם חומש אויף אראַביש. מען גלויבט, אז ער האָט איבערזעצט גאַנץ תנ״ך, אָבער מיר ווייסען נור פון איבערזעצונגען פון חומש, פון ישעיה (נעדרוקט), תהלים, משלי און א טהייל פון איוב. ער האָט אָבער זיך געמוזט שאפען דיא נייטיגע געצייג, מיט וועלכע ער זאָל קענען דיעזע ארבייט דורכפיהרען, און מיר געפינען איהם דארום אלס דעם ערשטען גראַמאַטיקער אָדער בעל דקדוק פון דיא העברעאישע שפּראַך.

ער איז דער פערפאסער פון א „בוך דער שפּראַכע“ (כתאב אללגה: ספר לשון עברי), א ווערטער־בוך (אגרון, אָדער ספר פתרונים), א בוך איבער סינטאַקס אָדער צוזאַמענשטעלונג פון זעטצע (צחות) און א בוך איבער דיא ווערטער וועלכע זיינען נור איינמאָל דער־מאָנט אין תנ״ך.

אין זיין איבערזעצונג האַלט ער זיך ניט אזוי שטרענג צו דעם טעקסט וויא שפּעטערע איבערזעצער. ער ערלויבט זיך אָפט א לייכטע ענדערונג צו געבען א קלערערען בעגריף פון אָריגינאַל. צו דיעזען

טהייל פון זיין ארבייט געהערען אויף דיא פירושים, וואָס ער האָט געמאכט צוזאמען מיט דיא איבערזעצונגען.ביידע זיינען כאראקטערי־זירט דורך א פרייהייט און אן אנערקענונג פון תלמודישע ערקלע־רונגען, וועלכע זיינען געציעלט אלס א געגענזאץ צו דיא שקלאפעריי צום וואָרט, פון וועלכע דיא קראים האָבען זיך קיינמאָל ניט געוואגט צו בעפרייען.

נאָך אינטערעסאנטער זיינען וואהרשיינליך געוועזען זיינע פּאָלע־מישע אָדער שטרייט־שריפטען, פון וועלכע אלע זיינען ליידער פער־לאָרען געגאנגען. מיר ווייסען דארום פון זיי נור דיא נעמען וועלכע זיינען דערמאָנט אין זיינע אייגענע אָדער אין פרעמדע שריפטען. דער איינפלוס פון זיינע שריפטען געגען דיא קראים איז געוועזען אזוי גרויס, אז דורך זיי איז ער אליין גרויס געוואָרן, און דיא סעקטע האָט זיך פון זיין אנגריף ניט געקענט ערהוילען און איז זייט דאן שטענדיג געזונקען. עס זיינען בעקאנט דיא נעמען פון זיעבען ווערקע, וועלכע ער האָט געשריעבען געגען דיא קראים. איינינע פון זיי זיינען געציעלט געגען דיא פערזאָנען, וויא דאס ווערק געגען ענן אָדער געגען אבן סקויאה, און אנדערע געגען איינצעלנע דינים אָדער מנהגים, וויא צום ביישפּיעל, דיא איינפיהרונג פון דיא קראים ניט אָנצוצינדען קיין ליכט פרייטאָג־צו־נאכט. *)

אָבער ער האָט געהאט אויך געהאט אנדערע געגנער וויא דיא קראים. ער אליין דערמאָנט א ווערק, וואס ער האט געשריעבען געגען דעם אפיקורס אָדער פריי־גייסט חוי אל־בלכי, וועלכער האָט אין יענער צייט שוין געוואגט אָנצוגרייפען דיא גלויבווירדיגקייט פון דיא נסים, וואס זיינען דערמאָנט אין חומש, און האָט למשל געזאָגט, דאס דער מן וואָס דיא אידען האבען געגעסען אין דער מדבר, איז געווען אזא סאָרט פלאנצונג אָדער גראָז, דאס דיא אידען זיינען אריבער דעם דעם ים סוף אין דער צייט פון עבבע אָדער ווען דאס וואסער פון

*) דיעזעס ווערק איז דערמאָנט אין אבן עזרא׳ס פירוש אויף חומש. אין דיעם פסוק לא תבערו אש בכל מושבותיכם ביום השבת (שמות ל״ה ג׳) וועלבען דיא קראים נעהמען אָן בוכשטעבליך אז מען טאָר אין גאנצען ניט לאזען ברענען קיין פייער.

ים האלט אָפּ דורך נאַטירליכע אורזאַכען א. ז. וו. דיעזער חוי האט אויף פערפאַסט איין איבערזעצונג פון חומ״ש מיט א פירוש נאָך זיינע אפּיקורס׳ישע אידעען, און מען האָט אין פיעלע אידיישע חדרים אָדער ישוהלען פון יענער צייט געלערנט דיעזע אפּיקורסות׳ ביז זיי זיינען פערדרענגט געוואָרן פון רב סעדיה׳ס פירוש און איבערזעצונג. מען האָט אין אָנפאַנג געמיינט, אַז חוי אל-בלכי (פון דיא שטאָדט בלך), וועלכער ווערט פון זיינע געגנער אָפט גערופען „הכלבי״, האָט גע־הערט צו דיא קראים, אָבער איצטער איז עס כמעט פעסטגעשטעלט, אַז ער איז געוועזען פון דיא רבניישע אידען און האָט געלעבט אין נײַנטען יאָהרהונדערט, מיט א דור אָדער צוויי דורות פאַר רב סעדיה.

דאָס הויפּט ווערק פון רב סעדיה וועלכע איז ניט פאַרלוירען גע־גאַנגען אויף וועלכע זיין גרויסקייט רוהט איז דער „ספר האמונות והדעות״, דאָס ער׳שטע אידיישע רעליגיאָנס־פילאָזאָפּישעס ווערק און איינע פון דיא בעסטע, וועלכע זיינען איבער דיעזען געגענשטאַנד גע־שריעבען געוואָרען. אין דיעזעס ווערק האָט רב סעדיה פּרובירט ער־קלערען דעם יודענטהום פילאָזאָפיש און סיסטעמאַטיש, צו געבען שכל׳דיגע ערקלערונגען אויף אַלעס וואָס לאָזט זיך ערקלערען און צו בעקעמפפען אלערליי אידיישע און ניט־אידיישע געגנער, מאַנכעס מאָל מיט לאָגיק און מאַנכעס מאָל מיט אמונה. דאָס ווערק איז פיללייכט ניט עכט פילאָזאָפיש נאָך דעם היינטיגען בעגריף, אבער עס איז קיין צווייפעל, אַז רב סעדיה איז געשטאַנען אויף דיא העכסטע שטופע פון זיין צייט און האָט געוויעזען גרויסע פעהיגקייטען אין בעהאַנדלען דיעזען געגענשטאַנד פון זיין רעליגיעזען שטאַנדפּונקט. דאָס ווערק איז פערפאַסט געוואָרען אין אַראַביש און איז זייט דאַן צוויי מאָל איבערזעצט געוואָרען אין העברעאיש. טהיילען זיינען איבערזעצט געוואָרען אין לאַטיין, אין ענג־ליש (לאָנדאָן 1707) אין דייטש און וואַהרשיינליך אויף אין אַנדערע שפּראַכען. אַלט־מאָדישע אידיישע מחברים און אַלע מאָדערנע געלעהרטע, וועלכע אינטערעסירען זיך אין רעליגיאָנס־פילאָזאָפיע אָדער אין איהר געשיכטע, שטודירען דיעזעס ווערק נאָך אין איצטיגע צייטען.

איין אַנדער וויכטיגעס ווערק פון רב סעדיה, פון וועלכע עס געפינען זיך א פּאָר געשריעבענע קאָפּיעס אין דיא ביבליאָטעקען פון

אָקספאָרד און מינכען, איז זיין פירוש אויף „ספר יצירה“. עס האָבען זיך אין יענער צייט אָנגעפאנגען אונטער אידען צו פערשפרייטען מיסטיקער אָדער בעלי סודות, וועלכע האבען געזוכט צו ערקלערען אלעס על פי סוד. דאָס מערקווירדיגע ווערק, ספר יצירה, איז ביי זיי געוועזען איינע פון דיא הויפט שטיצען, אויף וואָס זייערע טהעאָריען זיינען געגרינדעט געוואָרען. רב סעדיה האָט געזוכט דעם „ספר יצירה“ צו ערקלערען פון א פילאָזאָפישען שטאנדפונקט אין האָט זיין פירוש געשריעבען אין אראביש אלס א געגנער פון קבלה. שפעטער ווען דיא לעהרען פון קבלה זיינען אונטער אידען מעהר פערברייטעט געוואָרען און דיא בעלי קבלה האבען געקראָגען מעהר איינפלוס, איז רב סעדיה׳ס נאמען שוין געוועזען אזוי גרויס און הייליג דאָס מען האָט איהם ניט גע־וואגט אָנצוגרייפען. זיי האָבען זיך בעסער גענומען צו דעם לייכטען און איינפאכען מיטעל פון אָפּלייקענען אז ער איז געוועזען זייער געגנער, און אזוי וויא זיין אראבישער פירוש אויף ספר יצירה איז געבליעבען כמעט אונבעקאנט, האָט מען אנגעהאנגען זיין נאמען אָן א פירוש וואָס איז געשריעבען אין זין פון דיא קאבאליסטען.

דאָס איז דער „פירוש רב סעדיה גאון“, וועלכער איז געדרוקט אין פיעלע אויסגאבען פון ספר יצירה און וועלכער איז פערפאסט גע־וואָרען מינדעסטענס צוויי הונדערט יאָהר נאָך זיין טויט. דער פרוש אויף דברי הימים, וועלכער איז געדרוקט אין פיעלע אויסגאבען פון תנ״ך אלס פירוש רב סעדיה גאון״ איז אויך ניט פון איהם. אנדערע האבען אויך ארויפגעשטעלט זיין נאמען אויף א „ספר הגורלות“ און אויף אנדערע ווערקע, וועלכע ער האָט קיינמאָל ניט געשריעבען. עס איז אמאָל געוועזען שטארק אין דער מאָדע אָנצוטשעפּען שפעטערע שריפ־טען אָן גרויסע דענקער פון פריהעריגע צייטען, אָדער צו ציטירען פון ווערקע וואָס האָבען ניט עקזיסטירט. דער גרעסטער בריה אויף אויס־קלערען מחברים און ספרים איז געוועזען ר׳ משה בטריל, דער פערפא־סער פון א פירוש אויף ספר יצירה, און מען איז בערעכטיגט צו דיינ־קען אז דער ספר, „אבן הפילוסופים לרב סעדיה גאון“ וואָס ער דער־מאָנט, האָט אויך עקזיסטירט נור אין זיין איינבילדונג.

אם ענדע דארפֿין דערמאַנט ווערען זיינע ווערק אלס נאון, דאס הייסט אלס פֿאָרשטעהער פֿון רעליגיעזען יודענטהום פֿון זיין צייט. אָבער אויך אויף דיעזען פֿעלד געהערט ער צו דיא פֿאָרטשריטליכע. ער האָט געזוכט בעקאַנט צו מאַכען דעם גרויסען עולם מיט א טהייל פֿון דעם וואָס האָט געהערט צו דיא אריסטאָקראַטיע פֿון געלערנטע. ער האָט דארום איבערזעצט דיא משנה אויף אראַבייש און געמאַכט צו איהר א פּירוש אויף אראַבייש, ברייננענדיג דערמיט דיא גרונדלאַגע פֿון תלמודיישען יודענטהום נעהענטער צום פֿאָלק. איינינע פֿון זיינע תשובות אויף פֿראַגען וועגען דינים, געפֿינען זיך אין זאַמלונגען פֿון תשובות הגאונים. א קאָפּיע פֿון א „סידור רב סעדיה גאון" געפֿינט זיך אין דיא באָדלייאַן לייברערי אין אָקספֿאָרד, און עס זיינען אויך דאָ פֿון איהם שירים, פּיוטים און אַנדערע קליינע שריפֿטען, וועלכע דיענען נור צו בעווייזען זיין טהעטיגקייט און דיא פֿערשיעדענאַרטיגקייט פֿון זיין טאַלענט.

דיא גרויסקייט פֿון רב סעדיה שטיינט אין וויכטיגקייט, ווען מען בעטראַכטעט דיא גייסטיג אונפּרוכטבארע צייט אין וועלכע ער האָט געלעבט אונטער אידען. דיא צייט פֿון דיא גאונים איז איינער פֿון דיא אָרעמסטע אין דער אידיישער געשיכטע, דיא פֿרייע ענטוויקלונג פֿון דיא צייטען פֿון תלמוד האָט דאַמאָלסט אויפֿגעהערט, און דיא ישיבות פֿון בבל האָבען ניט מעהר געקענט בעאיינפֿלוסען דעם גייסטיגען לעבען פֿון אידען אָדער צופֿריעדען שטעלען דיא שטרעבונג פֿון מענשען מיט פֿעהיגקייטען. דיא אראַבּיישע בילדונג פֿון איין זייט און דיא קראים׳שע נייע וועגען פֿון אַנדער זייט האָבען אוועקגעצוינגען פֿיעלע אידען פֿון רבנישען יודענטהום. עס איז נייטיג געוועזען צו ווייזען, אז א איד מוז ניט אָפּפֿאַללען פֿון יודענטהום אָדער פֿון תלמוד, ווען ער לערנט זיך אויס אראַבּיש, דאָס ער קען נאַכטהאָן דיא מחמדנער און דאָך בלייבען א פֿרומער איד, און דאָס ער קען האָבען אין איי־גענע פֿילאָזאָפֿיע וועלכע שטעהט אזוי הויך וויא דיא פֿרעמדע.

אלע ווערקע פֿון רב סעדיה ווייזען אויף דעם פּלאַן צו שאַפֿען א אידעישע קולטור אָדער אזוי צו פֿערפֿאָלקאָמענען און ערקלערען דיא אידישע קולטור, אז זיא זאָל קענען בעשטעהן געגען דיא אראַבּישע און איהר מיט דער צייט איבערלעבען. אין איהם איז פֿערקערפּערט דער

פערזוך, וואָס אידען האָבען איינינע מאָל געמאַכט, האלב ווילענדיג, האלב ניט־ווילענדיג, זיך צו־צופּאַסען צו דיא קולטור פון דיא פעלקער, אונטער וועלכער זיי לעבען, און דאָך בלייבען ביז א געוויסען גראד אָבגעזונדערט. אין איהם שפּיעגעלט זיך אָב דיא פעראיינגונג פון תּורה און חכמה, פון רעליגיאָן אין פילאָזאָפיע, פון אידישע גאונות און וועלטליכע געלעהרזאַמקייט, וועלכע האָט מעגליך געמאַכט דיא אידען זיך צו בעטייליגען אין אלע גרויסע גייסטיגע בעוועגונגען פון דער וועלט און דאָך בלייבען אידען. אזעלכע מענשען האבען געהאָלפען מאַכען דיא אידישע געשיכטע פאר א קיצור און א פּירוש פון דיא גאַנצע וועלט געשיכטע פאר דיא לעצטע צוויי טויזענד יאהר און זיין נאָמען וועט אימער בלייבען איינע פון דיא גרעסטע, וועלכע זיינען אין איהר פער־צייכענט.

דער ווילנער גאון

(ר׳ אליהו בן שלמה זלמן)

דער גייסטיגער פיהרער פון מתנגדים

פון פרץ וויערניק

דער ווילנער גאון.

1.

ליטא און איהרע אידען אין 18־טען יאָהרהונדערט.

ליטא איז געווען אין גאַנצען אונאַבהענגיג אַלס אַ גרויס־
ירסטענטהום (וועליקאַ קניאַזשעסטוואָ) פאַר זיך ביז זיא איז
עוואָרען נעהענטער פערבונדען מיט פוילען דורך דיא חתונה פון
יהר קניאַז יאַגועללאַ מיט דיא יונגע פוילישע קעניגין העדוויגא
ין יאָהר 1300. זייט דאַן האָט זיא צייטענווייז געהאַט אַ בע־
ונדערען הערשער און צייטענווייז געהערט צום פוילישען קעניג
יז דיא „לובלינסקע יוניאָן“ אין יאָהר 1569, ווען ליטאַ איז
ויף אימער פעראייניגט געוואָרען מיט פוילען און איז געוואָרען
 טהייל פון דיא פוילישע מלוכה. זייט דאַן זיינעןביידע לענדער
וזאַמען געזונקען טיעפער און טיעפער, ביז דער צייט וואָס פוי־
ען איז אונטערגעגאַנגען.

אין אָנפאַנג פון 18טען יאָהרהונדערט, איז דאָס לאַנד
וין געשטאַנען אויף אַ זעהר ניעדעריגע שטופע, אָבגלייך מען
אָט נאָך אפשר דאַן ניט געקענט פאָראויסזעהן דיא קאטאַ־
טראָפע פון „ראַזביאָר“ אָדער צוטהיילונג פון פוילען. ליטאַ
אָט אין יענע צייטען געליטען פון רוסיש־שוועדישען קריעג, פון
גפות און פון הונגער־יאָהרען, אָבער נאָך מעהר וויא אַלעס האָט
יא מיט גאַנץ פוילען געליטען פון אַ רעגיערונג־פאָרם און אַ גע־
עלשאַפטליכע אָרגאַניזאַציאָן, וועלכע איז וואַהרשיינליך געווען
יא ערגסטע אין אייראָפּאַ אין דיא מאָדערנע צייטען.

פוילען איז געווען האַלב מאָנאַרכיע, האַלב רעפּובליק.
ער קעניג איז ערוועהלט געוואָרען אויפ'ן גאַנצען לעבען, אָבער
ר האָט געהאַט זעהר אַ קליינע דעה. דיא גרויסע מאַסען פון

פאָלק, דאָס הייסט דיא בויערן, האָבען געלעבט אין דעם צו־שטאַנד פון האַלב־שקלאַפעריי אָדער „פּאַנסציזנע“ און האָבען ניט געהאַט דיא מינדעסטע רעה איבער זיך אַליין אָדער איבער דאָס לאַנד וואָס זיי האָבען בעאַרבייט. דיא אמת׳ע הערשער זיינען געוועזען דיא גרויסע פּריצים, וועלכע זיינען צום גרעסטען טהייל געווען פער׳שיכור׳ט און צולאָזען, פאַלש צו זייער קעניג, פאַלש צו זייער פאַטערלאַנד און האָבען אפילו ניט געהאַט גענוג שכל צו פערשטעהן זייערע אייגענע אינטערעסען. פון מענשליכע רעכטע האָט מען ניט געהאַט דעם קלענסטען בעגריף.

דער „שליאַכציין“ אָדער גאַנץ קליינער פריין פלעגט שמייסען דיא בויערן, דער קליינער פריין פלעגט שמייסען דיא שליאַכציצעס און דיא גרויסע פּריצים האָבען געטהאָן וואָס זיי האָבען געוואָלט מיט דיא קליינע פּריצים. דאָך איז עס ניט געוועזען קיין געזעצליכער שטאַרק אָרגאַניזירטער דעספּאָטיזם, וויילאַנשטאָט דיא געוועהנליכע מענשען־רעכטע וואָס יעדער האָט אין אַ לאַנד, וואו עס הערשט פרייהייט, אָדער אנשטאָט דעם כלל, אַז קיינער האָט קיין בעשטימטע רעכט אין אַ טיראַנישע לאַנד, האָט אין פוילען יעדע קלאַס און יעדע שטאָדט געהאַט פערשיעדענע פּריווילעגיען אָדער ספּעציעלע זכיות. דאָס לעבען איז דאָרט געווען איין שטענדיגע מלחמה צווישען דיא „יורזדיקס“ (יוריזדיקציאָנען), ווייל אויף יעדען שריט האָט זיך דעם׳ס זכות צוזאַמענגעשטויסען מיט יענעם׳ס. דער „מאַגיסטראַט“ אָדער שטאָדט־הערשאַפט האָט געהאַט בעזונדערע רעכטע, וועלכע האָבען זיך געוועהנליך ניט איינגעשטימט מיט דיא רעכטע פון „וואָיעוואָד“ אָדער פערטרעטער פון דיא לאַנדעס־רעגיערונג. זיי פלעגען זיך שטענדיג אַרומרייסען צווישען זיך און מיט דיא גרויסע לאַנד־אייגענטהימער און דיא בישאָפס וועלכע האָבען בעהערשט דיא ריעזיגע קירכען־גיטער. אין מאַנכע גרעסערע שטעדט, וויא צום ביישפּיעל, אין ווילנאַ, איז דיא שטאָדט געווען צוטהיילט אונטער דיעזע דריי מינים הערשאַפטען, און וואָס מען האָט געמעגט טהאָן אין איין גאַס האָט מען ניט געטאָרט אין דיא צווייטע. איינער, וועלכער איז אין שטאָדט פער׳משפּט געוואָרען צו אַ שווערע שטראָף, האָט אונטער געוויסע אומשטענ־

דע געקענט בענוצען דיא פריוויל‏עגיע זיך אריבער־צו־כאפען אין איין אנדער „יורזדיקי“ אין א פאָרשטאָדט און דאָרטען לעבען אונגעשטערט יאָהרען און יאָהרען.

דיא אידען אין ליטא האָבען א מאָל געהאט כמעט גלייכע רעכטע מיט קריסטען, אָבער אונטער פוילישע הערשאפט האָבען זיי געלעבט אזוי וויא דיא איבריגע אידען פון פוילען, דאָס הייסט אויך אלס א בעזונדערע קלאס מיט בעזונדערע פריוויל‏עגיען אָדער רעכטע. עס פערשטעהט זיך, אז אין דיא צייטען פון ארעמקייט, עלענד און אונטערגאנג, ווען אונעהרליכקייט און פעררעטה האָבען פערדאָרבען אלעס פון אינוועניג און ווען פיינדע פון דרויסען האָבען געדראָלבען ברייגען נעהענטער דיא פערניכטונג, האָט מען זיך ניט פיעל אומגעקוקט אויף דיא אידישע רעכטע. דאָך איז נאָך ביי אידען דאן געבליעבען א טהייל פון זייערע אמאָליגע זעלבסטשטענדיגקייט, אזוי וויא עס איז נאָך ביי פוילען אין גאנצען געבליעבען א טהייל פון איהרע אמאָליגע פרייהייט. דיא אידישע געמיינדען האָבען זיך כמעט אליין רעגיערט אזוי ווייט וויא עס האָט אנבעלאנגט צו ציוויל־זאכען אָדער דיני ממונות צווישען אידען אונטער זיך. דער רב און דיא דיינים זיינען געוועזן דיא ריכטער. זיי האָבען געהאט דיא געזעצליכע מאכט דורכצופיהרען זייערע ענטשיידונגען. דער איינציגער איד האָט געמוזט, אין אלעס וואָס האָט געהאט א שייכות מיט אידישע עסקים אָדער מיט צאָהלען פאָדאטקעס א. ז. וו. טהאָן, וואָס „קהל“ אָדער דיא פאָרשטעהער פון געמיינדע האָבען געהייסען, ווייל דיא רעגיערונג פלעגט ארויפלייגען איהרע אָבגאבען אויף דיא געמיינדע בכלל און האָט זיך ניט געקימערט וויא דיא פאָרשטעהער וועלען דאָס געלד אויפמאָנען פון יעדען אידען בעזונדער. דיא אָרגאניזאציאָן פון קהל איז זאָגאר פערשטארקט געוואָרען דורך דעם וואָס דיא אידען בכלל זיינען אין דיא ערגערע צייטען געוואָרען נאָך מעהר אָפגעזונדערט פון קריסטען, וויא זיי זיינען געוועזן אין דיא פריהערע בעסערע צייטען.

ווען דיא געשעפטען זיינען געגאנגען שלעכט, אינדוסטריע זיינען אָבגעשוואכט געוואָרען און דיא בעפעלקערונגען פון שטעדט זיינען געוואָרען קלענער, איז דיא אידישע לאגע נאטיר־

ליך געוואָרען וואָס ווייטער ערגער. עס איז אַלץ געוואָרען שוועד־רער פאַר אידען צו ווערען גרויס אָדער צו מאַכען אַ קאַריערע צווישען קריסטען, בעזאָנדערס ווייל דיא גייסטליכע, הויפּטזעכ־ליך דיא יעזואיטען, האָבען בעהערשט דעם גייסטיגען לעבען פון דיא קלאַסען, אונטער וועלכע אַ איד האָט זיך געקענט ארויפ־אַרבייטען. עס איז פאַר דעם אידען דאַן נור געבליעבען צו זוכען כבוד אָדער אויסצייכנונג אין זיין אייגענעם געמיינדע־לעבען, צו ווערען אַ פיהרער אָדער אַ פאָרשטעהער פון זיין קהלה.

דער מעכטיגסטער און זעהר אָפט אויך דער רייכסטער מאַן אין דער קהלה איז דאַן געווען דער רב. דיא גרעסטע רבנים און דיא גרעסטע ראשי הקהל זיינען געווען דיא פערטרעטער אין דעם „ועד ארבע ארצות“, אַ כאַרט אידישער קאָנגרעס, וועלכער האָט געפיהרט דיא אַנגעלעגענהייטען פון אַלע אידישע געמיינדען אין פוילען. דער איינציגער וועג צו קומען צו דיא רבנות אָדער אַפילו צו אַנדערע הויכע עמטער אין קהל אָדער אין דיא „ועדים“ איז געווען צו זיין אַ גרויסער למדן, ווייל ניט נור שאלות פון טרפה און כשר, זאָנדערן אויך פראַקטישע פראַגען און משפטים זיינען ענטשיעדען געוואָרען נאָך דיא דינים פון שלחן ערוך און זיינע מפרשים. דאַמאָלס איז פאַר אַ אידישען אינגעל טאַקי ניט געווען קיין בעסערער תכלית, וויא צו ווערען אַ גרויסער למדן און פון יענע צייטען שטאַמט עס, וואָס יעדער פאָטער און יעדע מוטער האָט געוואָלט דעם זוהן מאַכען פאַר אַ רב אָדער פאַר אַ גדול בתורה. דאָס איז געווען דיא העכסטע שטופע פון מאַכט און עהרע, וואָס אַ איד האָט דאַן געקענט ערגרייכען.

אָבער דיא אידישע הערשאַפט איז געבראָכען געוואָרען נאָך שנעלער וויא דיא פוילישע. ווען עס איז געקומען דיא „זאַק־סען־צייט“, דאָס הייסט דיא צייט פון דיא לעצטע קעניגע בין פוילען, האָט מען אָנגעפאַנגען צו פיהלען, אז דאָס לאַנד געהט אונטער און מען האָט זיך גענומען איינצופיהרען פערשיעדענע רעפאָרמען, אָדער ענדערונגען און פערבעסערונגען. מען האָט ביי דיא פריצים צוגענומען אַ גאַנץ קליינינקען טהייל פון זייער הערשאַפט און ביי דיא אידען כמעט גאַר אין גאַנצען. דער „ועד ארבע ארצות“ איז אונטערדריקט געוואָרען פון לעצטען קעניג

פון פוילען, סטאניסלאוו פאניאטאווסקי אין אנפאנג פון זיין רעגיערונג (אין 1764). דיא אידען פון ליטא און פוילען האבען דאדורך פערלארען דיא סארט סענטראל־רעגיערונג, וואס האט איבער זיי געהערשט, מאנכעסמאל ציעמליך שטרענג, אונגעפעהר צוויי הונדערט יאהר. יעדע געמיינדע איז געווארען מעהר פריי צו טהאן, וואס איהר געפעלט און אזוי וויא דיא גרויסע מאכט פון „ועד“ איז אפגעשטארבען, האבען זיך איינצעלנע פערזאנען אנגעפאנגען מעהר ארויסצוזעהן און צו האבען א גרעסערע בעדייטונג.

2.

דאָס חסידות און דער גאון.

מען מיז דיעזע פעריאָדע און דיא ענדערונגען אין אידישען
געמיינדע לעבען, וואָס זיינען דאַן פאָרגעקומען, גוט פערשטעהן,
צו קענען בעגרייפען דעם גרויסען איינפלוס, וואָס דער ווילנער־
גאון האָט געהאַט אויף דיא אידען פון דער ליטא אין זיין צייט
און פאַר וואָס זיין אנדענקען איז פערהייליגט געוואָרען אונטער־
דיא פרומע קלאַסען ביז היינטיגען טאָג.

ווען מען שרייבט דיא ביאָגראַפיע פון אַ גרויסען מאַן,
פאַלט מען זעהר אָפט אריין אין דעם טעות צו מיינען, אַז ער איז
פון אָנפאַנג אָן געוועזען אַזוי גרויס, וויא ער איז געוואָרען צום סוף
פון זיין קאַריערע, און דער טעות פיהרט אָפט צו נאַרישע גע־
שיכטען וועגען יענעם'ס גרויסקייט אַלס קינד אָדער וועגען נסים
וואָס האָבען געטראָפען מיט זיינע עלטערן נאָך איידער ער איז
געבאָרען געוואָרען. אין אמת אָבער ערדייכט דער גרויסער מאַן
זעלטען דיא העכסטע שטופע פון זיין גרויסקייט ביז ער קומט
אין מיטעלע יאָהרען אָדער אויף דער עלטער. עס נעהמט צעהנד־
ליגע יאָהרען זיך אַרויפצואַרבייטען און צו ווערען אַנערקענט.
דיא געלעגענהייטען מוזען קומען, און דיא גרויסע פון עלטערן
דור מוזען אויסשטאַרבען איידער איינער ווערט אָנגענומען אַלס
דער גרעסטער אין זיין ספעציאַליטעט. דאָס פאַסירט אַם מייסטען
ערשט, ווען ער האָט שוין גרויע האָר. עס איז ניט איבערטריעבען
צו זאָגען, דאָס פון ניינציג פראָצענט פון דיא גרויסע מענשען
פון דער וועלט וואָלט גאָר נישט געבליעבען, ווען מען זאָל אַראָפ־
שניידען דיא לעצטע צוואַנציג יאָהר פון זייער לעבען. דיא גע־
שיכטע פון זייערע אינגערע יאָהרען איז נור דערפאַר אינטערע־
סאַנט, ווייל עס ווייזט דיא ענטוויקלונג פון אַ גרויסען גייסט
איידער ער ווערט צייטיג, און דיא פעהיגקייטען וואָס עס איז
נייטיג צו האָבען מען זאָל זיך פאַסען צו פערנעהמען אַ וויכטיגען
פלאַץ, ווען עס מאַכט זיך דיא געלעגענהייט צו ערפיללען אַ גרוי־
סע פליכט אָדער אויסצופיהרען אַ וויכטיגע אויפגאַבע.

„דיא זאַקסען־צייט האָט געמאַכט דאָס חסידות" האָט ערקלעהרט אַ פּעהיגער שרייבער *), און מען קען זאָגען, אַז ביז אַ געוויסען גראַד האָט דאָס חסידות געמאַכט דעם גאון. ווען ר' ישראל בעל שם טוב איז געשטאָרבען אין 1760**) האָט ער ניט געהאַט דעם קלענסטען בעגריף, אַז עס וועט באַלד אין זיין נאָמען געגרינדעט ווערען אַ נייע סעקטע. ווען דער „ועד" וואָלט ניט בטל געוואָרען מיט פיער יאָהר שפּעטער, וואָלט ר' בער מעזריטשער, דער נאָכפאָלגער פון בעל שם, אויך קיין פאַל ניט געקענט אָנפאַנגען צו פיהרען זיין ראָלע אלס „גוטער איד" און געווינען איינפלוס און הערשאַפט אויף צעהנדליגע טויזענד פרומע אידען אין פוילען.

אַ קערפּערשאַפט מיט דיא אויטאָריטעט און דיא מאַכט פון „ועד ארבע ארצות" וואָלט דיא גאַנצע זאַך אונטערדריקט, און געגען איהר האָבען איינצעלנע פּערזאָנען גאָר נישט געקענט אויספיהרען. אָבער איצטער איז ניט געוועזן קיין הינדערנים אין וועג פון דיא ענטהוזיאַסטען צו פערשפּרייטען זייער לעהרע. דיא פּיאָנירען פון חסידות, דיא צעהנדליגע תלמידים פון ר' בער, אונטער וועלכע עס האָבען זיך געפונען גרויסע גאונים אין לערנען וויא ר' פּנחס הורוויץ (דער פערפאַסער פון „הפלאה", געשטאָרבען אלס רב אין פראַנקפורט אם מאַין אין 1812), אזעלכע בעריהמטע צדיקים וויא דער „שפּאָלער זיידע" און ר' פּנחס קאָריצער און אַזעלכע פייערדיגע רעדנער וויא דער „מוכיח" (ר' אהרן פון קארלין, געשטאָרבען 1771) און דער קאָזניצער מגיד, האָבען געוואונען נייע אנהענגער דורך זייער ענטהוזיאזם און אויפריכטיגקייט. יעדע געמיינדע האָט איצטער געקענט זאָרגען נור פיר זיך, און עס איז געווען זעהר שווער פאַר אידען פון פערשיעדענע שטעדט זיך צוזאַמען־צו־ריידען, בעזאָנדערס

*) וויסבערג, „דיא נייהעברעאישע אויפקלערונגס־ליטעראַטור און גאַליציען", לייפּציג און וויען, 1898.

**) זעה דיא לעבענס־בעשרייבונג פון „בעל שם טוב", ארויסגעגעבען פון דיא אינטערנאַציאָנאַלע לייבערערי פּובל. קאָמפּ.

נאָכדעם וויא דיא אונוויסענדע מאסען אידען אין פּאראָליען, וואָהלין, הויך־פּוילען און גאליציען האָבען זיך כמעט אין גאנצען אנגעשלאָסען אָן דיא חסידים, און עס האָבען אויך ניט געפעהלט לומדים און רייכע בעלי בתים, וועלכע זאָלען מיט זיי סימפּאטיזירען.

דער ערשטער חרם געגען חסידות וואָס איז ארויסגעגעבען געוואָרען אין 1772, האָט זיי געהאָלפען נאָך שטארקער צו ווערן, ניט קוקענדיג דאַרויף וואָס פיעלע אבערגלויבישע מענשען האָבען געמיינט, אַז דער חרם איז געוועזען דיא אורזאכע פון דעם טויט פון ר׳ בער מעזריטשער, וועלכער איז געשטאָרבען יענעם יאָהר. עס איז איין אַלטער און איביגער כלל, אַז אַ פּארטיי אָדער אַ סעקטע וועלכע האָט ערנסטע אנהענגער קען ניט אונטערדריקט ווערען דורך פערפאָלגונגען.

דיא אידען פון דער ליטא וועלכע זיינען דאַמאָלס אויך שוין געוועזען מעהר געלערנט אין אידישע זאכען וויא דיא אידען פון אנדערע טהיילען פּוילען און רוסלאנד, און זיינען געוועהנליך פון דער נאַטור מעהר שארפזיניג, מעהר קאלטבלוטיג און וועניגער ענטהוזיאסטיש, האָבען זיך פון אָנפאנג אָן ניט אָנגעכאפּט שטארק אָן חסידות. דער גאנצער שטראָם פון חסידות איז געווען אַ סאָרט פּראָטעסט געגען דעם אידישען גייסט וואָס האָט ערריכט זיין העכסטען פּונקט פון ענטוויקלונג אין דער ליטא, געגען דיא טרוקענקייט פון דיא פּלפּולים, געגען פּינקטליכקייט אין דינים און מנהגים און געגען דיא כאָרט פרומקייט אָהן בעגייסטערונג און אָהן געפיהל וואָס איז ענטוויקעלט געוואָרען דורך דיא פאָלשטענדיגע אָבגעשלאָסענקייט פון דיא אידען אין זיעבצעהנטען און אכצעהנטען יאָהרהונדערט. דיא ליטווישע אידען זיינען דערביי אי פון דער נאַטור און אי דורך דיא אומשטענדע פון זייער ערציהונג געוועזען דיא פּאַסענדסטע לייטע אָנצופאנגען דעם קאמפּף געגען דיא חסידים, און ווילנא, דיא ירושלים פון ליטא, וועלכע איז שוין דאַן אויך געווען אַ מיטעלפּונקט פון לומדות און פון עטוואָס ליבעראַלע אידען, איז געווען דער ריכטיגער פּלאַץ פאַר דעם הויפּטקווארטיער, פון וואַנען אַזאַ מלחמה זאָל געפיהרט ווערען.

עס איז אָבער געווען נאָך אַ ספּעציעלע אורזאכע, פאַר וואָס דיא הויפּט־פיגור פון דיא מתנגדישע זייט אין יענעם קאמפּף זאָל זיך גראַדע דאָרטען ענטוויקלען. דיעזע אורזאכע איז געווען דיא מחלוקה, וועלכע האָט זיך אָנגעפאַנגען אין ווילנא אין יאָהר 1778 און איז בעקאַנט אַלס „דעם רב׳ס קריעג“.

דיא פּוילישע רעגיערונג האָט מבטל געווען נור דעם „ועד“ אָדער דיא אויבערהערשאַפט פון קאָנגרעס פון רבנים און מנהיגים אָדער פיהרערס איבער אַלע אידישע געמיינדען צוזאַמען. דיא מאַכט פון דער קהלה פון יעדער שטאָדט בעזונדער איז געבליעבען וויא פריהער. אָבער אַלעס האָט זיך געהאַלטען אין אויפלעזען און צושמעלצען אין יענע צייטען, און עס איז געווען נאַטירליך, אַז דיא אָרגאַניזאציאָן פון קהל אַליין זאָל אויך ניט זיין אַזוי שטאַרק וויא פריהער. דיא איינצעלהייטען פון דעם רב׳ס קריעג און וויא אַזוי ער איז ענטשטאַנדען, האָבען וועניג שייכות מיט דער לעבענסבעשרייבונג פון גאון, אָבער דער פּרינציפּ וועגען וואָס עס האָט זיך געהאַנדעלט, האָט געהאַט אַ וויכטיגע בעדייטונג פאַר דיא גאַנצע עפּאָכע.

עס איז געווען אַ קאַמפּף צווישען דעם רב און דיא רייכע בעלי בתים פון שטאָדט איבער דער פראַגע, אויב דיא „גייסטליכע“ אָדער דיא „וועלטליכע“ מאַכט זאָל האָבען דיא דעה אין אַנגעלעגענהייטען פון קהל. דער קאַמפּף איז געפיהרט געוואָרען מיט גרויס ביטערניס, און עס האָבען ניט געפעהלט קיין מסירות און בלבולים, דורך וועלכע פיעלע פאַמיליען זיינען פערוּנגליקט געוואָרען. פיעלע קריסטען האָבען זעהר גוט פערשטאַנען דיא נאַטור פון דיא שטרייטיגקייטען און האָבען זיך ביז אַ געוויסען גראַד אויך אין איהר בעטהייליגט. עס איז העכסט אינטערעסאַנט צו וויסען, אַז פירשט ראַדזיוויל, דער „וואָיעוואָד“ אָדער פערטרעטער פון דער קעניגליכע רעגיערונג אין ווילנא, האָט געהאַלטען מיט קהל, און דער צייט וואָס דער בישאָף מאַסאַלסקי האָט געהאַלטען מיט דעם רב. דער סוף פון קריעג איז געווען, אַז קהל האָט מנצח געווען דיא רבנות, און ווילנא האָט קיין רב ביז היינטיגען טאָג. אָבער דיא מאַכט פון קהל איז אויך אָפּגעשוואַכט געוואָרען דורך דיא גרויסע מינאָריטעט וועלכע האָט געהאַלטען

מיט'ן רב, און דיא סאָרט אנאַרכיע וואָס האָט געהערשט אין דיא געמיינדע אנגעלעגענהייטען פון ווילנא זייט 1778, האָט געמאַכט אז מען האָט דאָרטען אויפגעהערט צו רעספעקטירען דיא אויטאָ־ריטעטען, וועלכע פלעגען זאָנסט הערשען דורך דיא קראַפט פון זייער אמט. דאָס איז געווען דיא ריכטיגע צייט ווען א פריוואַט מאַן האָט געקענט געווינען איינפלוס און אנערקענונג.

דיא אידען אין ווילנא האָבען ניט געהאט קיין אנערקענטען רב און קיין אנערקענטען קהל אָדער „פרנסים“. עס האָט זיי גע־פעהלט א גייסטיגער פיהרער, צו וועמען זיך צו ווענדען אין צייט פון ספק און פון שוועריגקייט. זיי האָבען דארום אויף א נאַטירלי־כען וועג, זיך גאָר ניט צוזאַמענריידענדיג, אנגעהויבען צו פער־לאָזען זיך אויף דעם גרעסטען למדן און דעם גרעסטען צדיק פון שטאָדט, אויף א הויך־געאַכטעטען מאַן, וועלכער איז ניט געווען קיין רב און ניט קיין קהל'ס־מאַן אָדער פרנס — אויף ר' אליהו בן שלמה זלמן פון ווילנא. און אזוי וויא גאַנץ ליטא האָט נעקוקט אויף ווילנא, איז דיעזער ר' אליהו אין א קורצע צייט אנערקענט געוואָרען פאַר דעם פאָרשטעהער פון דיא אידען פון ליטא.

3.

דעם גאון׳ס יונגע יאָהרען.

דער ווילנער גאון איז געבאָרען געוואָרן אין ווילנא דעם ער־שטען טאָג פסח אין יאָהר 1720 (ת״פ). זיין פאָטער איז געוועזען ר׳ שלמה זלמן, אַ איד אַ גרויכער למדן און אַ יחסן, איין אור־אייניקעל פון ר׳ משה קרעמער, וועלכער איז געוועזן רב פון ווילנא אין דיא צווייטע העלפט פון 17טען יאָהרהונדערט און איז געשטאָרבען אין יאָהר 1688. דורך זיין הייראַטה איז ר׳ שלמה זלמן געוועזן פערבונדען מיט דיא פאַמיליע פון ר׳ משה רבקש פון ווילנא, דער מחבר פון „באר הגולה“ אויף שלחן ערוך, וועלכער איז אַנטלאָפען פון ווילנא נאָך אַמסטערדאַם אין דער צייט פון דעם איבערפאַל פון דיא קאזאקען אין 1655. דיעזער ר׳ משה רבקש האָט איבערגעלאָזען אַ „קרן קיימת“ אַ געוויסע סומע געלד, מיט וועלכע מען זאָל אונטערשטיצען אָרעמע אידען, וועל־כע לערנען תורה און האָבען קיין אַנדער בעשעפטיגונג. אַזוי וויא דיעזע בעדינגונגען האָבען זיך גוט געפּאַסט אויף ר׳ שלמה זלמן, און ער איז נאָך דערצו געוועזן אַ מיטגליעד פון דער פאַמיליע פון ר׳ משה רבקש, האָט ער דיעזע אונטערשטיצונג געקראָגען און האָט געלעבט אין אָרעמקייט. אַלעס וואָס מען וויים פון דעם גאון׳ס מוטער איז, דאָס זיא האָט געהייסען טריינע און האָט געשטאַמט פון סעליז, נעבען בריסק, און דאָס זיא האָט געלעבט וואהרשיינליך איבער נייגציג יאָהר (זיין פאָטער איז געשטאָר־בען אין 1758).

אליהו איז געוועזן דער בכור פון זיינע עלטערן און האָט געוויעזען זעלטענע גייסטיגע פעהיגקייטען פון קינדהייט אָן. עס ווערט אויך דערמאָנט דאָס ער איז געוועזן איין זעהר שיינעס געז־זונדעס קינד, וועלכעס איז אין יענע צייטען אונטער אידען אין דער ליטא געוועזן כמעט אַזאַ זעלטענהייט וויא אַ גאונישער קאָפּ. ווען מען בערעכענט, דאָס דער גאון האָט דעם ערשטען טהייל פון זיין לעבען געלעבט אין גרויס אָרעמקייט, דאָס ער האָט שטענדיג געלערנט פון צוואַנציג ביז צוויי און צוואַנציג שטונדען

אין מעת לעת און האט דאך געלעבט לייגגער ווי א 77 יאהר, קען מען אליין קומען צו דער איבערצייגונג, דאס זיין גרויסער גייסט האט געמוזט וואוינען אין זעהר א שטארקען קערפער.

צו זיעבען יאהר האט ער געזאגט פאר א גרויסען עולם אין ווילנער שול א „פלפול" אדער לומדות'ע דרשה וואס זיין פאטער האט איהם אויסגעלערנט. אזא פעהיגקייט האט נאטיר־ליך צוגעצויגען די אויפמערקזאמקייט פון די פארשטעהער פון שטאדט, און דער דאמאלדיגער רב פון ווילנא, ר' יהושע העשל (איין אייניקעל פון דעם בעריהמטען ר' העשל פון קראקוי) האט געלאזט צו זיך ברייגגען דעם וואונדערבארען אינגעל און האט איהם פעדהערט צו זעהן, אויב ער האט ווירקליך פערשטאנען, וואס ער האט געזאגט. דער רב איז איבערראשט געווארען פון די קלארקייט פון דעם יונגען אליהו'ס פערשטאנד און פון די שארפע און ריכטיגע אנטווארטען, וואס ער האט פון איהם געקריגען. מיט א יאהר שפעטער האט ר' אברהם קאצענעלענ־בויגען, דער רב פון בריסק, אויף א בעזוך אין ווילנא, געהערט פון דעם זעלטענעם געראטענעם אינגעל און האט ביי דעם פאטער גע'פועל'ט אידם מיטצונעהמען אין קיידאן, וואו ר' אברהם'ס ברודער, ר' דוד, איז דאן געוועזען דער רב. דארטען האט אליהו א קורצע צייט געלערנט ביי דעם מחבר פון „פני משה" און וויא ווייט מען וויים, האט ער זייט דאן ניט געהאט קיין אנדער רבי'ן. זיין שארפזין און זיין זעלטענער זכרון האבען איהם ערמעגליכט גאנץ יונג אנצופאנגען צו לערנען אליין. עס איז נור בעוואוסט, דאס א געוויסער ר' ליב, וועלכער איז שפעטער געווארען רב אין טישעבענאווי״ן און א ר' חיים, וועלכער איז שפעטער געווען א מגיד אין ווילנא, זיינען געווען זיינע חברים.

אין יענע צייטען פלעגט מען ביי אידען הייראטהען זעהר יונג, און עס איז געווען נאטירליך, דאס עס זאל זיך באלד גע־פינען א שידוך פאר אזא בעריהמטען „עלוי". עס איז ניט בע־קאנט, וויא אלט דער גאון איז געווען צו דער התונה, אבער עס איז זעהר מעגליך אז ער איז געווארען א חתן טאקי אין דעם יאהר וואס ער איז אלס אכט יעהריגער אינגעל אנגעקומען אין קיידאן. זיין שווער איז געווען א קיידאנער נגיד מיט דעם נאמען

ר' יהודא ליב, פון וועמען מען וויים וויטער גאָר נישט. אזוי וויא עס איז אָבער בעוואוסט, דאָס דער גאון האָט אַלס יונגער פערהייראַטהער מאַן געלעבט אין ווילנא אין גרויס דחקות, מוז מען אננעהמען דאָס זיין שוויעגער־פאָטער איז פרוש געשטאָר־בען אָדער ער איז „אַרונטער פון מעמד“ און איז געוואָרען אָרעם, וויא עס פלעגט אימער טרעפען מיט פאַרצייטיגע נגידים, וועלכע האָבען געפיהרט זייערע געשעפטען אין גרויס אונאָרדנונג און קיינמאָל ניט געוואוסט פון רעכנונג אָדער מעטראָדע אין גע־שעפט.

אַלעס וואָס מען וויים פון דעם גאון'ס לעבען אין דיא נעקסטע 25 יאָהר, איז, דאָס ער איז אין דער צייט, ווען ער איז אַלט געוועזען אַ יאָהר צוואַנציג, אַוועק „אָפּריכטען גלות“, דאָס הייסט פאָהרען אויף רייזען. מען דערצעהלט פיעלע וואונדער־באַרע מעשיות פון דיזע רייזע און מען זאָגט אויך אויף איהם, אזוי וויא מען האָט געזאָגט כמעט אויף יעדען בעריהמטען צדיק פון אַלע צייטען, אַז ער האָט זיך געקליעבען צו פאָהרען נאָך ארץ ישראל. אָבער דיא איינצעלנע פאַקטען פון זיין רייזע, וועל־כע זיינען בעוואוסט אַלס זיכער איז, דאָס ער איז געוועזען „אין פּוילען, ליסא און בערלין“ און דאָס ער איז צוריקגעקומען, ווען ער איז געוועזען אונגעפעהר 25 יאָהר אַלט.

ער איז שוין דאַן ניט מעהר געוועזען קיין וואונדער־קינד, זאָנדערן אַ איד אַ גרויסער למדן און אַ פרומער אין אַ שטאָדט וואו עס זיינען געוועזען פיעלע גרויסע לומדים און פיעלע צדיקים. עס איז דארום קיין וואונדער, דאָס מען האָט איהם דאמאָלס נאָך ניט בעטראַכטעט אַלס איין אויסנאַהמס־מענש, וועלכער דאַרף בעהאַנדעלט ווערען אַנדערש וויא אַנדערע. דיא פּאַר־שטעהער פון שטאָדט האָבען געשיקט עטליכע בעלי בתים איהם נאָך אמאָל פערהערען אין לומדות און ערשט ווען זיי זיינען איבערצייגט געוואָרען, אַז ער איז איין אמת'ער גדול, האָט מען בעשטימט איהם צו געבען אַ געוויסע „קצבה“, דאָס הייסט אַ קליינע סומע יעדע וואָך, ער זאָל האָבען פון וואַנען צו לעבען און זאָל קענען זיצען און לערנען.

עס ווערט דערצעהלט, אז דער שמש, וועלכער האָט איהם

געדארפט בריינגען דיא „קצבה“, האט דאס געלד אנגעפאנגען ארפצולאזען צו זיך און דאס דער גאון און זיין פאמיליע האבען דורך דיעזע רויבעריי געליטען הונגער. אבער ער האט ניט דער־צעהלט. ער האט געוואוסט אז ווען דיא זאך זאל ענטדעקט ווערן, וועט דער שמש — אויך אן ארעמער איד — פערליערען זיין שטעלע און בלייבען אהן ברויט, און ער האט דארום ליעבער געליטען און געשוויעגען, ביז דער שמש איז קראנק געווארען און האט איינ'ן טוידטען־בעט זיך מודה געוועזן אין דיא גנבה. דיעזע ערעלמוטהיגקייט פון ר׳ אליהו, וועלכער האט ליעבער געליטען הונגער איידער צו פער'מסר'ן איין אונעהרליכען בעאמטען פון קהל, גיט א גוטען בעגריעף פון זיין כאראקטער און האט אויך געוויס דאן געהאלפען אויף איהם ארויפצוציהען דיא אויפמערק־זאמקייט פון דער ווילנער געמיינדע.

א צווייטער אינטערעסאנטער פאקט פון דיזען סארט איז, דאס דער גאון וועלכער איז געוועזן א בכור, איז ניט צופריעדען געוועזן מיט דעם „פדיון הבן“ וואס זיין פאטער האט געמאכט א חודש נאך זיין געבורט, און האט זיך אלס ערוואקסענער מעניש אליין נאך אמאל אויסגעלייזט ביי איין אנדער כהן. עס ווערען אויף דעם אנגעגעבען פערשיעדענע אורזאכען, וועלכע האבען צו טהאן מיט דינים; אבער דיא ריכטיגע אורזאכע איז וואהרשיינ־ליך די, וועלכע ווערט אנגעגעבען פון זיין לעצטען ביאגראפער *). דער גאון, אלס עהרליכער אויפריכטיגער מעניש, איז איינפאך ניט צופריעדען געוועזן, וואס זיין פאטער האט איהם אויסגע־לייזט „כמנהג העולם“ (וויא עס איז דיא פיהרונג פון דער וועלט), דאס הייסט, אז מען גיט דעם כהן דאס געלד אויף א ווייל, און דערנאך שיינקט ער עס אוועק צוריק, אוןביידע ווייסען פאר־אויס, אז ער וועט דאס געלד צוריק אוועקגעבען. דער גאון האט פערלאנגט, אז דיא אויסלייזונג זאל זיין א ריכטיגע, וויא דיא תורה פאדערט, און ער האט דארום אליין זיך אויסגעלייזט נאך אמאל דורך דעם, וואס ער האט דעם כהן טאקי אוועקגעגעבען דאס געלד אויף איין אמת און עס ניט מעהר צוריק אפגענומען.

---

*) יצקן, „רבנו אליהו מווילנא“, ווארשוי, 1900.

4.

זיינע מיטעלע יאַהרען און דער בריעף פון ר׳ יונתן אייבשיץ.

אין יענע צייטען האָבען דיא מייסטע אידישע גדולים זיך בעשעפטיגט מיט שטודירען דיא געהיימע פאַנטאַסטישע „וויסענשאַפט" אָדער פילאָזאָפיע, וועלכע איז בעקאַנט אַלס ק ב ל ה. דיא בעלי קבלה ווערען איינגעטהיילט אין צוויי טהיילען, דיא וועלכע לערנען „קבלה עיונית" אָדער טהעאָרעטישע קבלה, און דיא וועלכע מאַכען פון איהר געברויך אַלס „קבלה מעשית" אָדער פראַקטישע קבלה. דיא קבלה אַלס טהעאָריע זוכט צו ערקלעהרען דיא שייכות פון דער וועלט צו גאָט און וויא אזוי דיא כחות און איינענשאַפטען פון גאָט ווייזען זיך אַרויס אין דער נאַטור. דיא פראַקטישע קבלה איז אַ סיסטעם, וויא אַזוי דיעזע סודות זאָלען אָנגעווענדעט ווערען צו בעווייזען פערשיעדענע וואונדער, בעזאָנדערס צו פערטרייבען שדים און רוחות און צו היילען פערשיעדענע מינים קראַנקהייטען דורך סגולות און קמיעות. דער ווילנער גאון האָט זיך, וויא ווייט מען וויים, קיינמאָל ניט בעשעפטיגט מיט פראַקטישע קבלה, און דיא מעשה, אז ער האָט בעשאַפען אַ „גולם", איז וואַהרשיינליך אויסגעקלעהרט געוואָרען ערשט נאָך זיין טויט, ווען דיא איינבילדונג פון פאָלק האָט איהם אָנגעפאַנגען אָנצוהייגען אַלערליי וואונדערגעשיכטען, וואָס מען פלעגט פריהער דערציילען וועגען אַנדערע גרויסע מענער. אָבער ער האָט זיך שטאַרק בעשעפטיגט מיט שטודירען דעם „זוהר" און אַנדערע ספרי קבלה, און זיין קלאָהרער, קריטישער גייסט האָט בענומען דיא טהעאָריע פון דיעזען סאָרט רעליגיאָנספילאָזאָפיע בעסער און גרינדליכער, וויא פיעלע אַנדערע, וועלכע האָבען זיך מיט איהר בעשעפטיגט.

קבלה איז אַ געהיימע לעהרע, דאס הייסט מען האט איהר קיינמאָל ניט געלערנט אין ישיבות אדער אין דער עפענטליכקייט, זאָנדערן יעדער פאר זיך אדער איינער פון אַנדערן אונטער פיער

אויגען. פראגען פון קבלה האבען ניט אינטערעסירט דיא אידישע מאסען אויסער און וויא ווייט זיי האבען געהאט א בעציהונג אויף דיא אמונה און דיא קראפט פון קמיעות. נור אין מיטען פון אכצעהנטען יאהרהונדערט איז דיא אידישע וועלט אויפגעקאכט געווארען דורך א מחלוקה וועגען קבלה און קמיעות, אין וועלכע דיא מייכטע רבנים און געמיינדען פון דייטשלאנד, פוילען און דיא ארומיגע לענדער האבען זיך בעטהייליגט. דאס איז געווען דער קאמפף צווישען ר' יונתן אייבשיץ אדער ר' יונתן פרעגער, וועלכער איז געווען אנערקענט אלס דער גרעסטער למדן אדער תלמודיסט פון יענער צייט, און זיין געגנער ר' יעקב עמדן, וועלכער האט איהם בעשולדיגט, אז ער גלויבט אין דעם פאלשען משיח, שבתי צבי, וואס האט מיט הונדערט יאהר פריהער געשפיעלט זיין ראליע אלס ערלייזער פון אידען און איז צום סוף געווארען א מהמרנער*).

ר' יעקב עמדען האט געפונען אין קמיעות, וועלכע ר' יונתן האט אויסגעגעבען, בוכשטאבען וואס האבען זיך געלאזט ערקלערען אלס רמזים אדער אנדייטונגען אויף שבתי צבי, און דיא שטרייטיגקייטען האבען געמאכט אזוי פיעל אויפזעהן, אז דער קעניג פון דענעמארק האט זיך אין איהר אריינגעמישט צו מאכען שלום אין דער געמיינדע פון אלטאנא, וועלכע איז געווען אונטער זיין הערשאפט. ר' יונתן האט געזוכט צו בעווייזען, אז עס איז אין זיינע קמיעות ניטא קיין אפיקורסות און ער האט געזוכט דיא צושטימונג פון יעדען „מקובל" אדער ספעציאליסט אין קבלה, וועמענס נאמען ער האט נור געקענט ערפאהרען. דער גאון איז אויף זיינע רייזען אין דייטשלאנד בעקאנט געווארען מיט אנדערע וועלכע האבען זיך בעשעפטיגט מיט קבלה און אזוי האט זיך ר' יונתן פון איהם דערוואוסט און האט איהם געשריעבען א בריעף, בעטענדיג א בעשטעטיגונג און א רעכטפערטיגונג. אין 1755 איז ערשיענען ר' יונתן'ס פערטהיידיגונגס־שריפט „לוחות העדות" א זאמלונג פון צושריפטען פון אלערליי רבנים

*) זעה דיא לעבענסבעשרייבונג פון שבתי צבי, ארויסגעגעבען פון דער אינט. לייברערי פובלישינג קאמפאניע.

און גדולים און מקובלים, וועלכע האבען ערקלערט ר' יונתן אלס גערעכט. אונטער דיעזע בריעף געפינט זיך אויך דער איינער פון ר' אליהו מווילנא, וועלכער איז דאן געוועזן 35 יאהר אלט, און דיזעס איז דאס ערשטע מאהל וואס ער איז דערמאַנט אין א פרעמדען ספר. דיא גרויסע שבחים וואס ר' יונתן שרייבט אויף זיין יונגען פערטהיידיגער און דער פאקט, דאס דער גרויסער רב פון אלטאָנא־האמבורג־וואנזבעק האט געפאָדערט א פערטהיידיגונג פון אזא ווייטען פלאץ, וויא ווילנא, האט פיעל פערגרעסערט דעם נאמען פון ר' אליהו און ער איז זייט דאן אנערקענט געוואָרען אלס א בעריהמטער מענש.

אויסער דיעזען צופאל, וועלכער שטעלט איהם פלוצלונג פאָר אלס א בעריהמטער גדול אין ווייטע לענדער, אבגלייך ווען ער איז צוריק געקומען פון דיא רייזע, וועלכע האט איהם פערשאפט דיא בעריהמטקייט, האט מען איהם אין ווילנא פערהערט צו ענטשיידען, אויב ער פערדיענט אונטערשטיצונג, — ווייס מען װעניג פון זיינע מיטעלע יאהרען וויא פון זיין יוגענד. מען קען זיך פאָרשטעלען אז נאכדעם וויא ר' יונתן אייבשיץ האט בעשטעטיגט זיין גרויסקייט, איז זיין לאגע וואהרשיינליך פערבעסערט געוואָרען און דאס ער האָט פערבראכט זיין צייט אין לערנען און פרומקייט. זיין פלייסיגקייט אין לערנען איז געוועזן כמעט איבערנאטירליך. ער האָט זעלטען געשלאָפען מעהר ווי צוויי שטונדען א נאכט. זיין שארפער גייסט און זיין זעלטענער זכרון האבען איהם געדיענט אלעס צו בעגרייפען און אלעס צו געדיינקען, ער האט אזוי דורך דיא פיעלע יאהרען וואס ער האט געלערנט אָהן אויפהער ערדייכט דיא שטופע פון דיא גרעסטע רבנישע קענטניס אונטער דיא אידען פון זיין צייט. אויסער לומדות און קבלה האט ער אויך געלערנט מאטהעמאטיק און געהאט אן אלגעמיינעם בעגריעף פון דיא וועלטליכע וויסענשאפטען, וויא מען האט זיי געקענט קריגען פון אידישע ספרים אין זיין צייט. ער האט ערמוטהיגט ר' ברוך שקלאָווער (דעם איבערזעצער פון אייקלידעס מאטהעמאטישע ווערק אויף לשון קודש) צו איבערזעצען אויך אנדערע ווערקע איבער וויסענשאפטליכע געגענשטענדע. דער חשק צו לערנען און צו וויסען, וועלכער הערשט אונטער ליטווי־

שע אידען פיליינט מעהר וויא ביי אלע אנדערע, האט זיך אין איהם אויסגעדריקט אם שטארקסטען, און אבגליך מיר געפינען איהם שפעטער אלס א ביטערען געגנער פון השכלה אדער איירא־פעאישע בילדונג אונטער אידען, ווייל ער האט מורא געהאט-- און פון זיין שטאנדפונקט איז ער געוועזען גערעכט — אז דאס וועט שאדען זייער אידיישקייט, איז ער געוועזען דער פריינד פון וויסען און קענטניס אזוי וויט, וויא זיי האבען קיין שלעכטען איינפלוס אויף דער אמונה און האט געוואלט אז אידען זאלען אלעס וויסען וויא עס פאסט פאר איין „עם חכם ונבון“.

דער גרעסטער למדן אונטער אידען אין דער ליטא אין יענער צייט איז געוועזען ר׳ אריה ליב בר׳ אשר, וועלכער איז בע־קאנט דורך דעם נאמען פון זיין בעריהמטען ספר „שאגת אריה“, און מען דערצעהלט, אז ער איז דער מאן, וועלכער האט דער ערשטער בעצייכענט ר׳ אליהו פון ווילנא מיט דעם טיטעל „גאון“ דער „שאגת אריה“ האט געהאט זעהר א שטירמיישע קאריערע און איז געצוואונגען געוועזען צו פערלאזען מינסק (וואו ער איז געוועזען א רב) און גאנץ פוילען אין 1765, ווען ער איז שוין געוועזען א מאן פון 70 יאהר. ער איז דאן געוועזען א קורצע צייט אין ווילנא און הערענדיג פון ר׳ אליהו׳ס גרויסקייט, איז ער אריין צו איהם און האט איהם געפרעגט א זעהר שווערע קשיא. ר׳ אליהו האט איהם גלייך אויפן ארט דיא קשיא אזוי ריכטיג פערענטפערט, אז ר׳ ליב האט ארויסגעהענדיג געזאגט: „ער איז איין אמת׳ער גאון“ און דער נאמען גאון איז איהם פערבליעבען זייט דאמאלס ביז אויף היינטיגען טאג.

אָנפאַנג פון קאַמפּף געגען חסידות און דעם רב'ס קריעג.

עס איז שוין אויבען דערמאָנט געוואָרען, אז דאס חסידות האט זיך אנגעפאנגען צו פערשפּרייטען אונטער דיא אידען פון פוילען נאכדעם וויא דער „ועד ארבע ארצות“ אדער דיא הערשאפט פון דיא פעראייניגטע אידישע געמיינדען איז בטל געווארען אין 1764. אין פערלויף פון אכט יאהר איז דיא בעוועגונג געוואָרען אזוי גרויס, דאס דיא פיהרערס פון אידישקייט פון יענער צייט האָבען איהר אָנגעפאנגען צו בעקעמפּפען. דער אנגריף איז געמאכט געוואָרען אין דעם פונקט, וואו דיא חסידים זיינען געווען שוואכער וויא אומעדום, דאס הייסט אין ליטא און אין איהר הויפּט שטאָדט ווילנא. אין יאהר 1772 האט מען אין ווילנא מהרים געווען דיא חסידים צום ערשטען מאָל, און פון דעם גאנץ קורצען בעריכט וואס איז אונז פון יענעם חרם געבליעבען, ווייסען מיר דאָס דער גאון האָט שוין דאן געשפּיעלט א וויכטיגע ראָלע און דאס ער איז בעטראכטעט געוואָרען אלס דיא וויכטיגסטע פּערזאָן אין דיזע אלטע געמיינדע, וועלכע איז פול געווען מיט גדולים און מיוחסים. דער חרם האט געוויס געמאכט א גרויסע ווירקונג אויף דיא פרומע אידען פון דער ליטא, און דיא חסידים אליין האבען זיך געווים אויך דערשראָקען ווען זייער פיהרער ר' בער פון מעזעריטש איז געשטאָרבען וועניגער וויא א יאהר נאָך דעם חרם. דאס איינציגע „שטיבעל“ אדער חסידישע קלויז וואָס עס איז געווען אין ווילנא, איז געשלאָסען געוואָרע, און עס האט דיא נעקסטע צעהן אדער פופצעהן יאהר אויסגעזעהען, אז דיא לומדים און פרומע אידען פון ליטא, אונטער דיא פיהרערשאפט פון זייער אנערקענטען גרעסטען מאַן, דעם ווילנער גאון, האבען פערטריעבען דיא נייע סעקטע פון יענע פראָווינץ.

אין ענדע פון יאהר 1777 האט זיך אנגעפאנגען „דעם רמב"ם'ס קריעג“, און דיא איינצעלנע פערזאָן, וועלכע איז אָפּיציעל געווען אנערקענט אלס פּאָרשטעהער פון שטאָדט, און דער־

מיט העבער אלס דער גאון, איז אזוי גוט וויא פערשוואונדען פון דער סצענע. עס איז דא אורזאכען צו גלויבען, אז דער לעצ־טער רב פון ווילנא, ר׳ שמואל בן אביגדור, איז ניט געווען אזא גרויסער גדול, וויא א ווילנער רב האט געדארפט זיין אין יענע צייטען, אין דאס ער האט דיא הויכע שטעלע געקראגען דורך דעם איינפלוס פון זיין רייכען שוויעגער־פאטער. ווען דיא מחלוקה איז געווארען זעהר ערביטערט, האט דער רב זיך צוריק־געצויגען אין דיא פארשטאדט אנטעקאליע, וועלכע איז געלעגען אונטער דיא „יורזדיקי" פון בישאף וואס האט זיך פאר איהם אנגענומען. אבגלייך ר׳ שמואל האט זיך גערופען ווילנער רב ביז זיין טוידט (1791), איז אבער זיין צוריקציהונג געווים געווען א זיעג פאר׳ן „קהל" וועלכער האט זיך פון אנפאנג אן ארויסגע־וויזען אלס שטארקער.

וויא עס שיינט, האט דער גאון זיך ניט געמיישט אין דיזער מחלוקה און איז געבליעבען וויא פריהער אין זיין צוריקגעצויגענ־הייט, וואו ער האט זיך נור בעשעפטיגט מיט לערנען אזוי וויא אימער. דאך איז עס זיכער, אז דיא אנהענגער פון רב האבען איהם בעטראכטעט אלס זייער געגנער, אדער מינדעסטענס ניט אלס זייער פריינד. דער רוסישער פאדשער פראפעסאר בערשאד־סקי*) דערמאנט, דאס אין יענעם קאמפף האט דעם רב׳ס זייט געשיקט א „דאנאס" אדער מסירה, אז ווילנער קהל צאהלט 1400 גילדען א יאהר און גיט דערצו פיעלע מתנות און א פרייע דירה צו א געוויסען „אליה הסיד", אבגלייך ער האט קיין אמט אין דער געמיינדע און טהוט גאר נישט פאר דעם געלד וואס ער קריעגט. דיזער פאקט איז זעהר אינטערעסאנט, ווייל ער ווייזט אויך, דאס צוזאמען מיט דיא אנערקענונג פון זיין גרויסקייט און מיט דעם טיטעל גאון איז אויך געקומען א גרויסע פערבעסערונג אין זיין מאטעריעלער לאגע. אנשטאט דיא דחקות פון דיא אינגערע יאה־רען האט ער איצטער געלעבט אין גרויס הרחבה. מען דערצעהלט זיך נאך איצטער אין ווילנא, דאס אויף זיינע עלטערע יאהרען פלעגען זיינע קינדער „געהען אין דימענטען". געלד איז אין יענע

---

*) „ליטאווסקי יעווריי", זייטע 50, סט. פעטערסבורג, 1883.

צייטען געוועזן שרעקליך טהייער, און דיא ארעמקייט פון דיא בעפעלקערונג בכלל און פון אידען בפרט איז געוועזן זעהר גרויס. איין איינגאהמע פון 1400 גילדען א יאהר איז דארום דאן געוועזן אזוי גרויס אין פערגלייך מיט דעם געוועהנליכען פערדיענסט אדער איינקונפט פון בעלי בתים אדער לומדים, וויא איין איינ־נאהמע פון צעהנדליגע טויזענד דאלאר א יאהר איז אין ניו יארק. זיי איז געוועזן געגוג צו לעבען גרויסארטיג, צו טהיילען צדקה אין וואהרשיינליך אויך אמאל צו אונטערשטיצען דיא ארעמערע פון דיא תלמידים, וועלכע האבען זיך שטענדיג ביי איהם געפונען.

איינער פון דיעזע תלמידים, וועלכער האט שפעטער מעהר פון אלעמען אויפגעטהאן צו פערשפרייטען אונטער אידען דעם גאון'ס נאמען און זיינע מעטהאדען אין לערנען, איז שוין דאן געוועזן ביי איהם איין אפטער בעזוכער. דיזער תלמיד איז געוועזן ר' חיים בן יצחק פון וואלאזין. א רייכער געוואנט־הענדלער אדער־טוך־הענדלער פון יענע קליינע שטעדטעל. ר' חיים איז געבארען געווארען אין 1749. ווען ער איז אלט געוועזן 15 יאהר, האט ער געלערנט ביי דעם „שאגת אריה“, וועלכער איז אויבען שוין דער־מאנט געווארען. ווען ער איז אלט געווארען 25 יאהר, האט ר' חיים דערהערט פון דעם גאון'ס גרויסקייט, און אבגלייך ער איז שוין דאן אליין געוועזן א בעריהמטער למדן, איז ער געקומען צום גאון זעהען, אויב ער קען פון איהם ניט לערנען עטוואס מעהר. ר' חיים אליין דערצעהלט וויא אזוי דער גאון האט איהם שנעל איבערצייגט, אז אלעס וואס ער האט ביז איצטער געלערנט, האט כמעט קיין ווערטה און ער האט מיט איהם אנגעפאנגען צו לער־נען פון דאס ניי הומש, תנ"ך, דקדוק, משניות און גמרא מיט דיא קלארקייט און גרינדליכקייט, וועלכע האט כאראקטעריזירט דעם גאון'ס סיסטעם אין לערנען.

שפעטער איז דיעזער ר' חיים, וועלכער איז בעקאנט אונ־טער אידען אלס ר' חיים וואלאזינער, פון אלעמען אנערקענט גע־ווארען אלס דער גרעסטער פון דעם גאון'ס תלמידים, און ביז א געוויסען גראד אלס זיין נאכפאלגער. זעקס יאהר נאך דעם גאון'ס טוידט האט ר חיים געגרינדעט אין וואלאזין דיא בעריהמטע ישיבה, וועלכע האט עקסיסטירט אונגעפעהר נייגציג יאהר. אין

דיזער ישיבה, פון וועלכע ר׳ חיים אליין איז געווען דער פאָר־שטעהער פון 1803 ביז זיין טוידט אין 1821, האט מען געלערנט וויא דער גאון פלעגט לערנען, דאס הייסט זיך קימערנדיג נור פאר דיא אמת׳ע מיינונג פון תלמוד, אָהן פלפולים, אָהן איבע־יגע פשט׳לאך און אָהן טומלענים פון געגארטע חריפות. דיא פאָר־שטעהער פון דער ישיבה וועלכע זיינען אויך געווען רבנים פון וואָלאָזין, זיינען ביז אונזער צייט געווען אָהן אויסנאהמע מיט־גליעדער פון ר׳ חיים׳ס פאמיליע, און דער איצטיגער רב פון וואָ־לאָזין, וועלכער האט וויעדער אין א קליינעם פאָרמאט געעפענט דיא ישיבה, וואס דיא רוסיש׳ע רעגיערונג האט געשלאָסען מיט צוועלף יאָהר צוריק, איז איין איידעם פון ר׳ אליעזר יצחק שפירא וועלכער איז געווען אן איידעם פון ר׳ חיים׳ס זאָהן און נאכ־פאָלגער, דעם בעריהמטען ר׳ איצילע וואָלאָזינער.

6.

אויטאָ־דע־פע פון צוויי פערשיעדענע ספרים.

עס זיינען דאמאלס געווען אין ליטא און פוילען פינסטערע פאנאטישע צייטען, און דיא מטעהאדע פון קעמפפען מיט ביטערקייט און זוכען צו פערניכטען א געגנער מיט אלערליי מיטלען, וועלכע הערשט נאך איצטער אויך אונטער אידען און קריסטען פון דיא סלאווישע לענדער מעהר, וויא אונטער דיא, וועלכע זיינען מעהר ענטוויקעלט, איז דאמאלס געווען דיא איינציגע מעטהאדע, פון וועלכע מען האט געוואוסט אין א שטרייטיגקייט. מען דארף זיך דערפאר ניט וואונדערן, ווען עס זיינען דאן פארגעקומען זאכען, וואס נאך אונזער איצטיגען בעגריף איז עס צו ווילד און צו פאנאטיש ,ווייל אונטער דיא דאמאלדיגע אומשטענדע האט עס אויסגעזעהען ריכטיג און נאטירליך. און דאס וואס קען מאכען אויפקאכען דיא בלוט פון א ליבעראלען מענשען אין אמעריקא אין אנפאנג פון צוואנציגסטען יאהרהונדערט, איז צום ענדע פון אכצעהנטען יאהרהונדערט אין ליטא בעטראכטעט געווארען גאנץ גלייכגילטיג אדער גאר אלס א זעהר גלייכע זאך.

עס איז נויטיג דיזעס צו האבען אין זינען איידער מען ערלויבט זיך צו געבען אן אורטהייל איבער דיא זעהר שטרענגע האנדלונגען פון דער ווילנער געמיינדע, מיט דעם גאון אן דער שפיצע, אין דיא לעצטע אכצעהן — צוואנציג יאהר פון זיין לעבען, דאס הייסט אין דער צייט, ווען ער איז געשטאנען אויף דער העכסטער שטופע און איז אנערקענט געווען אלס דער גרעסטער איד אין ליטא. דיא פרומע אידען האבען דאמאלס דארטען געהאט א דאבעלטען קאמפף: פון איין זייט געגען דאס חסידות, וועלכע האט פערפיהרט איהרע אנהענגער אין נייע וועגען, פון וועלכע מען האט ניט געקענט וויסען וואו עס איז דיא ענדע, און פון אנדערען זייט געגען דיא „בערלינער השכלה", וועלכע האט אנגעפאנגען צו מאכען אן איינדרוק אויף יענע צייטען.

מיר זעהען איצטער איין, אז דיא מורא פאר חסידות איז

געוועזן אן אומזיכסטע, אבער דאמאלס האט מען עס ניט געקענט איינזעהען. מיט הונדערט יאהר פריהער האט דער פאלשער משיח שבתי צבי דורך פערשפרייטען קבלה אונטער דיא אידישע מאסען פערפיהרט א גרויסע טהייל פון זיי צום מהמדנישען גלויבען. אין זייער צייט גופא האט יוסף פראנק, דורך דיא זעלבע מיטלען, פערפיהרט פיעלע פוילישע און פאדאליער אידען צום קריסטענטהום, און עס איז נאטירליך געוועזן שווער פאראויסצוזעהען אז דיא חסידים וועלען אויך ניט אוועק צו ווייט און דאס זיי וועלען בלייבען פרומע און געטרייע אידען. פון אנדערן זייט איז דיא מורא פון פרומע אידען פאר השכלה געוועזן זעהר גוט בעגרינדעט. א גרויסע טהייל פון דיא אידען אין דייטשלאנד האבען זיך ווירקליך אויסגע׳שמד׳ט אין דיא ערשטע 50 יאהר נאך דעם אנפאנג פון דער השכלה בעוועגונג, און דיא פרומע אידען וועלכע האבען זיך געשטעלט געגען איהר גלייך פון אנפאנג, האבען דערמיט געוויעזען, אז זייער בליק אין דיא צוקונפט איז ריכטיגער וויא דער בליק פון אזעלכע לייטע וויא מענדעלזאהן און נפתלי הירץ וויזל, וועלכע האבען געהאפט אז מען קען פעראייניגען שטרענגע פרומקייט מיט איראפעאישע קולטור.

דער גאון און זיינע אנהענגער, אלס פערטרעטער פון פארצייטיגען יודענטהום, האבען געקעמפפט געגען ביידע ריכטונגען, און ווען מען איז געקומען קורץ אין אנדערע מיטלען, האט מען געקעמפפט מיט — פייער. דער ספר „תולדות יעקב יוסף“ פון ר׳ יעקב יוסף פון פולנאה, א תלמיד פון בעל שם טוב, איז פערברענט געווארען אין ווילנא אויפן שול־הויף מיט גרויס פאראד. דאס איז געוועזן א סארט אידישער „אויטא־דע־פע“, דורך וועלכען מען האט פער׳מישפט דיא אידעען און פרינציפען פון חסידות. אין אפאר יאהר שפעטער, אונגעפעהר אין 1784, איז אויף דעמזעלבען פלאץ און מיט דיזעלבע צערעמאניע פערברענט געווארען דער ערשטער השכלה־ספר אין דיא העברעאישע שפראך. דער „דברי שלום ואמת“ פון נפתלי הירץ וויזל.

עס איז קיין צווייפעל, אז דער גאון האט צו דיעזע ביידע ליטעראַרישע הינריכטונגען מסכים געוועזן, ווייל זיין איינפלוס איז שוין דאמאלס געוועזן אזוי גרויס, אז אהן זיין צושטימונג

וואלט עס ניט געקענט געטהאָן ווערען. דיא חסידים פון דער ליטא און דיא געגענדען ארום ליטא האבען דאן שוין גוט גע־וואוסט, אַז דער גאון איז זייערהויפּט־געגנער. עס זיינען דאָ בע־ווייזע, אַז אין בערלין האט מען אויך געוואוסט פון זיין קאמפּף געגען דעם פּלאַן צו בילדען אידען אויף'ן קריסטליכען אופן און דאס ער איז איינער פון דיא דריי רבנים, וועלכע נפתלי הירץ וויזל האט דערמאָנט אַלס דיא הויפּט־געגנער פון דיא פּלענער, וואס ער האט ענטוויקעלט אין „דברי שלום ואמת*).

דיעזער פאקט איז אַזוי ווענינ בעקאַנט דאָס פיעלע משכילים האבען פערדעכענט דעם גאון אַלס א משכיל אדער אַלס א פריינד פון מאָדערנע השכלה. זייער טעות קומט ערשטענס דערפון, ווייל יעדען ווילט זיך אנהעננגען זיינע אייגענע אידעען אָן א גרויסען מאַן, ווענמען'ס נאמען עס ווערט שטארק פערעהרט פון דיא מאַסען. צווייטענס איז דיא השכלה, בעזאָנדערס אין פּוילען און זיד־רוסלאנד, אין אנפאַנג אויך געווען הויפּטזעכליך א קאמפּף געגען חסידות, און עס איז נאטירליך, אַז דיא משכילים זאָלען דיינקען, אַז דער גאון האט אין זיין קאמפּף געגען דיא נייע סעקטע זיך געוויעזען אַלס איינער פון זיי. דער אמת איז אבער, דאס דער גאון האט געזוכט צו אונטערדריקען חסידות פון זיין אייגענעם שטאַנדפּונקט אַלס א גרויסער צדיק, און דאס דיא בעוועגונג פון דער בערלינער השכלה איז איהם געווען וואהר־שיינליך נאָך מעהר פערהאַסט, וויא דיא פיהרונגען פון דיא נאכ־פאָלגער פון ר' ישראל בעל שם טוב.

---

*) מאָנאַטשריפט פיר געשיכטע און וויסענשאַפט דעס יודענ־טהומס, באנד 19, זייטע 80—478, און באנד 20, זייטע 68—465.

7.

דער גאון און דער „רב“.

דיא ערשטע חסידישע רבנים פון דער ליטא, וויא דער אוי־בען־דערמאָנטער ר׳ אהרן קארלינער און זיין זוהן ר׳ אשר (דער פאטער פון ר׳ אהר׳לע קארלינער, וועלכער איז געשטאָרבען אין 1872), ר׳ הייקעל פון אמדור און ר׳ מרדכי פון לעכוויץ, זיינען ניט געווען אנדערש וויא דיא רבנים פון אנדערסוואו און האבען אונטער דיא ליטווישע אידען ניט געקענט האבען קיין גרויסע מאכט אנהענגער. דער ערשטער אנגריף אויף דיא חסידישע בע־וועגונג האט דערפאר אויך געהאט א געוויסען ערפאָלג. דיא „שטיבעל“ אין ווילנא איז געשלאָסען געוואָרען, און דער גאון האט זיך צוריקגעצויגען צו זיין לערנען און האט וואהרשיינ־ליך גערעכענט, אז דיא חסידים וועלען מעהר ניט אויפהויבען א קאָפּ אין דעם געגענד וואו ער האט אן איינפלוס. אבער עס איז אויפגעשטאנען א פיהרער אונטער דיא חסידים, וועלכער האט זיך בעסער וויא אלע אנדערע פון פריהער געטויגט צו פערברייטען דיא נייע לעהרע אין ליטא, און זיין ערפאָלג איז אויך גע־ווען גרעסער און געהאט א גרעסערע ווירקונג אויף דיא גאנצע בעוועגונג.

דיעזער מאן איז געווען ר׳ שניאור זלמן פון לאדי, מאָהלי־ווער גובערניע, וועלכער איז בעקאנט אלס דער „רב“ אדער פער־פאסער פון חסידישען שלחן ערוך. ער איז געווען דער גרעסטער קאָפּ־מענש, וועלכען דיא גאנצע חסידישע בעוועגונג האט ארויס־געבראכט, און אויסער זיין גאונות אין לערנען, מיט וועלכע ער איז געווען גלייך צו דיא גרעסטע אין זיין צייט, איז ער אויך גע־ווען אן אָריגינעלער דיינקער און א טהעטיגער מענש. ער האט גע־מאכט ענדערונגען אין חסידות און האט צוריק אריינגעבראכט לערנען אין דער מאָדע. זיינע נאכפאָלגער, וועלכע טראָגען דעם נאמען „חב״ד“ אדער חב״ד׳ניקעס (חב״ד איז דיא ראשי תיבות אדער אנפאנג־בוכשטאבען פון חכמה, בינה, דעה) זיינען נאָך ביז

היינט מעהר לומדים און געלעהרטע וויא אַלע אַנדערע סאָרטען חסידים.

אין זיינע קבלה שריפטען, בעזאָנדערס אין זיין ספר „תניא“ געפינט זיך כמעט דיא זעלבע אַנזיכט איבער גאָט און דער וועלט, וויא אין דיא ווערקע פון ברוך ספּינאָזאַ, און ער איז אויסגעצייכענט פון אַלע אַנדערע שרייבער איבער קבלה און חסידות דורך דיא קלאָרקייט פון זיינע געדאַנקען און דיא לייכטקייט, מיט וועלכע מען קען פערשטעהן וואס ער וויל זאָגען. אין פּראַקטישען לעבען האט ער זיך אינטערעסירט מיט דער אידישער לאַגע, מעהר וויא אַלע רבנים פון זיין צייט. עס איז בעקאַנט דאס ער איז צוויי מאָל געזעסען אין פעטראָ־פּאַוולאָווסקע קריעפּאָסט אין סט. פּעטערסבורג. איינמאָל דורך א מסירה פון דיא מתנגדים און איינמאָל פאר דיא „חוצפּה“ פון פאָהרען נאָך סט. פּעטערסבורג עטוואס אויסווירקען לטובת הכלל. דעם טאָג, ווען ער איז בעפרייט געוואָרען צום ערשטען מאָל (י"ט כסלו תקנ"ט—1798) איז געבליעבען ביז היינט א יום טוב ביי חסידים. דעם צווייטען מאָל איז ער ארויס פריי דורך דעם אַלגעמיינעם מאַניפעסט, ווען אַלעקסאַנדער דער 1טער איז ארויף אויפ'ן רוסישען טראָהן.

ווען דער קאַמפּף געגען חסידות האָט זיך צום צווייטען מאָהל פאַנאַנדער געברענט אין יאָהר 1781, איז שוין ר' שניאור זלמן געווען דער אַנערקענטער פיהרער פון דער אַנדערער זייט, און ער האָט אויך געזוכט צו טהאָן וואָס קיין אַנדער חסידושער פיהרער האָט ניט געטהאָן פאר איהם אָדער נאָך איהם, דאָס הייסט: זיך אויסצוטענה'ן מיט זיינע געגנער און זעהן אויב עס איז ניט מעגליך צו מאַכען שלום. עס איז בעוואוסט, דאָס ר' שניאור זלמן איז אַליין געקומען אין ווילנאַ צו האָבען א וכוח מיט דעם גאון, אָבער ער איז צו איהם ניט צוגעלאָזען געוואָרען. שפּעטער האָט דער זעלבער ר' שניאור זלמן געשריעבען א בריעף, אין וועלכען ער בעקלאָגט זיך פאר וואָס דער גאון האָט איהם ניט געגעבען קיין געלעגענהייט צו ערקלעהרען דיא טהעאָריע פון חסידות און צו פערענטפערן אַלע טענות, וואָס מען האָט צו זיי. ער האָט אויך אויפגעפאָדערט דעם גאון, דאָס אויב ער

ווײל איהם ניט אויסהערען פערזענליך, זאָל ער אויסשרייבען זיינע טענות געגען חסידות און ער, ר׳ שניאור זלמן, וועט אויף דעם שרייבען אַן ענטפער, און מען זאָל ביידען׳ס שריפטען פאַנאנדערשיקען צו אַלע אידישע גדולים און רבנים אין אַלע לענדער און זיך פערלאָזען אויף זייער ענטשיידונג.

דיזער בריעף, וועלכער איז איבערגעדרוקט געוואָרען אין ספר „מצרף העבודה" (און אין יצקן׳ס ביאָגראַפיע פון גאון, זייטע 74—77) איז אַ זעהר אינטערעסאַנטער היסטאָרישער דאָקומענט פון אַ פעריאָדע, איבער וועלכער עס איז ניט פיעל געשריעבען געוואָרען. עס שטעלט אונז פאָר דעם „רב" אלס אַ מענש מיט גערעכטע פאָדערונגען, וועלכער איז בערייט צו דיסקוטירען מיט׳ן מויל אָדער מיט׳ן פעדער, ווען מען זאָל נור אירם וועלען אויסהערען און אויפהערען צו פערפאָלגען איהם און זיינע אנהענגער. דער גאון, אלס געלעהרטער, וועלכער איז אָבגעזונדערט פון דער וועלט, ערשיינט אלס שטריינגער קאָנסערוואַטיווער פערטרעטער פון אַלטען יודענטהום, וועלכער האַלט עס פאַר אַ פערברעכען צו האָבען נייע געדאַנקען אפילו וועגען פרומקייט און שטעלט זיך גאָר ניט פאָר, אַז איינער וועלכער שטימט ניט מיט איהם זאָל קענען זיין גערעכט. אין דעם בריעף גיט ר׳ שניאור זלמן אויך דיפּלאָמאַטיש אָנצוהערענים, אַז דעם גאון׳ס גרויסקייט איז בעשרענקט נור אויף ליטא, וואו קיינער וועט זיך איהם ניט שטעלען ענטגעגען, אָבער „אין טערקיי, איטאַליען, דאָס גרעסטע טהייל פון דייטשלאַנד און גרויס-פוילען און קליין-פוילען" איז זיין אויטאָריטעט ניט אַנערקענט.

אָבער דיזער בריעף און אַלע אַנדערע אַנשטרענגונגען פון „רב" צו קומען צו אַ פערשטענדיגונג האָבען ניט געהאָלפען, און דער קאַמפף געגען חסידות איז געפיהרט געוואָרען מיט גרויס ביטערקייט אַזוי לאַנג וויא דער גאון האָט געלעבט. אין 1796 האָבען דיא חסידים פערשפּרייט אַ קלאַנג, אַז דער גאון האָט חרטה געהאַט אויף אַלעם; וואָס ער האָט געגען זיי געזאָגט, און האָט געשיקט אַ „פּדיון" צו ר׳ חייקעל אמדורער. אַ בלינדער מאַן וועלכער האָט זיך אויסגעגעבען אלס דעם גאון׳ס זוהן, איז

ארומגעפאָהרען און געזאָגט אַז זיין פאטער האָט „תשובה געטאָן”, און דיעזעס האָט ארויסגעבראכט נאָך אַ בריעף פון גאון, וועלכער איז שוין דאן געוועזן 76 יאָהר אַלט. דיעזער בריעף (דאַטירט ווילנא ר"ח סיון תקנ"ו) פאָדערט אויף אָפען, מען זאָל דיא חסידים „פערפאָלגען מיט אַלע מיני רדיפות וויא וויים אידישע מאכט גרייכט” און דערציילט, אַז צוויי לייטע זיינען ארויסגעשיקט געוואָרען איבער גאַנץ ליטא דיעזעס בעקאַנט צו מאַכען. ווען מען האָט שפּעטער בעהויפּטעט, אַז דער בריעף פון גאון איז אַ פאַלשער, און דיא פאָרשטעהער פון מינסק האָבען זיך ערקלעהרט בערייט צו פערפאָלגען דיא חסידים. אויב מען זאָל זיי נור פערזיכערן, אַז דער גאון הייסט עס, האָט ער מוצאי יום כפור תקנ"ז געשריעבען געגען זיי נאָך אַ שטרענגערן בריעף, אין וועלכען ער רעכענט אויס זייערע עבירות און הייסט, אַז מען זאָל זיי רודף'ן וויא וויים עס איז נור מעגליך. דיעזע בריעף מאַכען אויף דעם לעזער קיין זעהר גוטען איינדרוק, און ווען מען פערגלייכט זיי מיט דעם אויבען־דערמאָנטען בריעף פון ר' שניאור זלמן לאדיער, זעהט מען קלאָהר, אַז דער פיהרער פון דיא חסידים איז געוועזן מעהר וועלטמענש, מעהר טאָלעראַנט און אויך אַ פיעל פעהיגערער שרייבער.

.8

דעם גאון'ס פאַמיליע. זיין איינפלוס און זיינע ספרים.

דער ווילנער גאון איז געשטאָרבען דעם דריטען טאָג חול המועד סכות תקנ"ח (1797), ווען ער איז אַלט געווען 77 יאָהר מיט זעקס מאָנאַט. ער האָט איבערגעלאָזען צוויי זיהן: ר' יהודה ליב פון סערהיי, וועלכער איז געשטאָרבען אין 1816, און ר' אברהם פון ווילנא, וועלכער איז געשטאָרבען אין 1809. פון דעם ערשטען ווייס מען זעהר ווייניג, אָבער דער צווייטער איז בעריהמט אַלס דער ערשטער וועלכער האָט געשריעבען א קריטיש - היסטאָרישע אָבהאנדלונג איבער דיא מדרשים (אין זיין איינלייטונג פון ספר „אגדת בראשית", ווילנא 1802) נאָך לאַנג איידער דיא מאָדערנע געלעהרטע האָבען אָנגעפאנגען אזעלכע געגענשטענדע צו בעהאנדלען פון א וויסענשאפטליכען שטאנדפונקט. עס איז אויך בעוואוסט דאָס דער גאון האָט געהאט צוויי איידעמס, איינער ר' פייוועל, דער רב פון דובראָוונע און דער צווייטער ר' משה פון פינסק, וועלכער האָט געבראכט אין אָרדנונג איינינע ווערקע פון גאון און זיי פערפערטיגט צום דרוק. אָבער דיא נעמען פון זיינע טעכטער זיינען ניט בעקאנט, ווייל אין יענע צייטען ווען קיינער האָט זיך ניט אינטערעסירט אין געשיכטע איז ביי יענע קלאַסע אידען, אונטער וועלכע ער האָט געלעבט און געווירקט, ניט געווען דיא מאָדע זיך צו אינטערעסירען אין אזעלכע ביאָגראַפישע איינצעלהייטען. דערצו איז זיין פאַמיליע נישט געבליבען בעריהמט, דאָס הייסט עס זיינען פון איהר ניט ארויס קיין גרויסע מענשען, וועלכע זאָלען פאָרטזעצען דעם גלאַנץ פון זייער יחוס און דורך דעם פעראינטערעסירען דיא אידישע וועלט אין דער פאַמיליע בכלל. איין איינינקעל מיט דעם נאָמען אליהו פינקעל איז געווען א לעהרער אין זשיטאָמירער ראבינער שול, אָבער ער האָט זיך דאָרטען אויך זעהר ווייניג בעריהמט געמאכט.

אבגלייך דער קאמפף געגען חסידות אין דער ליטא איז ניט געוועזן קיין פאלשטענדיגער ערפאלג און עס זיינען נאך היינט אויף דארטען דא צעהנדליגע טויזענד חסידים, ווערט עס אנערקענט, אז דער גרויסער איינפלוס פון דעם גאון׳ס פערזענליכקייט האט געהאלפען, דאס ליטא זאל בכלל בלייבען א מתנגדישער געגענד. ער אליין האט געהאט זעהר ווייניג תלמידים ניט מעהר וויא צוועלף אדער פופצעהן, אבער דיזע תלמידים וועלכע זיינען געוועזן פול מיט בעגייסטערונג פאר זייער גרויסען לעהרער, האבען געארבייטעט מיט אלע כחות צו פערשפרייטען זיין נאמען און זיינע מעטהאדען אין לערנען און האבען איהם פערשאפט מאסען אנהענגער און בעוואונדערער, וועלכע האבען איהם אליין קיין מאהל ניט געקענט.

זיין מעטהאדע איז געוועזן ניט איין אריגינעלע ערפינדונג, זאנדערן א צוריקקעהר צו דיא אלטע צייטען ווען מען האט געלערנט צו פערשטעהען, ניט זיך מפלפל צו זיין; ווען מען האט געלערנט גוט חומש און תנ״ך, איידער מען האט אנגעפאנגען גמרא, און ווען מען האט זיך אינטערעסירט פאר וועלטליכע וויסענשאפט מיט דעם צוועק בעסער צו פערשטעהען דיא וויסענשאפטליכע פראגען, וועלכע ווערן בעהאנדעלט אין אידישע דינים. דער גאון איז געוועזן דער איינציגער אונטער דיא רבנישע געלעהרטע אין זיין צייט, וועלכער האט געהאט א ציעמליך גוטען בעגריף פון מאטהעמאטיק, אסטראנאמיע און ביבלישע געאגראפיע, אבגלייך ער איז אין קיינע פון דיזע וויסענשאפטען ניט געוועזן קיין ספעציאליסט. דיא בעהויפטונג אז ער האט געקענט „אלע שבע חכמות“, מוז צוגעשריבען ווערן צו זיינע ענטהוזיאסטישע בעוואונדערער פון א געוויסען סארט, אזוי וויא מען מוז צושטעלען אויף דעם חשבון פון איין אנדער סארט פון זיינע בעוואונדערער דיא געשיכטע, אז ער האט בעשאפען א „גולם“ אדער דאס ער האט אין זיין ווערק איבער אסטראנאמיע (וועלכעס איז פערלארען געווארען) קלאהר בעוויזען אז דיא וועלט איז פיער עקיג.

זיין בעקאנטשאפט מיט וויסענשאפט, זיין קריטישער

בליק וועלכער האט אפט בעוויעזען, אז שווערע קשיות ווערען בטל דורך דיא ענדערונג פון א ווארט אדער א בוכשטאב אין אלטע תלמודישע ספרים, זיין פארליעבע פאר תנ"ך און דקדוק האבען פעראורזאכט אז אויפגעקלעהרטע און פארשריטליכע אידען פון רוסלאנד זאלען אויך פון איהם האלטען מעהר וויא פון יעדען אנדערן גאון און צדיק פון דיא לעצטע עטליכע הונדערט יאהר. זיין אויסערארדענטליכע פרומקייט און דיא אויפריכטיגקייט, מיט וועלכע ער האט בעקעמפפט דיא חסידים פון איין זייט און דיא אפיקורסים פון אנדערן זייט, האבען בייגעטראגען ער זאל פערגעטערט ווערען פון דיא מאסען. אלס דער אנערקענטער גרעסטער למדן פון זיין צייט אין דער ליטא — און צום סוף פון זיינע יאהרען כמעט איבעראל — האבען דיא רבנים און לומדים געהאלפען פערברייטען זיין נאמען און אידם מאכען בעריהמט. אלע קלאסען אידען זיינען אויף דיעזען אופן פעראייניגט געווארען איהם צו האלטען גרויס און דיא צאהל מענשען אונטער רבנים אדער משכילים, וועלכע האבען ביז היינט געוואגט אבצולייקענען זיין גרויסקייט איז אזוי קליין, דאס עס איז ניטא קיין אורזאכע זיי צו דערמאנען. ווען דער קאמפף פון פרומע אידען געגען חסידות האט אויפגעהערט, דאס הייסט ווען מען האט איינגעזעהען, אז דיא חסידים בלייבען טרייע אידען, האבען ביידע זייטען אנגעפאנגען אנצוערקענען דיא גרויסקייט פון ביידע פיהרער פון יענע שטורמישע פעריאדע. מתנגדים האבען אנגעפאנגען איינצוזעהען אז ר' שניאור זלמן לאדיער איז געווען א גרויסער גייסט, און חסידים זיינען געווארען מעהר בערייט צוצוגעבען, אז דער ווילנער גאון איז געווען איינער פון דיא גדולים פון אידען.

דעם גאון'ס גרויסער איינפלוס איז דורכאויס א פערזענליכער, ניט א ליטערארישער. זיין אנדענקען לעבט אין דיא אנעקדאטען, וואס מען דערצעהלט וועגען איהם, און דיא שבחים וואס מען געפינט אויף איהם אין אנדערנס ווערקע, און אין דיא איבערצייגונג, אז ער האט פיעלעס אויפגעטאהן דורך זיין קעמפפען און שטרעבען פאר דעם נוצען פון יודענטהום, וויא ער

האט עס בעגריפען. משכילים בעוואונדערן דעם געלעהרטען, מתנגדים דעם גאון, קלאהרע קעפ דעם בעל פשט און דעם קריטי־קער, און פרומע אידען דעם גרויסען צדיק. אלע לויבען איהם, אבער כמעט קיינער לערנט אדער לייענט ניט זיינע ספרים.

עס איז גאר א פראגע, אויב מען קען זאגען, אז דער גאון האט געמאכט ספרים אזוי וויא מיר פערשטעהען עס אין גע־וויינליכען זינן. ער האט אליין זעהר ווייניג געשריעבען, און מען גלויבט אז אין דעם וויכטיגסטען טהייל פון זיין לעבען, דאס הייסט זייט ער איז אלט געווארען פיערציג יאהר, האט ער איבערהויפט גאר נישט געשריבען. דאס גרעסטע טהייל פון דיא ספרים וואס טראגען זיין נאמען, זיינען פערפאסט געווארען פון זיינע תלמידים, וועלכע האבען ביי זיך פערצייכענט יעדעס ווארט, וואס זיי פלעגען פון איהם הערען. ער איז געוועזען א לער־נער, ניט א שרייבער, און דער איינציגער טהייל פון זיינע שריפטען, וועלכע האבען א גרויסען ליטעראריישען ווערטה, זיי־נען דיא „הגהות“ אדער קורצע בעמערקונגען, וואס ער האט אנגעשריעבען אויף דיא ברעגעס פון דיא בלעטער און דיא ספרים, וועלכע ער פלעגט לערנען.

גרויסע ווערקע זיינען אנגעשריעבען געווארען דיעזע הגהות צו ערקלעהרען און ארויסצוברייגגען דיא מיינונג וועלכע ער האט מייסטענס אויסגעדריקט צו קורץ און אפט אונפער־שטענדליך. ווען מען לעזט דיא אונקלאהרע, „געמאטערטע“ שפראך, אין וועלכער זיינע בריעף זיינען געשריעבען, קען מען בעגרייפען, וויא אזוי אזא טיעפזיניגער קריטיקער און קלאהרער קאפ וויא ער, האט געמוזט איינזעהן אז איהם פעהלען דיא פעה־היגקייטען צו שרייבען גרויסע ווערקע, וועלכע זאלען אנגענו־מען ווערען ביי דיא אידישע מאסען אדער אפילו אונטער ספעצ־יאליסטען. דיא נאאינישע איינפעלע, דיא גרינדליכע ערקלעה־רונגען און דיא אומפאסענדע כללים, וואס דיא תלמידים האָ־בען פון איהם געהערט מינדליך, זיינען אויך אפט פון זיי אומ־געענדערט אדער פערגרייזט געווארען. מען מוז דארום צוגעבען אז דיא ספרים וועלכע טראגען אויף זיך דעם גאון׳ס נאמען

קענען נור נעבען א גאנץ קליינעם בעגריף פון זיין אמת'ע גרויסקייט.

דעם גאון'ס גרויסקייט בעשטעהט אין דעם וואס ער איז געוועזן, ניט אין דעם וואס ער האט געטהאן. א ליסט פון זיינע תלמידים אדער פון דיא ספרים וואס טראגען זיין נאמען אדער פון דיא פאקטען אין קאמפף געגען חסידות וועט ניט העלפען צו פערדרונקלען וויא צו בעלייכטען זיין ריעזיגע פערזענליכקייט. ער איז געוועזן א זשעניע אדער גאונישער קאפ מיט דיא פליי־סינקייט און דיא אויפריכטיגקייט פון איין אמת'ן געלעהרטען. ער האט ערלייכט דיא העכסטע שטופע, וואס א איד אין דער ליטא האט אין אכצעהנטען יאהר־הונדערט געקענט ערלייכען, און האט געהאט אזא גוואלטיגען איינפלוס אויף זיין צייט, אז ער פערנעהמט איצטער איין ארט אין דיא געדאנקען פון מיליא־נען אידען. אזוי לאנג וויא דער סארט רעליגיעזער און גייסטי־גער לעבען, פון וועלכען ער איז געווען דיא פערקערפערונג, ווערט געשעצט אונטער אידען, אזוי לאנג וועט געהאלטען ווערן אין עהרע דער נאמען פון דעם ווילנער גאון — דעם גרעסטען למדן פון ליטא, און וואהרשיינליך פון אלע סלאווישע לענדער אין דער צייט איידער אידען האבען זיך דארטען געקענט אויס־צייכנען אנדערסוואו, וויא אונטער זייערע אייגענע גלויבענס־ברידער.

ע נ ד ע.

ליעוו טאלסטאי

זיין לעבען און ליטעראַרישע טהעטיגקייט

פון

ח. אַלעקסאַנדראָוו.

ליעוו טאָלסטאָי.

On est de son siècle et de sa race, même quand on réagit contre son siècle et sa race.

דער מענש פערבלייבט אַ גליעד פון זיין צייט און פון זיין ראַסע אפילו דאַן, ווען ער קעמפפט געגען זיין צייט און געגען זיין ראַסע. (ערנעסט רענאַן).

גראף ליעוו ניקאָלאַיעוויטש טאָלסטאָי פערנעהמט א גאַנץ בעזונדערען פּלאַץ אין דער מאָדערנער געשיכטע. חוץ דעם, וואָס ער איז אַ געניאַלער קינסטלער און האָט געמאַכט רייך דיא וועלט־ליטע־ראַטור מיט אונשטערבליכע ווערק, איז ער נאָך אַ גרויסער מאָראַל־פּרעדיגער מיט אַ טיעפען ערנסט און פעסטע איבערציינגונגען. אויף דער ערד איז זיכער ניט פערבליעבען איין ווינקעל, מעהר אָדער וועניגער בעלויכטען מיט דיא שטראַהלען פון בילדונג, וואו מען זאָל ניט וויסען און שעטצען טאָלסטאָי'ס נאָמען, וואו מען זאָל ניט לייענען און בעוואונ־דערן זיינע ווערק. דאָס פערזענליכע לעבען פון גרויסען שרייבער, זיין פערזוך זיך אָבצוזאָגען פון דער וועלט מיט איהרע פריידען און מאַטעריעלע בעקוועמליכקייטען, און צו פיהרען א גאַנץ נייעם לעבען,— א לעבען, וואָס זאָל זיין אויפגעבויט אויף דעם פונדאַמענט פון מענשען־ליעבע, יושר און אחדות; א לעבען, וואָס זאָל איינשטימען מיט דיא נאַטירליכע פאָדערונגען פון דעם מענשען'ס הארצען און

פערשטאנד; א לעבען, וואס זיין תּמצית זאל זיין דער אייבינער שטרע־בען צום אמת, און סוף כל סוף דיא הייסע, אָפענע, ניט פערשטעלטע איבערגעבענהייט צו זיינע אידעאלען, וואָס ער ווערט ניט מיעד צו פערטהיידינגען, — אָט דאָס אלין האָט אויפגעהויבען טאָלסטאָי׳ס נאָמען ביז דיא העכסטע מדרגות פון מענשליכער בעריהמטקייט.

טאָלסטאָי פיהרט זיין יחוס פון אן אלטער און רייכער משפחה, וואס האט נעשפּיעלט א וויכטיגע ראָליע אין דער רוסיישער געשיכטע. וויא עס איז פערשריעבען אין אן אלטען רוסיישען פנקס, איז דער ערשטער טאָלסטאָי נעקומען צו פאָהרען קיין רוסלאנד אין 1353. דאָס איז געוועזען א דייטש מיט׳ן נאָמען אינדריס. ער האָט זיך בעזעצט אין טשערניגאָוו מיט דיא זיהן, האָט אָנגענומען דעם פּראוואָסלאווער נעם גלויבען און פון איהם שטאמט דאָס אָב דיא פאמיליע, וואָס האָט געגעבען רוסלאנד א סך פּראָמינענטע מענער. דעם שרייבער׳ס זיידע איז געוועזען א רייכער פּאָמיעשטשיק, וועלכער האָט האָלט גע־האט צו לעבען א גוטען טאָג און האט אין א קורצע צייט גע׳פּטר׳ט זיין גרויסען פערמעגען. וויא ברייט ער האָט זיך געפיהרט, קען מען זעהן דערפון, אז דיא וועש זיינע פלעגט ער אוועקשיקען וואשען קיין האָלאנד אין ספּעציעלע וואָגענס! אין טאָלסטאָי׳ס ראָמאן „קריעג און פריעדען“ געפינט מען זיין בילד אין דער פּערזאָן פון איליא ראָסטאָוו. דער זוהן זיינער ניקאָלאי איליאיטש—דעם שרייבער׳ס פאָטער — האָט געדיענט אין דער גווארדיע, האָט אנטהייל גענומען אין דעם רוסיש־פראנצויזישען קריעג פון 1812 און איז ארויס פון דיענסט נאכדעם, וויא דער קריעג האָט זיך געענדיגט. אין דיא יונגע יאהרען האט ער אויך וויא זיין פאָטער, האָלט געהאט צו לעבען א גוטען טאָג און האָט פערשפּיעלט אין קאָרטען א מאסע געלד. דיא דאָזיגע תּאוה צום שפּיעלען איז אריבער בירושה צום שרייבער, וועלכער האָט פערבראכט ניט ווענינ צייט אין קארטען־שפּיעל אפילו דעמאָלט, ווען ער איז שוין געוועזען גוט בעוואוסט אין דער ליטעראטור. דיא תּאוה איז ביי איהם פערבליעבען נאָך ביז יעצט, און זיא דריקט זיך אויס אין דעם אימפּעט, מיט וועלכען ער גיט זיך אָב צום ענגלישען שפּיעל לאָן־טענים. ווען ניקאָלאי איליאיטש האָט געמאכט א תּכלית

פון זיין פערמעגען, האט ער חתונה געהאט מיט דער פירסטין וואָל־קאָנסקאיא, וועלכע איז געווען זעהר רייך, אָבער ניט יונג און ניט שעהן. זיא איז אויך אָבגעמאָלט אין ראָמאַן „קריעג און פריעדען“ אין דער פערזאָן פון מאַריא וואָלכאָנסקאיא. צוזאמען מיט איהר פאָטער, אַן אַלטער גענעראַל פון יעקאַטערינא׳ס צייטען מיט א הארטען, דעספּאָטיישען כאראקטער, זיינען זיי געווען בטבע שטארקע מענשען, טריי צו זייערע פּרינציפּען, און פון זיי האָט דאָס דער שרייבער גע׳ירש׳נט דיא בעסטע מעלות פון זיין כאראקטער.

ליעוו ניקאָלאַיעוויטש איז געבאָרען געוואָרען דעם 28 אווגוסט 1828 אין דאָרף יאסנאיא פּאָליאנא, טולסקער גובערניע. זיין מוטער האָט ער פערלאָרען, ווען עס איז איהם נאָך קיין צוויי יאָהר ניט געווען, דיא ערציהונג פון דיא קינדער (חוץ דעם שרייבער זיינען געבליבען דריי זיהן און איין טאָכטער) האָט איבערגענומען זייערע א ווייטע קרובה מיט׳ן נאָמען יערגאָלסקאיא. אין 1837 האָט זיך דיא גאַנצע געזינד אריבערגעקליעבען אין מאָסקווע, ווייל דער עלטערער זוהן האָט בעדארפט אָנקומען אין אוניווערזיטעט. אָבער קורץ נאכדעם איז פּלוצלונג געשטאָרבען דער פאָטער, איבערלאָזענדיג א סך חובות, און דיא דריי אינגערע קינדער האָבען זיך אריבערגעקליעבען צוריק אהיים — אין יאסנאיא. דיא יתומים האָבען זיך דאָ געהאָדעוועט אונטער דער השגחה פון זייער טאַנטע, דיא גרעפין אָסטען־סאַקען. אין 1840 איז דיא גרעפין געשטאָרבען, און דיא קינדער האָט מען אָבגעפיהרט אין קאזאן צו אנאנדער טאנטע יושקאָווא, זייער פאָטער׳ס א שוועסטער. ביי דיא יושקאָוו׳ס האָט מען געלעבט ברייט, זאט און פרייליך. וויכטיגער פון אלע אנדערע זאכען האָט מען אין שטוב געהאלטען גוטע מאניערען און דעם אויסערליכען גלאַנץ — ריידען פראנצויז וויא וואסער, קענען טאנצען, אָבגעבען דאמען־רעכט. „מיין גוטע מומינקע,“ דערציילט טאָלסטאָי, „האָט ניט געהאט אויף דער נשמה קיין איינציגען פלעק, און פון דעסטוועגען פלעגט זיא אייביג טענה׳ען, אז זיא וויל איך זאָל אריינטרעטען אין ליעבעס־בעציהונגען מיט אַן אשת איש, מיט אזא, פערשטעהט זיך, וואס געהערט צו

דער בעסטער געזעלשאפט; ביי איהר איז אויסגעקומען, אז נאר בעציהונגען מיט אזא מין פרוי קען מיך מאכען פאר א מענשען".

אין דער דאָזיגער צייט פון זיין לעבען האט טאָלסטאָי געהאט אויסצושטעהן א גרויסען אינערליכען קאמפף, דעם ערשטען ערנסטען קאמפף מיט געוויסע נייגונגען פון זיין נאטור. פון איין זייט האָט זיך איהם געוואָלט שפיעלען א ראָלע אין דער פיינער געזעלשאפט, אום נ פריעדען צו שטעלען דעם געפיהל פון זעלבסטליעבע, וואס איז גע־ ין אין איהם שטארק ענטוויקעלט. ער איז אפילו געווען ניט קיין ינער, ניט קיין פלינקער און זעהר א שעמעדיגער (דאס האט ער געקראָגען בירושה פון זיין מוטער), אבער דערפאר האָט ער גע־ האט אין זיך א סך אנדערע מעלות, און מיט זיי האָט ער זיכער געקאנט האבען אין דער געזעלשאפט אן ערפאָלג. פון דער אנדערער זייט איז אין זיין נשמה אָנגענאנגען א שווערע ארבייט, וואס ער האָט געדארפט פאר איהר אנשטרענגען אלע זיינע גייסטיגע און מאָראלישע כחות: ער האָט געזוכט אויסצוארבייטען פאר זיך א בעשטימטען מאָראלישען אידעאל. און אין דער צייט, וואס זיינע ברידער און חברים האָבען פערבראכט טעג און נעכט אין אלערהאנד הוליאנקעס, נאכ'ן שטיינער פון רייכע און טיטולירטע מענשען, זיינען ביי איהם דיא געדאנקען געווען פערנומען מיט דיא וויכטיגסטע פראגען פון מענשליכען לעבען— דאס זיינען געווען דיא פראגען פון גליק, טויט, גאָט, ליעבע, אייביג־ קייט, אָבער א בעשטימטען ענטפער, וואָס זאָל איהם ברייגגען מנוחת הנפש, האָט ער ניט געקענט געפינען, אין דער פועל יוצא איז געווען אַז ביי איהם האָט זיך פון דעמאָלט אן אויסגעארבייט דיא געוואָהנ־ הייט צו גריבלען, צו זיין פערטהאן אין זיך, אין דיא אייגענע געדאנ־ קען, אין דעם אייגענעם געוויסען. און דיא דאָזיגע געוואָהנהייט איז ביים שרייבער פערבליעבען עד היום. דיא דאמאלסדיגע פלאָנענים פון זיין נשמה האָט טאָלסטאָי בעשריעבען אין ארטעניעווס און נעבליודאָווס שטרעבונגען צו א גוטען ריינעם לעבען (דאס זיינ דיאען העלדען פון זיין ערצעהלונג "דיא יונגע יאָהרען".

אין 1843 איז טאָלסטאָי אָנגעקומען אין קאזאנער אוניווערסי־ טעט. ער איז דעמאָלט אלט געווען ניט מעהר פון 13 יאָהר, קיין

גרויסער קענער איז ער ניט געווען. אבער פאר דיא אוניווערסיטעט אין קאזאן האָט מען אַ סך ניט געדאַרפט קענען, בפרט ווען מען איז רייך און מען טראָגט דעם טיטעל פון אַ גראף. דער טעמפעל פון וויסענשאַפט האָט זיך געפונען אין יענער צייט אין זעהר אַ קלעגליכער לאַגע. דיא פּראָפעסאָרען, מיט אַ פּאאר אויסנאַהמען, זיינען געווען ענטוועדער אויסלענדער, וועלכע האָבען פערשטאַנען גאַנץ ווענינ רוסיש, אָדער גרויסע עם־הארצים, קאַריעריסטען, וועלכע האָבען ניט געהאַט קיין שום שייכות צו דער הייליגער וויסענשאַפט. אין דער אוניווערסיטעט איז טאָלסטאָי אָבגעווען 4 יאָהר: צוויי יאָהר האָט ער שטודירט דיא אָריענטאַלישע שפּראַכען און דיא אַנדערע צוויי יאָהר — יוריספּרודענץ. אָבער געלערענט האָט ער זיך שלעכט און אין אוניווערזיטעט פלעגט ער זיין זעהר אַ זעלטענער גאַסט. אין 1847, ווען טאָלסטאָי האָט געזאָלט אַריבערגעהן אויפ'ן דריטען קורס פון יוריסטישען פאַקולטעט, האָט ער אין גאַנצען פערלאָזען דיא אוניווערזיטעט און זיך בעזעצט אין יאַסנאַיאַ פּאָליאַנאַ.

מען קען פרעגען, וויא קומט דאַס, אַז אַ מענש מיט אַזעלכע מערקווירדיגע גייסטיגע פעהיגקייטען, וויא טאָלסטאָי, האָט ניט געקענט דורכמאַכען דעם געוועגליכען קורס אין אוניווערזיטעט? איינער פון דיא בעסטע רוסישע קריטיקער, סערגיי ווענגעראָוו, ערקלערט עס אויף אַזאַ'ן אופן. „טאָלסטאָי", זאָגט ער, „איז איינער פון דיא אמת'ע גרויסע חכמים, ווייל זעלטען ווער עס קען נאָך אַזוי טיעף אַריינדרינגען אין דעם צוועק און דיא בעדייטונג פון מענשליכען לעבען. אבער אין דער זעלביגער צייט איז ער ניט אימשטאַנד צו דיינקען אויף אַ וויסענשאַפטליכען וועג, ד. ה. זיין געדאַנק איז ניט דיסציפּלינירט. אין וויסענשאַפטליכע פאָרשונגען איז ביי איהם טהייער נאָר דער צוועק, און ניט דער וועג גופא, וואָס האָט געבראַכט צום געווינשטען צוועק. און פון דער וויסענשאַפט פאָדערט ער מחמת דעם נאָר ניט דאָס, וואָס מען קען פון איהר פאָדערן אונטער געוויסע בעדינגונגען. פון דעם אַסטראָנאָם, למשל, וויל ער, אַז יענער זאָל איהם ווייזען, וויא אַזוי דיא מענשהייט קען קומען צו אַ גליקליכען לעבען, און דער פילאָזאָפיע וואַרפט ער אויף, פאַר וואָס מען בעקומט ניט פון איהר

דיא זעלבינע מאטעריעלע נוצען וויא פון דיא מאטעמאטישע וויסענשאפ־טען." עס איז דארום קיין חידוש ניט, וואס טאָלסטאָי האָט ניט גע־קאנט פערדייען דיא טרוקענע וויסענשאפטליכע ענינים, וואס דיא אוני־ווערזיטעט האָט געגעבען דיא יונגע סטודענטען.

וואס דער שרייבער האָט געטהאָן אין יאסנאיא פאָליאנא, איז לייכט צו זעהן פון איינער פון זיינע ערצעהלונגען „דער פריה־מאָרגען פון א פּאָמיעשטשיק." דער העלד פון דער ערצעהלונג פירסט נעכליודאָוו קומט אין דאָרף מיט דיא בעסטע אבזיכטען און וויל גליקליך מאכען דיא פויערים פון זיין מאיאָנטיק. נעכליודאָוו (ד. ה. טאָלסטאָי) דערזעהט אָבער באלד, אז דיא טובות פון פריץ, זיי מעגען זיין גאנץ ערנסט, ווען קיין ברעקעל נוץ ניט ברייננען, כל זמן עס וועט ניט אבגעשאפט ווערען דיא פּאנשטשיזנע (לייב־אייגענטהום), וואס האָט פערפעסטעט דעם גאנצען רוסישען לעבען מיט איהר אונמאָראלישען איינפלוס. טאָלסטאָי איז דארום א הייסער געגנער פון דער פּאנשטשיזנע און פערזוכט צו ערלייכטערן דיא לאגע פון זיינע פויערים. עס איז מעגליך, אז אויף דיא שטארקע און אריגינעלע נאטור פון דעם שרייבער האָבען ניט געווירקט דיא דעמאָקראטישע שטרעבונגען פון דיא פיערציגער יאָהרען, ווען עס האָט זיך אנגעפאנגען א מעכטיגער פּראָטעסט געגען דיא שקלאפען־קייטען פון מיליאָנען מוזשיקעס. אזוי וויא שפּעטער, אין זיין ליטעראַרישער טהעטיגקייט, איז ער דאָ אויך זיך געגאנגען מיט זיין אייגענעם וועג. דער איינציגער שרייבער, וועל־כער האָט אויף איהם שטארק געווירקט א יענער צייט, איז געוועזן — דער בעריהמטער פראנצויזישער פילאָזאָף פון 18־טען יאהרהונדערט זשאן זשאק רוסאָ. ער האָט איבערהויפּט א סך איבערגענומען פון רוסאָ, וועלכער האָט געהאסט דיא ציוויליזאציאָן און געפּרעדינט אין זיינע ווערק, אז גליקליך קען דער מענש זיין נאָר דאמאלס, ווען ער וועט זיך אומקעהרען צום לעבען פון דיא ערשטע מענשען, ווען ער וועט שטעהן וואס נעהנטער צו דער מוטער־נאטור. ביי טאָלסטאָי'ען איז פון אייביג אָן געוועזן א מין שנאה צום לעבען פון דיא גרויסע שטעדט, צום קולטור־לעבען, אפשר דערפאר, וואס ער האָט איינענטליך

כמעט אלע זיינע יונגע יאָהרען פערבראַכט אין דער פרישער געזונדער לופט פון דאָרף.

אין 1848 פאהרט טאָלסטאָי אוועק אין פעטערסבורג, אום צו האַלטען עקזאַמען אויף „קאַנדידאַט פּראַוו" (א טיטעל, וואס מען בעקומט ביים ענדיגען אוניווערזיטעט). צוויי עקזאַמענס האָט ער מיט מזל אויסגעהאַלטען, אָבער דיא געשיכטע איז איהם ניך געוואָרען אי־בערדריסיג, און ער איז אוועק צוריק אין יאסנאיא פּיאָליאנא צו זיינע פעלדער און וועלדער. דאָרט איז ער אבגעוועזן א יאָהר פיער. ציי־טענוויים פלעגט ער מאַכען א נסיעה נאָך מאָסקווא, וואו ער האָט געזעהן צו לעבען א גוטען טאָג און האָט א סך געשפּיעלט אין קאָר־טען. אין 1851 האָט ער פערשפּיעלט אין קאָרטען א גרויסע סומע געלד און האָט מחמת דעם געמוזט פערקלענערען דיא הוצאות. זיין עלטערער ברודער ניקאָלאַי, וועלכער האָט געדיענט אין קאַווקאַז, האָט איהם גענומען איינרעדען צו ווערען אָן אָפיציער. טאָלסטאָי האָט זיך געלאָזט איינרעדען און איז אוועק נאָך קאַווקאַז, וואו ער איז אריין אין מילי־טערדיענסט. זיין רעגימענט איז געשטאַנען ביים טייך טערעק הינ־טער קיזליאַר, אין א שיינער פּאָעטישער געגענד, און זיין צייט האָט ער מייסטענס פערבראַכט אויפ'ן נעיעג אין דער געזעלשאפט פון פּראָסטע קאַזאַקען. א גוטען בעגריעף פון טאָלסטאָי'ס לעבען אין קאַווקאַז און פון זיין אינערליכען קאַמפּף אין יענער צייט קען מען בעקומען, ווען מען זאָל מיט קאָפּ לעזען זיין ערצעהלונג „דיא קאָזאַקען", אָן ערצעה־לונג, וואס ווערט גערעכענט צווישען דיא גרעסטע ווערק פון דער רוסי־שער ליטעראַטור. דאס איז יעדענפאַלס דאס ערשטע ווערק, וואו דער פערטרעטער פון פּראָסטען פאָלק, דער מוזשיק, ווערט אבגעמאָלט אזוי וויא ער זעהט אויס אין דער אמת'ען, אָהן שום ראָמאַנטיישע צאַצקעס. דער העלד פון דער ערציילונג איז א יונגער אָפיציער אָלענין (דאָס איז טאָלסטאָי זעלבסט). אָלענין וויל זיך אבשאָקלען פון דער שטאַדטישער ציוויליזאַציאָן מיט איהרע ליגענס און פאַלשער מאָראַל און וויל אָנהויבען א נייעס לעבען אויפ'ן שויס פון דער שיינער, פרישער, אייביג־בליהענדער נאַטור. אין איהם רעדט אויך דאס געוויסען: דען ווען ער האָט זיך ארומגעדרעהט אין דער פיינער געזעלשאפט, האָט

ער פיעל נעזינדינט נעגען דיא שטרענגע פאָרדערונגען פון דער אמת'ער מאָראַל; אין דיא נייע אומשטענדען ווערט אָלענין נאָר אַנאַנדער מעניש. ער בעשליסט ביי זיך, אז דעם מענישענ'ס גליק ליענט אין דער אַרבייט לטובת הכלל, און ער גיט זיך א נדר צו לעבען ניט פאַר זיך, נאָר פאַר דעם צווייטען. אָלענין פיהרט אבער ניט דורך זיין איידעלען בעשלוס. ער דערזעהט זעהר גיך, אז האבען נעווויסע מיינונגען איז איין זאך און וועלען זיי דורכפיהרען אין פראַקטישען לעבען — איז וויע־דער אנאַנדער זאך. און ער גיט אויף זיינע שיינע אידעאלען און קעהרט זיך אום צו דער ציוויליזאַציאָן, פון וועלכער ער איז פריער אַנטלאָפען.

עס איז אינטערעסאַנט, אז אין דער דאָזיגער ערצעהלונג, וואס ער האָט אָנגעשריעבען אין 1852, נעפינען מיר שוין דיא זעלבינע הייסע פראַגען און דעם זעלבינען ענטפער אויף זיי, וואס מען טרעפט אין זיינע לעצטע ווערק. זיין מעכטיגער פראָטעסט נעגען דיא פאָרמען פון איצ־טינען שטאָדטישען לעבען איז אַלזאָ אויסגעוואַקסען פון א זריעה, וואס איז שטענדיג נעלעגען אין דער שרייבער'ס נאַטור.

אין קאַווקאַז האָט טאָלסטאָי אָנגעפאַנגען זיין ליטעראַרישע טהעטיגקייט. און 1852 האָט ער אַוועקגעשיקט צו דעם פעטער־בורגער זשורנאַל „סאָווערעמעניק" זיין ערשטלינג: „דיא קינדערישע יאָהרען". דער רעדאַקטאָר פון דיזען זשורנאַל איז דאַמאַלס נעווען דער בעריהמטער פּאָעט נעקראַסאָוו. מיט זיין נעניטען אויג האָט ער תיכף דערזעהן, דאס ער האָט צו טהאָן ניט מיט א געוויינליכען טאַלענט. ער האָט אנגעשריעבען טאָלסטאָי'ן א פריינדליכען בריעף, און דאס האָט צוגעגעבען א סך מוטה דעם יונגען שרייבער. ער האָט זיך פעסט נענומען צו דער פען, און אין דעם זעלבינען יאָהר זיינען נעווען אב־געדרוקט אין „סאָווערעמעניק" זיינע ערצעהלונגען „דער פריהמאָרגען פון א פּאָמיעשטשיק", „דער איבערפאַל" און „דיא קאָזאַקען".

דיא ערשטע ערצעהלונג, וואס טאָלסטאָי האָט אונטער געצייכענט מיט זיינע ראשי תיבות ל. נ. ט., האָט געהאַט אן אונערוואַר־טעטען ערפאָלג. דעם שרייבער האָט מען אַוועקגעשטעלט אין איין רייהע מיט דיא דאַמאַלסדיגע בעסטע פערטרעטער פון דער רוסישער ליטעראַטור, וויא: טורגענעוו, גאָנטשאַראָוו, גריגאָראָוויטש, אָס־

טראָװסקי. דיא קריטיקער — דער עיקר טשערנישעװסקי — האבען גע־פונען אין טאָלסטאָי׳ס ערצעהלונג א טיעפע פסיכאָלאָגיע און א מערק־װירדיג — רעאליסטישע בעשרייבונג פון דעם װירקליכען לעבען מיט ערנסטע אבזיכטען אין אָהן שום גראָבהייטען.

אין קאװקאז איז טאָלסטאָי פערבליעבען צװיי יאָהר. ער האָט זיך בעטיילינט אין א סך שלאכטען און ניט איין מאָל האָט ער גע־שטעלט אין ריזיקע זיין לעבען. װען עס האָט זיך אָנגעפאנגען (ענדע 1853) סעװאסטאָפּאָלער מלחמה, איז טאָלסטאָי אריבער אין דער ארמעע, װאס האָט זיך געפונען אויפ׳ן שלאכט־פעלד. ער האט זיך געשלאָגען אין דיא רייהען פון דיזער ארמעע און האט פערדיענט דעם נאמען פון א בראװען אָפיציער. דיא סכנות און צרות, װאָס דיא העלדישע פערטהיידיגער פון סעװאסטאָפּאָל זיינען אויסגעשטאנען אין דער בעלאגערטער שטאָדט, האט טאָלסטאָי בעשריעבען אין דריי ערצעה־לונגען אונטער׳ן נאמען „סעװאסטאָפּאָל”. דיא ערשטע פון זיי „סע־װאסטאָפּאָל אין דעצעמבער 1854” איז ערשיענען אין „סאװרעמעניק” און האט געמאכט א געװאלדיגען איינדרוק אויף דיא לעזער. טאָלס־טאָי׳ס נאמען איז בעקאנט געװארען איבער גאנץ רוסלאנד, און זיין שם פון א שרייבער, װעלכער איז בכח צו שאפען גרויסע װערק, איז איין מאל פאר אלע מאל אנערקענט געװארען פון דיא קריטיקער.

אין זיינע ערצעהלונגען פון „סעװאסטאָפּאָל” איז טאָלסטאָי ארויס, קען מען זאָגען, דער ערשטער אין דער װעלט־ליטעראטור, מיט א קאלטען, ניכטערען, אונפּארטייאישען אנאליז (צוגליעדערונג) פון דעם לעבען אויפ׳ן שלאכט־פעלד. ער האט בעװיעזען, אז אויב אימיצער איז א העלד אין א געװיסען מאָמענט, איז נאָך דערפון ניט געדרונגען אז ער איז דוקא אלע מאָל א העלד. א מינוט פאר דער „העלדיש־קייט” און א מינוט נאכדעם איז דער העלד א פראָסטער בשר ודם— א גוטער מענש אויב ער איז פריהער געװען גוט, און א שלעכטער אויב ער איז פריהער געװען שלעכט. א העלד איז ער געװארען צוליעב דיא אומשטענדען, און װען דיא אומשטענדען װאלטען געװען אנדערע, װאלט דער זעלביגער מענש, דער העלד, פיעלייכט בעגאנגען א מיאוס׳ע לומפּעריי. אָבער אין דער זעלביגער צייט האט טאָלסטאָי אין זיינע ער־

צעהלונגען בעווייזען א ביישפיעל פון א העלדישקייט, וואס רייסט ניט דיא אוינען, וואס קריכט ניט פאראויס; דאס איז דיא העלדיישקייט פון פראסטען רוסישען סאלדאט, וועלכער פרעגט קיין קשיות ניט און טהוט דאס, וואס מען דארף טהאן. אט אין יענער צייט האט דאס טאלסטאי געהאט דיא געלעגענהייט נעהענטער בעקאנט צו ווערען מיט דיא זעלטענע מעלות פון א פראסטען מענשעלע, דעם רוסישען פויער; ער האט איהם האלט ·עקראנגען, און דיא דאזיגע ווארעמע ליעבע איז ביי איהם פערבליעבען אויפ׳ן גאנצען לעבען·

אין אויגוסט 1855 איז טאלסטאי געקומען צופאהרען קיין פעטערס־בורג, וואו מען האט איהם זעהר הייס אויפגענומען: ערשטענס, וויא איינעם פון דיא העלדיישע פערטהיידינער פון סעוואסטאפאל און צוויי־טענס, וויא א בעריהמטען שרייבער. פאר איהם זיינען ברייט גע־עפענט געווארען דיא סאלאנען פון דער הויכער געזעלשאפט און דיא בעסטע ליטעראַרישע קרייזען· ער איז געווארען בעקאנט מיט דיא העלסטע שטערן פון ליטעראַרישען הימעל אין דער רעדאקציאן פון „סאווריעמעניק", דעם גייסטיגען צענטער פון פעטערסבורג און אויך פון גאנץ רוסלאנד אין יענער צייט. נעהענטער פון אלעמען איז ער בעקאנט געווארען מיט טורגענעווען, און דיא פריינדשאפט פון דיא צוויי גרויסע רוסישע שרייבער האט אנגעהאלטען יאהרען־לאנג·

טאלסטאי איז אין דער צייט געווען יונג, רייך, פול מיט לעבען· חוץ דעם איז ער נאר וואס געקומען פון סעוואסטאפאל, וואו ער האט איבערגעלעבט אזוי פיעל סכנות· וואס איז דער חידוש· אז ער האט זיך אבגעגעבען אין פעטערסבורג צו אלערהאנד פערגניגענס און הוליאנ־קעס? טאג און נאכט האט מען געשבור׳ט, געשפיעלט אין קארטען, זיך געחבר׳ט מיט ציגיינער, אבער וויא געוויינליך האט איהם גע־נומען ניך עקלען פון דעם סארט לעבען· וויא ער האט זיך שפעטער מתודה געווען „האט איהם געעקעלט אי׳ פון זיך אליין אי פון דיא ארומיגע מענשען." מיט דיא שרייבער פון „סאווריעמעניק" זיינען ביי איהם אויך ניך ארויס ביטערע סכסוכים· ער האט ניט געקאנט אזוי וויא דיא איבעריגע געפינען קיין מנוחת הנפש אין דעם בעוואוסטזיין· וואס ער איז א „גרויסער קינסטלער"· דאס אליין, האט ער גע׳טענה׳עט,

בעפרייט נאך ניט דעם מענשען פון א שטרעבונג צו ווערען וואס בעסער און וואס ריינער און אבצוגעבען זיינע כחות לטובת הכלל איבער דעם ענין האט מען געפיהרט לאנגע און הייסע דעבאטען, און טאלסטאי, וועלכער איז געוועזן בטבע אן אפענער מענש, האט זיך איבערגעקריעגט כמעט מיט אלעמען. אין 1857 האט ער פערלאזען פעטערסבורג און איז אבגעפארען קיין אויסלאנד.

טאלסטאי האט בעזוכט דייטשלאנד, פראנקרייך, ענגלאנד, איטאליען, דיא שווייץ און אין אלגעמיין האט דיא נסיעה ניט געמאכט קיין גרויסען איינדרוק אויף איהם. מיט זיין איינענשאפט פאנאנדער צוברעקלען אלץ, וואס ער זעהט ארום זיך, איז ער ניך געקומען צום שלוס, אז פון וועסט־אייראפא דארף זיך רוסלאנד קיין שום מוסר ניט אראבנעהמען. דיא מערקווירדיגע ענטוויקלונג פון דער וויסענשאפט און אינדוסטריע האט איהם ניט פערבלענדט דיא אויגען, דען צוזאמען מיט דער העכסטער קולטור האט ער דערזעהן א סך ארעמקייט, אונוויסענהייט, גראבהייט, אונמענשליכקייט, פאנאטיזמוס. אין זיין ערצעהלונג „ליוצערן", וואס געהערט צו דער דאזיגער צייט, קען מען זעהן, וויא אזוי טאלסטאי האט דעמאלט געקוקט אויף דעם אייראפעאישען פראגרעס. דער העלד פון דער ערצעהלונג, פירסט נעכלידאוו, פערשרייבט אין זיין טאגעבוך, אז דעם 7־טען יוני 1857 האט פאסירט אין ליוצערן א זאך, וואס איז ווערטה פערצייכענט צו ווערען מיט פייערדיגע אותיות אין דער וועלט געשיכטע. וואס איז דאס אזוינס געוועזן? פאר'ן האטעל שווייצערהאף, וואו עס שטעהען איין דיא רייכסטע געסט, האט א רייזענדער זינגער, א בעטלער, א האלב שעה געזונגען ליעדלעך און געשפיעלט אויף א גיטאר. ביז הונדערט מענשען האבען זיך צוגעהערט צו זיין זינגען און שפיעלען. דער זינגער האט דריי מאל געבעטען א נדבה, אבער קיינער האט זיך ניט גענערמען פארן טייסטער, און א פאאר פוסט־און־פאסניקעס האבען נאך געמאכט שפאס פון דעם בעטלער. נעכליודאוו טהוט זיך א פרעג: וויא אזוי קומט דאס, אז אט דיזע ענטוויקעלטע מענשען וועלכע זיינען קאפאבל — אויף זייערע מיטינגען, אין דיא פארלאמענטען און חברות — זיך מוסר נפש זיין פאר איטליכען עתר־

ליכען אינטערעס, אז אַט דיא דאָזיגע מענשען זאָלען ניט געפינען בייזיך אין הארצען א מענשליכען געפיהל. ווען מען דארף טהאָן פערזענליך א קליינע טובה א קליינעם מענשעלע? וואָס-זשע בלייבט פון דיא פראזען איבער ציוויליזאציאָן און גלייכהייט, מיט וועלכע מען פערשרייט דיא וועלט?

אין דעם פראָטעסט-געשריי פון פירסט נעכליודאָוו הערט זיך שוין דער טאָלסטאָי, וועלכער האט פערלאָרען דיא אמונה אין פראָגרעס און איז ארויף אויפ'ן וועג פון מאָראלישער אויסבעסערונג פון זיין פערזאָן. טריט ביי טריט קומט ער צום שלוס, אז דיא ישועה פאַר דיא מענשהייט ליעגט אין דער ארבייט פון יחיד, פון יעדען איינציגען מענשען באזונדער, וועלכער מוז אנשטרענגען זיינע כחות צו דערגרייכען דיא העכסטע מדרגה פון מאָראלישער ענטוויקלונג. דיא ארבייט פון כלל איז ניט ווערטה, נאָך זיין מיינונג, אָן אויסגעבלאָזענע איי.

אין אויסלאנד האָט דעם שרייבער אינטערעסירט מעהר פון אלע אנדערע זאכען פאָלקס-בילדונג און אויך דיא איינריכטונגען פאַר דיא פערבעסערונג פון דעם ארבייטער'ס לאגע. דיא פראגע פון פאָלקס-בילדונג האט ער שטודירט דער עיקר אין דייטשלאנד. ער איז דאָרטען בעקאנט געוואָרען מיט'ן בעריהמטען שרייבער בערטאָלד אוערבאך, פון וועמען ער האָט שטארק געהאלטען פאַר יענעם'ס פאָלקס-ערצעהלונגען. אין פראנקרייך איז ביי איהם אויף דיא הענד געשטאָרבען פון שווינדזוכט אין 1860 זיין עלטערער ברודער ניקאָלאי, זעהר א בעגאבטער מענש, און דיזער טויט האָט געמאכט א טיעפען איינדרוק אויף איהם. ער האט דאס שפעטער בעשריעבען אין זיין ראָמאן „אננא קארענינא“ אין דעם טויט פון לעווין'ס ברודער ניקאָלאי.

טאָלסטאָי איז נעקומען צוריק אין רוסלאנד שוין נאכדעם, וויא דיא פויערים זיינען בעפרייט געוואָרען פון פאנשטשיזנע. ער איז געוואָרען א מיראָוואָי פאָסרעדניק, ד. ה. א ריכטער, אויסצוגלייכען דיא סכסוכים איבער פערשיעדענע ענינים פון לאנד-ווירטשאפט צווישען דיא פריצים און דיא נאָר וואס בעפרייטע פויערים. טאָלסטאָי איז דאָ וואהרשיינליך בעאיינפלוסט געוואָרען פון דיא דעמאָקראטישע אידעען, וואס האבען אין דיא זעכציגער יאָהרען געהערשט אין דער

נעבילדעטער קלאַסע. אויפ׳ן פּראָסטען מענשען האָט מען דעמאָלט נעקוקט וויא אויף אַן איינגערען ברודער, און דיא אינטעליגענציע האָט זיך אָבגעגעבען מיט דיא ריינע אבזיכטען אויסצובילדען דיא אונוויסענדע פּויערים, אויפצוהויבען זייער גייסטיגען און מאָראַלישען צושטאַנד. אין דיא שטעדט האָט מען געעפענט זאָנטאַג שוהלען, וואו ארביי־טער און אנדערע פערנומענע מענשען פון דיא אָרעמע קלאַססען — יוננע און אַלטע, פרויען און מענער — האָבען געהאַט דיא מעגליכקייט זיך צו לערנען אָהן שכר לימוד. עס קען אָבער אויך זיין, אַז אין זיין ארבייט פאר׳ן פאָלק איז טאָלסטאָי ניט בּיזאַיינפלוסט געוואָרען פון דעם אַלגעמיינעם דעמאָקראַטישען גייסט. ער איז ניט פון דעם סאָרט מענשען, וואָס לאָזען זיך לייכט בעאיינפלוסען, און וואָס ער האָט ניט געטהאָן, האָט געטראָגען אויף זיך דיא חתימה פון זעלבסט־שטענדינקייט, פון אָריגינעלען דענקען.

אין יאַסנאַיא פּאָליאַנא האָט טאָלסטאָי געגרינדעט אַ שוהלע פאַר דיא קינדער פון דיא פּויערים. פון אַלע אנדערע שוהלען אויף דער וועלט האָט זיא זיך אויסגעצייכענט דערמיט, וואָס טאָלסטאָי האָט אין איהר ניט איינגעפיהרט קיין שום דיסציפּלין; איטליכער תּלמיד האָט געטהאָן, וואס ער האט געוואַלט, און געזעסען, וואו און וויא אַזוי עס האָט זיך איהם געגלוסט; חוץ דעם איז ניט געוועזען קיין שום פּראָגראַם און קיין שום מעטהאָדע, ד. ה. קיין שום אנערקענטע דרכים, וויא אַזוי צו לערנען דיא קינדער. דיא איינציגע אויפגאַבע פון דיא לעהרער איז בעשטאַנען אין דעם, אַז תּלמידים זאָלען ניט געניצען, זיצענדיג אין קלאַסס. טאָלסטאָי אַליין איז געוועזען דער פּיהר־רער פון לימוד, און דיא קינדער האָבען זיך גוט געלערענט. אין 1862 האָט טאָלסטאָי אָנגעפאַנגען ארויסצוגעבען אַ פּעדאַגאָגישען זשורנאַל, ד. ה. אַ צייטשריפט איבער דיא ענינים פון בילדונג און קינדער־ערציהונג. דער זשורנאַל האָט געהייסען „יאַסנאַיא פּאָליאַנא" און מעהר פון אַלעמען האָט אין איהם געשריעבען נאַטירליך טאָל־סטאָי אַליין. דיא אַרטיקלען, וואו דער שרייבּער רעדט איבער זיין שוהלע און בעריהרט פּעדאַגאָגישע פראַגען בכלל, פערנעהמען אַ גאַנצעס בוך. אין דיא דאָזיגע אַרטיקלען סטאַרעוועט זיך טאָלסטאָי

צו בעווייזען, אז דער פּראָסטער פאָלק האָט גאַנץ וועניג גענאָסען פון פּראָגרעס, ד. ה. פון דיא אַלע פאָרטשריטע, וואָס בילדונג, וויסענשאַפט, קונסט און טעכניק האָבען געמאַכט און מאַכען. פון דעם פּראָגרעס געניסען נאָר דיא העכערע קלאַסען, און דיא רעזולטאַטען פון פּראָגרעס נוצען זיי אויס מיט'ן איינציגען צוועק אויסצוזויגען פון דעם פּראָסטען פאָלק זיין ביסעל בלוט. עס איז מערקווירדיג, אז דיא ראַדיקאַלע קריטיקער פון יענער צייט האָבען איהם געהאַלטען פאַר א „קאָנסערוואַטאָר", ד. ה. פאַר א מענשען מיט אַלט־פרייינקישע געדאַנקען און שטרעבונגען, און פאַר א געגנער פון רעפאָרמען. דאָס איז געקומען דערפון, וואָס טאָלסטאָי האָט צו שטאַרק אָנגעגריפען דעם אייראָפּעאישען פּראָגרעס, און אין דיא זעכציגער יאָהר איז דער פּראָגרעס פון וועסט־אייראָפּא געווען אַן אָבגאָט ביי דער רוסישער אינטעליגענציע.

צווישען דיא קונסטווערק, וואָס טאָלסטאָי האָט געשאָנקען דער רוססישער ליטעראַטור אין דיעזער צייט, געפינען זיך אמת'ע פּערל, צום ביישפּיעל: „דער שנעע־שטורם", „דיא צוויי הוזאַרען", דיא „דריי מיתות" „כאָלסטאָמיער" (דיא געשיכטע פון א פערד). א ביסעל שוואַכער איז זיין ערשטער ראָמאַן „פאַמיליען־גליק". אין די „דריי מיתות" ווערט דורכגעפיהרט, מערקווירדיג רעאַליסטיש, א פערגלייך צווישען דעם, וויא אזוי עס שטאַרבט אוועק א רייכע פּריצ'טע, אַן אָרעמער בעל־עגלה און א בוים. דיא פּריצ'טע ראַנגעלט זיך מיט דער ביטערער נויטווענדיגקייט צו שטאַרבען אין דער טיעפסטער פערצווייפלונג; דער פויער זעגענט זיך אָב מיט דער וועלט רוהיג און איינפאַך, און צום סוף ווערט בעשריעבען אין פּרעכטיגע פאַרבען דער טויט פון א בוים. וואָס מען האָט אַרונטערגעהאַקט צו שטעלען א מצבה פאַר'ן בעל־עגלה.

אין 1862 האָט טאָלסטאָי חתונה געהאַט מיט דער טאָכטער פון א מאָסקווער דאָקטאָר, סאָפיא אנדרעיעוונא בערס, אין וועלכע ער איז געווען פאַרדעם פערליעבט גאַנצע דריי יאָהר. זיא איז אַלט געווען צו דער חתונה 17 יאָהר, און ער איז געווען מיט 16 יאָהר עלטער פון איהר. אין זיין ראָמאַן „פאַמיליען־גליק" וויל טאָלסטאָי

בעווייזען, אז ווען דער מאַן איז אַ סך עלטער פון דער פרוי, קען דיא פּאָאר פּאָלק ניט זיין גליקליך. אויב דיא פרוי זאָל אין אָנפאַנג אפילו יע האָלט האָבען דעם מאַן, וועט זיא פריהער אָדער שפּעטער אָבגעקיהלט ווערען און זיך פערליעבען אין א יונגען, נאָך ניט קיין „אָבגעלעבטען”. אין זיין איינענעם פאַמיליען־לעבען איז דאס גראַד געווען ניט אזוי, און טאָלסטאָי מיט זיין פרוי שטעלען פּאָר, פון דעם ערשטען טאָג נאָך דער חתונה, דיא גליקליכסטע פּאָאר פּאָלק, וואס דיא וועלט האט ווען עס איז געזעהן. אין דער געביל־דעטער, אויפגעקלערטער און פיין־ערצויגענער סאָפיא אנדרעיעוונא האט דער שרייבער געפונען א טרייען פריינד און א קלוגען חבר, אָהן וועמען ער קען זיך כמעט ניט בעגעהן סיי אין פּראַקטישע עסקים, סיי אין ליטעראַרישע. פּונקט וויא איהר בעריהמטער מאַן, איז זיא אויך אַ שטאַרקע, זעלבסטשטענדיגע נאַטור, און האָט זיך איהרע איינענע מיינונגען איבער פערשיעדענע וועלט־זאכען. הגם איהרע מיינונגען מעגען זיין גאַנץ אָפּט דער היפּוך פון איהר מאַן׳ס, פון דעסט־וועגען הערשט אין זייער הויז שלום ושלוה. טאָלסטאָי׳ס פרוי איז איהם בעהילפיג אין דער ארבייט דערמיט, וואָס זיא שרייבט איבער זיינע כתבים איידער זיי געהען אין דרוק, און מאַכט דיא קאָרעקטורען. גאַנץ אָפּט קומט איהר אויס איין כתב איבערצושרייבען עטליכע מאָל, ווייל טאָלסטאָי האָט אַ טבע צו מאַכען פערבעסערונגען אין זיינע ווערק גאָר אָהן א סוף, וויא לאַנג זיי געפינען זיך נאָך אין דרוק.

נאָך טאָלסטאָי׳ס חתונה פאַנגט זיך אָן דיא גליקליכסטע צייט פון זיין לעבען. ער האָט אַלץ, וואָס אַ בשר ודם קען זיך נאָר ווינ־שען: רייכקייט, פאַמיליען־גליק און אַ שם פון איינעם פון דיא גרעסטע שרייבער ניט נאָר אין דער רוסישער ליטעראַטור גופא, אויך חוץ לאַרץ. און אין דער צייט דערגרייכט טאַקי זיין טאַלענט דיא העכסטע מדרגות פון ענטוויקלונג.

אין 1864 האָט זיך אָנגעהויבען צו דרוקען אין זשורנאַל „רוסקי וויעסטניק” זיין ראָמאַן „קריעג און פריעדען”. אין 1869 איז דער ראָמאַן ארויס פון דרוק אין א בעזונדערען בוך אין 5 בענדער. דיא

קריטיקער פון דער גאנצער וועלט האלטען דעם דאָזיגען ראָמאן פאר דאָס גרעסטע און ערהאבענסטע ווערק פון דעם סאָרט אין דער נייע־אייראָפעאישער ליטעראטור. עס ווערען דאָרט אָבגעמאָלט אלע קלאַסען פון דער געזעלשאפט — פון קיסרים ביז פראָסטע סאָלדאטען און פויערים. אין א העלען שיין טרעט ארויס אין ראָמאן דאָס לעבען פון דער רוסישער געזעלשאפט אין אָנפאנג פון 19טען יאהרהונדערט. דער קינסטלער בעשרייבט מיט זיין מעכטינער פען ניט נאָר וויכטיגע היסטאָרישע פאסירונגען פון דער שטורעמדיגער נאפאָלעאָן־צייט, וויא למשל דיא שלאכטען פון לייפציג און באראָדינא, דיא מאָסקאָוער שרפה וכדומה, אויך ערשיינונגען פון אלטעגליכען לעבען אין פערשידענע פאָליטישע און געזעלשאפטליכע קרייזען. פאר׳ן לעזער נעהען דורך וויא אין א פאנאָראמע הונדערטע לעבעדיגע מענשען מיט זייער אינערליכער וועלט, מיט זייערע ליידען און פריידען, געפיהלען און ליידענשאפטען; הונדערטע סצענען און בילדער, וואָס מאכען אזא טיעפען איינדרוק, דאס זיי מוזען אויף אייביג פערבלייבען אין זכרון.

עס איז מערקווירדיג, אז דיא פערטרעטער פון פראָסטען פאָלק, וועלכע טאָלסטאָי פיהרט ארויס אין זיין ראָמאן, זיינען מאראליש א סך שטארקער פון דיא פריצים און געבילדעטע. דעם סאָלדאט פלאַטאָן קאראטאיעוו מיט זיין געזונדען פערשטאנד, ווארעמען הארצען און ריינער נשמה, וועלכער געהט שטארבען מיט דער רוהיגקייט פון א סאָקראט, אהן בעריהמערייען, אהן א געמאכטער העלדישקייט, שטעלט אוועק טאָלסטאָי פאר א מוסטער פון חכמה און צניעות. דער געבילדעטער פיער איז בעצויבערט פון קאראטאיעוו׳ס וועלט־אנשויאונג און אונטער יענעם׳ס איינפלוס ווערט ער גאָר אנאנדער מענש. אזוי וויא אין „דיא קאזאקען״ וויל דאָ טאָלסטאָי בעווייזען, אז דיא ישועה פאר׳ן אינטעלעגענטען מענשען ליעגט אין נעהענטערע פערבינדונגען מיט׳ן פראָסטען פאלק.

דיא אידעע, דער הויפט געדאנק פון ראָמאן, איז אזא: דער גאנג פון דער וועלט־געשיכטע הייננט ניט אָב פון דעם ווילען אָדער דיא פייהיגקייטען פון איינצעלנע פערזאָנען: דיא ראליע פון א נאפאָ־

קעאָן איז ניט גרעסער פון דער ראליע פון א פיגור אויפ'ן שאַך־ברעטעל; א היסטאָרישע פּאסירונג שפּיעלט זיך אָב נאָר דאַן, ווען עס טרעפט זיך צונויף דער ווילען פון אלע מענשען, וועלכע נעהמען אנטהייל אין דער פּאסירונג. וויא מיר זעהען, האלט טאָלסטאָי פון דעם, אַז אויפ'ן גאנג פון דער וועלט־געשיכטע ווירקען געוויסע געהיימע קרעפטען, מיט אנדערע ווערטער פון א מין היסטאָרישען פאטאליז־מוס. אין דיזע געדאנקען הערען זיך שוין דיא ערשטע קלאנגען פון זיין שפּעטערדיגער תורה, אין וועלכער איינער פון דיא געבאָטען איז: זאלסט מקבל באהבה זיין שלעכטס.

נאָכדעם וויא „קריעג און פריעדען" איז ארויס פון דרוק, האט זיך טאָלסטאָי ווידער אבגעגעבען צו זיין פריהערדיגער טהעטיגקייט פון א פאלקס־לעהרער און האט אנגעשריעבען אַ „אלף־בית" און קליינע ביכלעך פאר'ן פאלק צום לעזען. אין 1873 האט ער אנגעפאנגען צו שרייבען זיין צווייטען גרויסען ראמאן „אננא קארענינא", וואס איז גע־ווען אבגעדרוקט אין „רוסקי וויעסטניק" אין 1875 און 1876.

אין דער צייט איז פארגעקומען א געוואלדיגע איבערקעהרעניס אין טאָלסטאָי'ס געדאנקען, און פון א בעלעטריסט, ד. ה. א שרייבער פון ערצעהלונגען און ראמאנען, ווערט ער א פּערפאסער פון רעלי־גיעז־פילאזאפישע ביכער. דיא אייביגע קשיות: וואס איז לעבען? וואס איז דער זין פון לעבען? וואס איז גליק? גאָט? וכדומה. קשיות, וואס האבען נאך געפּלאָגט דעם שרייבער אין זיינע אינגסטע יאהרען און זיינען פארגעשטעלט אין דער פּסיכאלאָגיע פון דיא העלדען פון זיינע ערשטע ערציילונגען — אָלענין און נעכליודאָוו, אָט דיא קשיות האבען יעצט גענומען פאדערן ביי איהם א קלארען תירוץ, אָהן דריי־דלעך, אָהן פּשרות, און טאקי באלד אויפ'ן אָרט. אין דעם גייסטי־גען לעבען פון שרייבער האט אויסגעבראכען א קריזיס. טאלסטאָי דער־צעהלט אין זיין „וידוי", אַז אויב א כישוף־מאכערין וואלט ביי איהם דערמאָנט געפרעגט, וואס ער וויל, וואלט ער ניט געוואוסט, וואס צו ענטפערן. ער איז געווען געזונד, שטארק, רייך, בעריהמט, געליעבט אין דער איינענער פאמיליע און בעוואונדערט אין דער ברייטער וועלט, און ניט קוקענדיג אויף דעם האט ער פערלארען דיא לוסט צו לעבען,

ווייל ער האט זיך ניט געקענט קלאר מאכען דעם צוועק און דיא בעדייטונג פון זיין עקזיסטענץ. „נו, גוט״, האט ער געגומען טראכטען: „אט וועסטו האבען 6000 דעסיאטין ערד. 300 פערד; וואס־זשע וועט זיין דער סוף? אט וועסטו זיין מעהר בעריהמט וויא גאגאל, פושקין, מאליער, שעקספיר; נו, איז וואס וועט ארויס דערפון? דיא קינדער ערציהען — צו וואס? דאס פאלק פיהרען צו א רוהיגען זאַ־טען לעבען — וואס דארף דאס זיין מיין דאגה?...

בקיצור טאלסטאי האט גענומען פיהלען, אז דער פונדאמענט, אויף וועלכען ער איז ביז אהער פעסט געשטאנען, האט זיך אונטער־געבראכען אונטער זיינע פיס, אז דיא אינטערעסען, מיט וועלכע ער האט ביז אהער געלעבט, זיינען געלם געווארען. ער ווייס ניט, צו וואס ער דארף שרייבען, ארבייטען, לערנען, און דיא פראזען, וואס ער הערט פון דיא ארומיגע איבער דיא נויטווענדיגקייט צו ארבייטען, קענען איהם מעהר ניט צופריעדען שטעלען. עס איז קיין חידוש ניט, וואס ער פאנגט אן צו קלערען פון זעלבסטמארד. „איך פלעג בעהאל־טען פון זיך אליין דיא שטריקעל״, דערצעהלט טאלסטאי, „ווייל איך האב מורא געהאט, אז ווען איך פערבלייב איינער אליין ביי זיך אין צימער, זאל איך זיך ניט אויפהענגען״...

וויא אזוי לאזט זיך ערקלערען דיעזע איבעקעהרעניש אין טאלס־טאי׳ס גייסטיגען לעבען? דיא מעשה איז, אז אין דער צייט האט טאלסטאי שוין געהאט אלץ, צו וואס ער האט ווען עס איז געשטרעבט. ער איז פשוט געווארען איבערזעטיגט מיט דיא טייערע מתנות פון זיין גוטען מזל. און נאך א זאך, ביטערע געדאנקען האבען דאך איי־גענטליך געבראדזעט ביי איהם אין קאפ יאהרען־לאנג, אבער אין דער צייט, ווען דאס הארץ האט געקלאפט מיט טויזענד מעכטיגע געפיה־לען, זיינען דיא דאזיגע געדאנקען געווען פערדוקט, פערשטעלט. יעצט, אויף דער עלטער, ווען דאס הארץ האט זיך אבגעקיהלט, און עס איז שוין מעהר ניט געבליבען צו וואס צו שטרעבען, זיינען דיא געדאנקען ארויס פון פערבארגענעם ווינקעל, וואו זיי זיינען ביז אהער געלעגען, און האבען זיך אויסגעגאסען אין שארפע קשיות. טאלסטאי האט גענו־מען קוויטירען דעם חשבון פון זיין לאנגען לעבען, פון זיין ארבייט.

און וואס האט זיך ארויסגעוויזען? צווישען דעם ווירקליכען לעבען און דיא אידעאלען ליעגט א טיעפער אבגרונד; דיא געטער, צו וועלכע ער האט ביז אהער מתפלל געווען, ד. ה. ציוויליזאציאן, פראָגרעס, קונסט, — געטער, וואס ער האט געירשנ'ט פון דעם פריהערדיגען דור, זיינען ניט ווערטה געוועזען אין זיינע אויגען קיין אויסגעריבענע מטבעה. אדרבא. ער האט גערעכענט, אז דאס זיינען געוועזען ניט מעהר ווי הילצערנע אויסגעפוצטע געטשקעס, וואס דיא רייכע און געבילדעטע בענוצען זיך מיט זיי צו בעראַבעווען דיא ארעמע און אונוויסענדע. ביים שרייבער אין דער נשמה איז געווארען א פוסטקייט, דיא אלטע געטער האט ער געוואָלט וואס גיכער אומבייטען אויף נייע...טאָלסטאָי האט דערביי גאָר ניט געשאנעוועט, און אין מיסטקאסטען זיינען גע־פלויגען אלע צווייגען פון וויסענשאפט, פון אטראנאָמיע ביז מעדי־צין און כעמיע. ביי דעם שרייבער איז אויסגעקומען, אז אזוי וויא דיא מאסע פון מיליאנען פויערים בעגעהט זיך אָהן דעם, דארום דארף מען דאס ניט האבען אויף דער וועלט. פון וואנען נעהמט דאס רוסישע פאָלק זיין וויסען? נאר פון איין קוואל — דאס זיינען דיא הייליגע ספרים. דארום קען ער, טאָלסטאָי, אויך געפינען א תירוץ אויף זיינע קשיות אין דעם זעלביגען קוואל. און מיט א מין פיעבער האָט ער זיך א וואָרף געטהאן אין טעאָלאָגישע חקירות. ער האָט גע־נומען שמועסען מיט גלחים אין מאָנאכען, איז געגאנגען צו דיא זקנים אין א געוויסען קלויסטער, האָט געלייענט פערשיעדענע ווערק וועגען גאָט און רעליגיאן, האָט אויסגעשטודירט דיא אלט־גריכישע שפראך און לשון קודש, אום ער זאָל זיין בכח צו לייענען דיא ביבעל אין דיא שפראכען, אין וועלכע זיי זיינען געוועזען אנגעשריעבען. פון דיא אלע עקספערימענטען איז ער געקומען צום שלום, אז אזוי לעבען, וויא פריהער קען ער שוין מעהר ניט. ער האָט דארום אויסגעטהאָן זיינע אייראָפּע־אישע מלבושים און גענומען טראָגען קליידער פון א פראָסטען רוסישען פויער. ער האָט אויפגעהערט צו עסען פלייש, זיך אבגעזאָגט פון זיין גרויסען פערמעגען, פון דיא רעכטע אויף זיינע ליטערארישע ווערק, און אנגעהויבען צו ארבייטען אין פעלד מיט אלע פויערים צוגלייך. נאָך זיין מיינונג נאָך וועט דיא גאולה קומען, ווען איטליכער מענש

וועט זיך סטאַרעווען צו ווערען גוט און פרום, באַזונדער, פאַר זיך. דאַרום לייקענט ער דאָס אָב אַלע פאָרמען פון שטאַאַט, פון רעליגיאָן, פון געזעלשאַפטליכען לעבען, אַפילו פון פאַמיליען־לעבען (למשל, אין „קרייצער סאָנאַטאַ״). פאַר אַ גרונד—פּרינציפּ פון זיין תורה האַלט ער: ניט צו בעקעמפּפען שלעכטס מיט געוואַלט.

טאָלסטאָי נעהמט אָן, אַז אויב דיא מענשהייט וויל זיין גליק־ליך, דאַרף זיא זיך אומקעהרען צום פּראָסטען לעבען, צום לעבען אויפ׳ן שוים פון דער מוטער־נאַטור.

עס איז, פערשטעהט זיך, ניט שלעכט צו לעבען און אַרבייטען אין דער פרייער לופט פון דיא וועלדער און פעלדער. אָבער קענען דען אַלע אַוועקגעהן אין דאָרף? לאָמיר שוין צוגעבען אויף אַ רגע, אַז יע, און אַז אין אַ שיינעם פריה־מאָרגען וועלען מיר פערברענען דיא גאַנצע מאַטעריעלע קולטור, וואָס איז אויפגעבויט געוואָרען אין לאַנגע דורות פון שווערער, בלוטיגער אַרבייט, און וועלען ווערען מיט מזל אַקערבויער. וואָס וועט זיין דער סוף? דער סוף וועט זיין, אַז טריט ביי טריט וועט ווידער בעשאַפען ווערען דיא זעלבינע קולטור, וואָס מיר האָבען פריהער חרוב געמאַכט מיט דיא אייגענע הענד. פאַר וואָס וועט דאָס זיין אַזוי? אָט פאַר וואָס. ביי דעם מענשען אין דער נשמה ליעגט אַ מעכטיגער געפיהל פון אונצופרידענהייט מיט זיין נעגענווערטיגען קולטוריעלען צושטאַנד, ד. ה. וויא גוט עס זאָל ניט זיין דעם מענשען, זוכט ער אַלץ בעסערס. דער דאָזיגער געפיהל איז געבאָרען געוואָרען צוזאַמען מיט׳ן מענשען און אָהן דעם וואָלט איי־גענטליך ניט געווען אויף דער וועלט קיין שום פּראָגרעס, קיין שום פאָרטשרים. דער געפיהל פון אונצופרידענהייט טרייבט דאָס דעם מענשען צו אַ העכערער שטופע פון ענטוויקלונג, צו אַ פערבעסערונג פון זיינע אומשטענדען, און אָט דער געפיהל וועט דאָס מאַכען אַ תל פון טאָלסטאָי׳ס אידעאַל, ווען דיא מענשהייט זאָל איהם דורכ־פיהרען.

דער פּרינציפּ „ניט צו בעקעמפּפען שלעכטס מיט געוואַלט״ איז אויך ניט קיין גלייכע זאַך. פּראָסט גערעדט הייסט דאָס: זיך לאָזען קריכען אויפ׳ן קאָפּ. וואָס הייסט אייגענטליך געוואַלט? דאָס, וואָס

מען טהוט דעם צוויטעו געגען זיין ווילען. א דיינקענדער מענש וועט, פערשטעהט זיך, זעהן איבערצוריידען דעם רשע מיט גוטען, מיט ראיות, מיט ארגומענטען. אבער שטעלט זיך פאַר, אז א מענש איז שטארק צוהיצט, ד, ה. געפינט זיך אין אזא גייסטיגען צושטאנד, אז ער איז ניט בכח צו פערשטעהן, וואס מען וויל פון איהם האבען, און ער וואַרפט זיך אויף אייך מיט א מעסער. וואס דאַרפט איהר טהאָן? זיך לאָזען דערשטעכען? א גרויסע חכמה וואָלט דאס טאַקי געוועז. און ביי טאָלסטאָי'ען קומט אויס, אז מען דאַרף זיך יע לאָזען דערשטעכען, ווייל זיך ראַנגלען מיט'ן אנגרייפער הייסט דאָך צו בעקעמפפען שלעכטס מיט געוואַלט...

זיין פּרינציפּ האָט טאָלסטאָי גענומען פון דיא רעליגיעזע ספרים, וואס שטאַמען פון מזרח-לענדער. עס איז אינטערעסאַנט צו פערגליי־כען טאָלסטאָי'ס פּרינציפּ מיט א מערקווירדיגען געשפּרעך, וואס מיר געפינען אין א הייליגען ספר פון דיא בודהיסטען (בודהיזמוס איז דיא אמונה פון דעם גרעסטען טהייל אזיאטען). דעם געשפּרעך פיהרט בודהא אליין מיט זיין בעסטען תּלמיד פּורנא.

„וואס וועסטו טהאָן, זאָג מיר, פּורנא", פרעגט בודהא, „ווען מענשען וועלען דיך זידלען, מאַכען פון דיר אש און רויך, שילטען, בעליידיגען?"

„איך וועל ביי זיך טראַכטען בשעת מעשה", ענטפערט פּורנא: „אוי, ס'ארא גוט, ווייך הארץ זיי האבען, דאס זיי שלאָגען מיך ניט.

„וואס וועסטו אבער טהאָן, ווען זיי וועלען דיך שלאָגען?

„איך וועל טראַכטען ביי זיך: וויא גוט זיי זיינען, דאס זיי נעה־מען בייא מיר ניט אוועק אין גאַנצען מיין לעבען.

„און וואס וועסטו זאָגען, ווען זיי וועלען ביי דיר אבנעהמען דיין לעבען?"

„איך וועל זיי בענטשען דערפאַר. וואָס זיי האבען מיך מיט וועניג יסורים בעפרייט פון זינדיגען גוף...

און טאָלסטאָי מיט זיינע תּלמידים ווערען על כל פנים נתפּעל פון דער דאָזיגער שקלאַפען-מאָראַל, וויא דער דייטשער פילאָזאָף ניטצשע רופט דאס אָן גאַנץ ריכטיג.

טאָלסטאָי׳ס נייע וועלט־אנשויאונג האט זיך אויסגעדריקט אין „אננא קארעני׳נא״. דיא העלדען קענען צוטהיילט ווערען אין צוויי קלאסען: איינע שטעהען אויפ׳ן דרך הישר, דיא אנדערע זיינען פער־בלאָנזעטע נשמות. דיא ערשטע זיינען צוגעבונדען צו דער ערד, צו זייערע פאמיליען־אינטערעסען (קאָנסטאנטין לעווין, דיא געזינד פון פירסט שטשערבאצקי, סוויאזשסקי), דיא צווייטע זיינען כמעט אין גאַנ־צען אָבגעגעבען צו דיא תאוות און פערגניגענס פון עולם הזה. טאָל־סטאָי מאָלט דיא טיפען פון דער צווייטער קלאססע ניט מיט קיין פריינדליכע פארבען: אננא קארענינא — איז אן אישת איש און אנטלויפט פון מאן און איהר קינד צו א יונגען און שיינעם אָפיציער; קארענין, איהר מאן, איז א טעמפע מאשין מיט קעלבענע אויגען און ווייניג שכל; פירסט סטעפאן אָבלאָנסקי — א גאָרנישט און א גרויסער הולטיי, נארט זיין ווייב, פערפיהרט א נייע ליובקע אלע מאָנטאג און דאָנערשטאג און ברייננט אויס זיין פערמעגען; ניקאָלאי לעווין — א שיכור; פירסט וורא‍ָנסקי — א בעל־זנות, ביי וועמען עס איז גאָר א קלייניגקייט צו מאכען א תל פון דעם צווייטענס פאמיליען־לעבען, און אזוי ווייטער. דיא ערשטע פיהרען א ריינעם מאָראלישען לעבען, על פי רוב אין דאָרף, און זיינען גליקליך, דיא צווייטע האָבען כמעט אלע א פינסטערען סוף (לעווין — דער שיכור שטארבט אוועק, אננא — דיא אשת איש געהמט זיך דעם לעבען). נאָך איין זאך איז אינטערעסאנט אין דעם ראָמאן. קאָנסטאנ־טין לעווין לעבט איבער דיא זעלבינע מאָראלישע קריזיס, וואָס טאָל־סטאָי גופא און נעפינט אן אויסוועג פון זיין פלאָנענים אין א טהעטיגער ארבייט אויפ׳ן שויס פון דער מוטער־נאטור, אין דער ראָליע פון א נוטהערציגען און מענשען־פריינדליכען לאנדבעזיצער.

נאָכ׳ן ראָמאן „אננא קארענינא״, וואס ווערט געהאלטען פאר א ציערונג אין דער וועלט־ליטעראטור, הויבט זיך אָן א נייע פעריאָדע אין טאָלסטאָי׳ס ליטעראַרישער טהעטיגקייט. ער שרייבט על פי רוב ארטיקלען, ביכער פאר׳ן פאָלק און פילאָזאָפיש־טעאָלאָגישע טראקטא־טען. צייטענווייס קעהרט ער זיך אום צו דער שיינער קונסט, צו ערצעהלונגען, אָבער זיי זיינען כמעט אלע מיט א טענדענץ, ד. ה. דער

שרייבער בענוצט זיך מיט דער בעלעטריסטישער פאָרמע צו בעווייזען די ריכטיגקייט פון זיינע געדאנקען, פון זיין נייער וועלט־אנשויאונג. אין די קונסט־ווערק, וואָס טאָלסטאָי האָט געשאַנקען דער וועלט פאר די לעצטע 25 יאָהר, הערט זיך דער מאָראַל־פּרעדיגער, דער בעל־דרשן כמעט אזוי שטארק, און צייטענווייס אפילו שטארקער, וויא דער קינסטלער, דער מאלער פון טיפען און בילדער פון לעבען. צו דער דאָזיגער צייט פון טאָלסטאָי׳ס טהעטיגקייט געהערען: די פאָלקס־דראמא „די מאכט פון דער פינסטערנים״, דריי ערצעהלונגען: „איוואַן איליטש׳עס טויט״, „דער בעל הבית און דער ארבייטער״, „קרייצער סאָנאטא״, דער ראָמאַן „תחית המתים״ און דער טראקטאט „וואָס איז קונסט?״

אין „קרייצער סאָנאטא״ האָט זיך טאָלסטאָי ארויסגעוויזען פאר א געגנער פון פאמיליען־לעבען. דער העלד פון דער ערצעהלונג איז פּאָזדנישעוו, א רייכער און געבילדעטער פּריץ. אין די יונגע יאָהרען לעבט ער א גוטען טאָג, פערליערט די אונשולד און דערנאָך, ווען ער האָט חתונה מיט אַן אונשולדיגער מיידעל, מיינט ער, אז זי האלט אין זינען נאָר איין זאך: וויא אזוי איהם אָבצונארען. די פּאָאר פאָלק לעבט וויא א הונד מיט א קאץ. מען קריעגט זיך, מען רייסט זיך ארום כמעט פון דער ערשטער וואָך נאָך דער חתונה. דער לעצטער מאנסביל, וואָס וועקט אויף אין פּאָזדנישעוו׳ען אייפער־זוכט, איז א מוזיקער, מיט וועמען די פרוי זיינע האָט האָלט צו שפּיעלען זאלבאנאנד—ער—אויפ׳ן פידעל, זי אויף דער פּיאנא. איין מאָל שפּעט אין אבענד קומט פּאָזדנישעוו אהיים און געפינט זיין פרוי צוזאמען מיט׳ן מוזיקער. ער ווארפט זיך ארויף אויף איהר וויא א ווילדע חיה און הרג׳עט זי אוועק.

פּאָזדנישעוו זאָגט — און מיט זיין מויל רעדט דאָך טאָלסטאָי,—אז אין דעם צרה׳דיגען פאמיליען־לעבען פון דער געבילדעטער קלאַסע איז שולדיג די ערציהונג. די יונגע לייט הולטייעווען פאר דער חתונה, וויא פיעל זיי קענען נאָר אריינכאפּען. אַלע וויסען דערפון און קיינער האלט דאָס ניט פאר מיאוס, אונמאָראַליש, ניט נאָרמאַל. אדרבא.

ווען א יונגער מאן וויל פערבלייבען א פרויט, מאכט מען פון איהם א נעלעכטער.

טאָלסטאָי זאָגט דאָ איינענטליך קיין נייעס ניט. דיא פראַגע, וואָס ער בעריהרט, איז א ברענענדיגע פראַגע. דער בעריהמטער נאָרוועגישער שרייבער ביערנסאָן רעדט וועגען דעם איז זיין דראַמע „דיא הענדשקע". דיא העלדין זאָגט זיך אָב חתונה צו האבען מיט איהר חתן, ווען זיא דערוויסט זיך, אז ער האָט שוין געלעבט מיט אנאנדער פרוי. וויא אזוי קען מען דאָ נעהאָלפען ווערען? נאָר אויף איין וועג: יונג חתונה האָבען, ד. ה. אין דיא יאָהרען, ווען עס וועקען זיך אויף דיא געשלעכטליכע אינסטינקטען. אָבער ביי היינטיגע צייטען איז פאר'ן מאנספארשוין גאָר אונמעגליך חתונה צו האָבען פאר 28—30 יאָהר צוליעב דיא עקאָנאָמישע אומשטענדען. דיא פראַגע, צום אונגליק, בלייבט דארום ניט קיין פערענטפערטע.

אָבער טאָלסטאָי וויל דאָך פערענטפערן דיא פראַגע. זיין עצה איז גאָר אין גאַנצען ניט צו פערקעהרען מיט פרויען! א גוטען ביי־שפיעל פון טאָלסטאָי'ס ארגומענטען קען געבען אזא מין געשפרעך אין „קרייצער סאָנאַטא".

פאָזדנישעוו זאָגט איינעם, אז דער געשלעכטליכער פערקעהר איז געגען דיא נאַטור, און דארום מוז ער אָבגעשאפט ווערען.

„וואָס רעדט איהר", ענטפערט איהם יענער: „דיא מענשהייט וואָלט דאָך דעמאָלט אונטערגעגאַנגען?

„און צו וואס דארפט איהר האָבען דיא מענשהייט?" פרעגט פאָזדנישעוו.

„וואָס הייסט צו וואָס? מיר וואָלטען דאָך דעמאָלט ניט געווען אויף דער וועלט.

„און צו וואָס דארפען מיר זיין אויף דער וועלט?

„וואָס הייסט צו וואָס? צו לעבען.

„צו וואָס דארפען מיר לעבען? שאָפּענהויער, גארטמאן (דייטשע פילאָזאָפען) און אַלע בודהיסטען זאָגען, אז דיא בעסטע זאך איז פאר'ן מענשען — ניט צו לעבען.... אי, וואָס מיט דער אָבשאפונג פון געשלעכטליכען פערקעהר וועט זיך ענדיגען דיא וועלט, נו, וואָס איז

דער געוואלד אזוי גרויס? אלץ איינס דארף זיך דאָך ווען עס איז ענדיגען דיא וועלט. אי דיא תורה זאָגט דאָס, אי דיא וויסענשאפט. וואָס ארט אייך, אז דיא וועלט וועט זיך יעצט ענדיגען?...

טאָלסטאָי וויל על כל פנים גאָר ניט וויסען, אז געשלעכטליכע ליעבע איז אַן איינגעבאָרענער אינסטינקט. אזוי וויא הונגער איז דער אינסטינקט פון זעלבסט־ערהאלטונג אין דער אייגענער פערזאָן, איז ליעבע דער אינסטינקט פון זעלבסט־ערהאלטונג אין געשלעכט. אין א לעבעדיגען מענשען מוזען דיא ביידע אינסטינקטען בעפריעדיגט ווערען, און ווען זיי ווערען נאָר האלב בעפריעדיגט, ווערט דער אָרגאניזמוס פערקריפעלט.

א מערקווירדיג־שטארקע ערצעהלונג איז „איוואן איליאיטש׳עס טויט". מען מעג אריינרעכענען צווישען טאָלסטאָי׳ס גרעסטע ווערק. דאָרט ווערט איבערגעגעבען אין קינסטליכע רעאליסטישע בילדער דער גייסטיגער צושטאנד פון א געבילדעטען מענשען, וועלכער האלט ביים שטארבען, ביז דיא לעצטע מינוט, ווען דער טויט בעפרייט איהם פון זיינע שרעקליכע יסורים. אין דער ערצעהלונג ווערט ארויסגעשטעלט דער עגאָאיזמוס פון דער געבילדעטער קלאסע, און דער טיעפער געפיהל פון רחמנות צום צווייטען, צום קראנקען, וואָס מען טרעפט אין פראָסטע מענשען, אין רוסישען פאלק. פון דיא אלע מענשען, וועלכע געפינען זיך ארום איוואן איליאיטש אין דער צייט פון זיין קראנקהייט — זיין ווייב, זיינע קינדער, זיינע חברים, דיא דאָקטוירים, — האָט אויף איהם אין דער אמת׳ען רחמנות נאָר איי־נער, און דאס איז דער משרת פון הויז געראסים, א מוזשיק, ניט לאנג געקומען פון דאָרף. טאָלסטאָי וויל דאָ בעווייזען דיא ריכטיג־קייט פון זיין בעהויפטונג, אז אין דעם ענין פון מאָראל שטעהט דער דאָרף־מענש א סך העכער פון דעם שטאָדטישען מענש, וועלכער צאפּעלט זיך אין א נעץ פון אייביגע ליגענס און ווערט אין איהם דערשטיקט.

דיא פאָלקס־דראמע „דיא מאכט פון דער פינסטערניס" איז איינע פון דיא גרעסטע דראמאטישע ווערק, וואס מען קען געפינען אין דער וועלט־ליטעראטור. דער גרעסטער קריטיקער געארג בראנדעס

רעכענט, אז דאס איז טאָלסטאי׳ס מייסטערווערק. איהר גרויסע בעדייטונג, זאגט דער קריטיקער, בעשטעהט אין דעם, דאס זי בע־ריהרט א גאנץ נייע וועלט — די וועלט פון דער אונוויסענדער רו־סישער מאסע. דער שרייבער מאכט דאָ אויך א פערזוך צו דרשנ׳ען זיינע בעליעבטע אידעען, און אין די ווערטער פון אלטען אקים הערט זיך טאָלסטאָי׳ס שנאה צום שטאדטישען לעבען און צו דער קולטור. מיט א זעלטענער קראפט ווערט אבגעמאלט אין דער דרא־מא דאס לעבען פון דאָרף, די נעוואלטינע אונוויסענהייט פון די פויערים, זייערע אבערגלויבענס, זייערע פּאַראורטהיילע. די מאכט פון פינסטערנים האלט אין איהרע אייזערנע לאפּעס מיליאנען לע־בעדיגע מענשען און דערביי געפינט זיך ניט קיין איין מענש, וואס זאל א ביסעל אבשוואכען די שרעקליכע מאכט. טאָלסטאָי וועקט אין אונז דעם געפיהל פון רחמנות און ליעבע צו די ארעמע פינסטערע נשמות און וויל אונז געבען צו פערשטעהן, אז די הייליגסטע פפליכט פון דער געבילדעטער קלאסע ליעגט אין פערשפּרייטען ביל־דונג אין דער מאסע. א קוואל פון הייסער ליעבע צו די פינסטערע, פערבלאָנזעטע נשמות שפּריצט פון יעדער שורה. דער סאָלדאט מיט־ריטש זאגט אין איין ארט: „איהר, פרויען פון דאָרף... ווער לערנט אייך? וואס זעהט איהר? וואס הערט איהר? מעהר ניט ווי פּאס־קודסטווע... ווי־זשע זאלט איהר אליין ניט ווערען אומריין?... מי־ליאנען אזעלכע ווי איהר האָט רוסלאנד. און אלע זייט איהר ווי בלינדע קראָטען, וואס לעבען אין דר׳ערד. איהר זעהט גאר ניט און הערט גאָר ניט. דער מוזשיק דערוויסט זיך נאך פון עפּיס — אין קאָבאָק, אין טורמע, אין סאָלדאטען. און די פרוי פון דאָרף? פּויזעט ווי א בלינדער הינטעל... און ווער קען צו אייך וואס האָבען? ווער לערנט אייך? נאר דער מוזשיק, ווען ער איז שיכור, לערנט אייך מיט די לייצעס... אָט אין דעם בעשטעהט אייער גאנצע תורה...

א ביטערער אמת ליעגט אין די ווערטער פון אלטען מיטריטש און טאָלסטאָי האָט אבגעגעבען א גרויסען טהייל פון זיין לעבען אויפ־

צופעפנען דיא אויגען דיא „בלינדע הינטלעך“, אי מיט זיינע ביכלעך פאר'ן פאָלק, אי מיט זיין טהעטיגקייט פון א פאָלקס־לעהרער אין זיין שולע פון יאסנאיא פאָליאנא.

אין 1900 איז ארויס פון דרוק טאָלסטאָי'ס לעצטער ראָמאן „תחית המתים“. וועלכער איז שפּעטער דראמאטיזירט געוואָרען (אויך אין אידיש אין אמעריקא). אין דעם גרניאלען ווערק פון אלט־גראָען זקן איז צו בעוואונדערן דיא יוגענדליכע פרישקייט פון געפיהל, דיא מערקווירדיגע מאכט אָבצומאָלען לעבעדיגע מענשען, וויא זיי שטעהן און געהן, מיט אלע זייערע מעלות און חסרונות, תאוות אין ליידענ־שאפטען. אזוי וויא אין זיינע פריהערינע ווערק שטעלט ארויס דער שרייבער דיא שרעקליכע פאלשקייט, וואס דרינגט דורך דיא האנד־לונגען פון קולטור־מענשען. דער עיקר פון דער חויבער געזעלשאפט. צום ערשטען מאָל אין דער רוסישער ליטעראטור געפינען מיר אין דעם ראָמאן א בעשרייבונג פון דעם לעבען פון פּאָליטישע פערברע־כער. מיט גרויס קונסט שטעלט פאָר טאָלסטאָי דיא פערהאנדלונ־גען אין געריכט, בעשריבען מיט אלע פיטשיווקעס, מיט דער געוועג־ליכער פסיכאָלאָגישער פינקטליכקייט פון דעם טיעפען קענער פון מענשליכען הארצען.

אין „תחית המתים“ ליעגט א שטארקע טענדענץ. דיא גענער פון טאָלסטאָי—דעם מאָראליסט געפינען אין דעם ראָמאן א סך חסרונות. קודם כל געפעהלט זיי ניט, וואָס דער העלד פירסט נעכליודאָוו ווארפט פון זיך אראָב דיא לאסט פון דיא אלטעגליכע לעבענס־אינ־טערעסען און געהט טהאָן תשובה איבער א „קליינינקייט“, פון וועל־כער קיינער קען זיך גאָר ניט בעהיטען היינטיגע צייטען; אויב אלען זאָלען נאָר טהאן נעכליודאָוו'ען, טענה'ן זיי, וועט דיא וועלט קיין וועלט ניט זיין; און דורך דעם, וואס דער העלד איז א פארוועער בעל־תשובה, קומט ארויס זיין געשטאלט צו בלייך, צו טהעארעטיש, עפּיס גאָר ניט וויא קיין לעבעדיגע. חוץ דעם זעהען זיי ניט איין, פאר וואס טאָלסטאָי איז אזוי שטארק אין כעס אויף דיא פיינע געזעלשאפט, וועלכע ער ברענט וויא אויפ'ן פייער מיט זיין סאטירישער פען. דעם ־ריטען חסרון געפינען טאָלסטאָי'ס געגנער אין דעם, וואס דיא העלדין,

א נעוועזענע פראַסטיטוטקע (א גאַס־מיידעל), ווערט ארויסנעשטעלט מיט אן איידעלען כאראקטער און איבערהויפט מיט מעהר ריינע און ווארעמע מענשליכע געפיהלען, וויא דיא פרויען פון דיא הויכע קלאַסען. זיי ערקלערען, אז דעם שרייבער'ס מערקווירדיגע קונסט פון א בעלעטריסט האט א סך צו ליידען דורך דעם, וואס ער פלעגט אריין אין זיינע ווערק טהעארעטיישע פראַגען און וואס ער ניצט זיא אויס־מיט'ן איינציגען צוועק צו פעריספרייטען זיינע רעליגיעזע און סאָציאלע אידען.

אין דעם ראָמאן ווערט איבערגעגעבען, וויא אזוי א רייכער און נעבילדעטער יונגער מאן מיט א פירסטליכען טיטעל איז אויפגעשטאַנען תחית המתים, ד. ה. זיין נשמה האט זיך אויסגעלייטערט, איז ריין געוואָרען פון דעם גאנצען שמוץ, מיט וועלכען זיא איז געווען בעפלעקט אין דעם אלטעגליכען לעבען פון דער קולטורעלער געזעלשאפט. פירסט דמיטרי נעכליודאוו איז ניט ערגער פון דער גאנצער וועלט, און ווען ער פערפיהרט דיא אונשולדיגע קאטיושא מאסלאָווא, א יתומה, וועלכע האט זיך אויסגעהאדעוועט אין דאָרף ביי זיינע קרובים, טראַכט ער ניט בשעת מעשה פון דיא שרעקליכע אחריות, וואס ער נעהמט אויף זיין געוויסען. ער גיט דער פערפיהרטער מיידעל הונדערט רובעל און מיינט, אז ער איז דערמיט פטור געוואָרען פון דער פעראנטוואָרטליכקייט פאר דיא רעה, וואס ער האט געטאָן א לעבעדיגען מענשען. ער וויל זיך אָבקויפען מיט געלד. ער זעהט, אז אלע טהוען אזוי, און ער קען ניט זיין בעסער פון דיא איבעריגע. אָבער דער יום הדין איז נאָהענט. נעכליודאָוו'ען קומט א מאָל אויס צו זיין איינער פון דיא געשוואָרענע אין א פראָצעס פון א פראָסטיטוטקע, וואס ווערט בעשולדיגט אין דעם, אז זיא האט פערסמ'ט א סוחר, מיט וועמען זיא האט געהולטעוועט. אין דער פראָסטיטוטקע דערקענט נעכליודאוו דיא פערפיהרטע קאטיושא, און דיא בעגעגענים מאַכט אויף איהם אזא טיעפען איינדרוק, דאס ער בעשליסט צו טהאָן תשובה און פערגלעטען זיין שווערע שולד נעגען דער מיידעל. ווען זיא ווערט פערמישפט צו פיער יאָהר קאטאָרזשנע ארבייט, פאהרט ער איהר נאָך אין סיביר, וואו ער האָט בדעה מיט איהר חתונה צו

האבען. אבער קאטווישא נעהמט ניט אן זיין קרבן און האָט חתונה מיט'ן פּאָליטישען פערברעכער סימאָנסאָן, וועמען זיא בעגלייט אויפ'ן וועג קיין סיביר. נעכליודאָוו קען אבער שוין מעהר ניט לעבען אזוי וויא ביז אהער, ד. ה. אין א נעץ פון אייביגע ליגענס. ער געפינט דיא בעדייטונג פון לעבען נאָר אין ארבייט פאר'ן צווייטען, לטובת הכלל.

אין דעם ראָמאן געהען פארביי פאר אונזערע אויגען אלע קלאַסען פון דער רוסישער געזעלשאפט: גובערנאטאָרס, גענעראַלען, פּראָקוראָרען, ריכטער, סענאטאָרען, טשינאָווניקעס, פּויערים, סאָלדאטען, ארעסטאנטען, קאטארזשניקעס. יעדער איינציגער מיט זיינע כאראַקטערציגע, מיט זיין איינענער גייסטיגער וועלטעל, וואו דער גרויסער קינסטלער פערטיעפט זיך ביז'ן דעק. דער ראָמאן האָט אָנגעמאכט א רושם אין דער גאַנצער וועלט אין איז אין א קורצע צייט איבערזעצט געוואָרען כמעט אין אלע שפראַכען.

אין זיין טראַקטאט „וואָס איז קונסט?" בעווייזט טאָלסטאָי, אז ער איז ניט קיין גרויסער חסיד פון דער שיינער קונסט. ער דריקט אויס דעם געדאַנק, אז „וואס מעהר מיר גיבען זיך אָב צו שיינקייט, געהען מיר אוועק אלץ ווייטער פון דעם אמת", און דארום האלט ער ניט שטארק פון דיא גרעסטע קינסטלער אין מאלעריי, מוזיק, ליטעראטור, וויא למשל: דאַנטע, ראפאעל, גהעטע, שעקספּיר, בעטהאָווען. אויף דעם זעלביגען גרונד איז טאָלסטאָי קאַפּאַבל אָבצולייקענען דיא בעדייטונג פון זיינע ערשטע ווערק, ד. ה. פון דיא יעניגע, וואָס ער האט אָנגעשריעבען פאר דער קריזיס אין זיין גייסטיגען לעבען אין דיא זיעבעציגער יאהרען. ער רעכענט, אז דיא ווערק פון דער לעצטער פעריאדע פון זיין ליטעראַרישער טהעטיגקייט האָבען א גרעסערע בעדייטונג פון דיא ערשטע, בלויז צוליעב דעם, וואס ער האָט דורך זיי נעפּרעדיגט זיינע אידעען.

פון דיא וויכטיגסטע פּאסירונגען אין טאָלסטאָי'ס לעבען פאר דיא לעצטע צייט קען מען דערמאָנען דעם חרם אויף איהם און דעם 50-יעהריגען יובילעום פון זיין ליטעראַרישער טהעטיגקייט. דער חרם איז אָרוס פון הייליגען סינאָד דעם 20-טען פעברואר 1901. דער סינאָד האָט פערעפענטליכט אן ערקלערונג, אז אזוי וויא טאָלסטאָי

אנערקענט ניט די לעהרע פון דער פראוואסלאוונער קירכע. בכן ווערט ער פון איהר פערשטויסען ביז וואנען ער וועט ניט תשובה טהאן.

דער יובילעום פון גענאלען שרייבער איז געפייערט געווארן אין 1902. פון דער גאנצער וועלט האט ער געקראגען בעגריסונגס־דעפע־שען, וואו מען האט איהם געוואונשען צו זיין געזונד און שטארק און קענען אויסנוצען זיין מעכטיגען טאלענט פאר דער זעלביגער וויכטיגער ארבייט, מיט וועלכער ער האט 50 יאהר כסדר געדיענט דער מענשהייט.

טאלסטאי'ס ווערק זיינען איבערזעצט כמעט אין אלע לעבעדיגע שפראכען. איבער דעם שרייבער גופא און זיינע ווערק זיינען אנגע־שריעבען ארטיקלען און ביכער, וואס מען רעכענט אין די טויזענדער.

3 1761 06552287 2